

I 13368L

APOSTOL STAN

**AGRICULTURA ROMÂNEASCĂ
ÎN FAZA FINALĂ A CLĂCĂȘIEI
1831 - 1864**

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

**AGRICULTURA ROMÂNEASCĂ
ÎN FAZA FINALĂ A CLĂCĂȘIEI**

1831 - 1864

INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGA"
APOSTOL STAN

AGRICULTURA ROMÂNEASCĂ
ÎN FAZA FINALĂ A CLĂCĂȘIEI
1831 – 1864

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 1994

ACADEMIA ROMÂNĂ

BIBLIOTECA INST. DE ISTORIE N. IORGA

Cota 13368L
inventar 100-264

ROMANIAN AGRICULTURE
IN THE FINAL STAGE OF CORVÉE

ISBN 973-27-0462-4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
R-79717, București, Calea 13 Septembrie 13, Sector 5
C.P. 5 - 42

S U M A R

Cuvânt înainte.....	7
Cap. I. Cadrul social de dezvoltare a agriculturii (1831-1848)	11
Cap. II. Programul agrar al revoluției din 1848	19
Cap. III. Legiuirile agrare din Principate din 1851	27
Cap. IV. Patentele imperiale din 1853 și 1854 din Banat și Transilvania	37
Cap. V. Populația agricolă în țările române	41
Cap. VI. Proprietatea asupra solului agricol	44
Cap. VII. Caracterul extensiv al agriculturii	49
Cap. VIII. Agricultura moșierească	55
Cap. IX. Agricultura țărănească	75
Cap. X. Tehnica agricolă	88
Cap. XI. Începutul răspândirii cunoștințelor agricole	97
Cap. XII. Culturile agricole	107
Cap. XIII. Pomicultura, viticultura și sericicultura	125
Cap. XIV. Producție și productivitate	130
Cap. XV. Creșterea vitelor	139
Cap. XVI. Circulația produselor agricole	147
Cap. XVII. Industrializarea produselor agricole	160
Cap. XVIII. Agricultura și modul de trai al sătenilor	167
Concluzii.....	178
Indice.....	181
Summary.....	187

CUVÂNT ÎNAINTE

Cele peste trei decenii de agricultură practică sub Regulamentele organice (1831-1864) alcătuiesc o fază distinctă în dezvoltarea societății românești nu numai în Principate, ci în întreg spațiul național. Perioada se delimitază strict în istoria noastră social-economică prin trăsături specifice extinse la nivelul întregii comunități românești, în ciuda unor particularisme politico-juridice, cu deosebire a unei legislații diferite în provinciile aflate sub stăpânirea Austriei.

Concepută ca o parte a unei vaste cercetări privitoare la agricultura României — din antichitate până în epoca contemporană —, neîmplinită decât parțial din diferite motive, lucrarea de față s-a încheiat, în final, ca o entitate distinctă. Ea se deschide spre întreaga arie românească, indiferent de statutul politic extern, într-o încercare de a da un contur general principalei activități economice a națiunii noastre într-un moment de mari prefaceri sociale, de renaștere instituțională și de afirmare puternică a mișcării de unitate națională și de independență statală. Dintr-o asemenea perspectivă, agricultura ca forță de agregare a societății românești este configurată la nivelul tuturor provinciilor istorice. Moldova, Țara Românească, Basarabia, Bucovina, Dobrogea, Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș — aria de viațuire a națiunii noastre — se regăsesc în același context, pe fondul unei activități economice identice.

Relativ bine reflectată pe plan istoriografic prin existența unor numeroase studii de specialitate și chiar a unor monografii parțiale publicate în ultimele decenii, prin lucrarea de față am urmărit o sinteză, impusă nu atât de o dorință personală, cât mai ales de exigențele monografiei proiectate în cadrul Institutului de istorie "N. Iorga", în mai multe tomuri. Drept urmare, am beneficiat de o bogată zestre istoriografică, din care fac parte și unele studii personale consacrate relațiilor agrare și sistemului de proprietate la jumătatea secolului trecut. În temeiul unei documentații editate, relativ consistente, dar, parțial, și al unor informații inedite, am tins deci să

realizăm această privire istorică de ansamblu, o sinteză asupra unei ramuri determinante a economiei românești în epoca de tranziție de la o agricultură bazată pe posesiunea condiționată asupra pământului la sistemul proprietății particulare depline.

Cum societatea românească la mijlocul secolului trecut era prin excelență agrară, este de mare importanță relevarea dezvoltării survenite pe un asemenea tărâm, deoarece ea atestă detașarea de un trecut secular și racordarea rapidă la economia liberală. Tocmai în această epocă de tranziție sunt aruncați și multiplicați germenii noii economii agrare, orientați nu atât spre consum individual, cât mai ales spre piața internă și externă.

Sub raport social-economic, anii 1831-1864 se impun a fi cercetați în mod distinct, cel puțin în Principatele române, pentru motivul că se mișcă sub impulsul unor mari imperative. Intrate, începând cu 1829, în orbita comerțului european și descătuseate de restricțiile seculare impuse de Imperiul otoman, Principatele române depășesc izolarea, fiind antrenate într-o evoluție rapidă. Cadența lor istorică stagnantă se modifică radical. În contact cu piața occidentală dominată de economia de schimb și de o producție diversificată menită a satisface tot felul de pretenții — de la cele mai rafinate până la cele mai modeste, de strictă necesitate —, societatea românească reacționează cu inare interes. Răspunde deci pozitiv la acești stimuli externi care, sub oblăduirea monopolului otoman asupra comerțului, erau amorțiți. Survine o întrepătrundere de interese ale Occidentului cu Principatele române, artera fluvială a Dunării — scoasă de sub exclusivismul otoman —, devenind un vehicul important al comerțului dintre centrul și sud-estul continentului, cu deosebire dintre diferite state europene cu Moldova și Țara Românească. Într-un asemenea context, țărmlul românesc al marelui fluviu — paralizat până în 1829 sub raport economic — renăștea miraculos prin apariția pe linia lui a unor orașe, inițial sub forma unor schele destinate exclusiv comerțului european.

Care este răspunsul Principatelor române la asemenea solicitări externe? Prin ce puteau ele să mențină treaz interesul unor negustori care-și trimiteau emisari în aceste țări ținute în izolare secole în șir de dominația otomană? Ca țări ce dispuneau de un sol agricol favorabil, prin impactul produselor manufacturate occidentale, ele nu puteau acționa decât prin reanimarea principalei lor ocupații. Agricultură, deci, este ramura economică impulsionată de contactul cu Europa. Ea putea oferi sursele de procurare a produselor manufacturate oferite de Occident, după cum tot ea era chemată să îndestuleze o parte a populației care, prinsă de acest vârtej econo-

mic, se consacră altor ocupații, așezându-se în orașe sau târguri. Pe de altă parte, ratașarea Principatelor române de Europa deschidea legături mai intense cu provinciile românești din Austria.

Agricultura se configurează, începând cu 1829, drept ramura economică atinsă cu precădere de mobilurile economiei de piață în întreg spațiul românesc. Importanța ei constă nu numai în faptul că asigură subzistența și prosperitatea unei întregi societăți, ci și pentru că, prin produsele ei, asigură legăturile noastre cu Occidentul. Pe de altă parte, din sânul ei survin primele schimbări care afectează, în ultimă instanță, toate structurile societății. De aici neîndoielnică importanța a epocii 1831-1864 sub raportul dezvoltării agriculturii și necesitatea reflectării ei pe plan istoriografic.

CADRUL SOCIAL DE DEZVOLTARE A AGRICULTURII (1831-1848)

Epoca regulamentară, inaugurată în 1831, constituie un moment de răscruce în dezvoltarea agriculturii românești. Ea marchează introducerea unor condiții speciale de valorificare a principalei bogății a Principatelor române — pământul, a cărui stăpânire și utilizare condiționată au impus stabilirea pe cale legală a unor relații între principalii factori ai procesului de producție: țărani — deținătorii experienței, cunoștințelor și instrumentelor agricole — și boierii stăpâni de moșii. Cele două clase sunt astfel puse în relații speciale într-o epocă precedată, în 1829, de liberalizarea comerțului Principatelor române și ratașarea acestora de piața capitalistă europeană, când imperativele intensificării producției agricole pentru nevoile interne, dar mai ales externe se făceau acut resimțite, punând definitiv capăt agriculturii rutiniere și, în general, de strict consum individual. Ca atare, descoperind în agricultură o bună sursă de sporire a veniturilor, în primul rând stăpânii de moșii manifestă o puternică tendință de emancipare a domeniilor de servituți feudale, de transformare a acestora dintr-o posesiune condiționată într-o stăpânire deplină, în proprietate absolută. Tendința menționată se izbea însă puternic de rezistența țărănimii, de dreptul acesteia de a pune în valoare întreaga moșie în schimbul unor obligații dominate în general de dijma.

Asemenea interese contradictorii sunt reflectate în cele două Regulamente organice de la Iași și București care, sub raportul structurii proprietății și al relațiilor agrare, constituie un compromis între două aspirații. Boierii n-au reușit să-și emancipeze de servituți feudale decât o treime de moșie, restul de două treimi rămânând în posesiunea condiționată a țărănimii căreia i se recunoaște un drept de coproprietate. Era, evident, vorba de o fază de tranziție în modernizarea sistemului de proprietate și al relațiilor agrare. Extinzând sfera noțiunii de călăcaș la orice om care locuia pe moșie străină, indiferent de starea lui socială, deci nu numai țaran, ci și boier de rang, boiernaș, negustor și meseriaș care nu deținea pământ pe bază de

embatic, de cumpărare sau donație¹, legislația regulamentară deschidea marilor domenii calea emancipării integrale de orice servitute feudală.

Întrucât agricultura era practică cu deosebire de țărani pe loturile atribuite lor în folosință, dar și pe rezerva moșierească, este important de precizat condiția lor social-economică stipulată de Regulamentele organice. În Țara Românească, împărțiți în trei categorii concordant numărului de vite, clăcașii primeau în general de la proprietar 400 stânjeni pătrați la câmp și 300 stânjeni² pătrați la munte pentru casă, curte și grădină, precum și până la trei pogoane³ de arătură. Se acordau, apoi, diferențiat următoarele suprafețe: 1. fruntașului cu 4 vite de muncă — boi, bivoli, cai — și o vacă de hrană 2,5 pogoane pășune - izlaz, câte o jumătate pogon de fiecare vită, precum și 3 pogoane fâneată; 2. mijlocașului cu 2 vite de muncă și o vacă un lot proporțional. Vaca putea fi substituită cu 10 oi. Proprietarul poseda dreptul de a repartiza clăcașilor pământul unde voia el.

După atribuirea unor asemenea loturi, restul moșiei rămânea în deplină proprietate a stăpânului. Îndeosebi la câmpie unde era pământ mult și populația agricolă rară, proprietarul și-a eliberat astfel cea mai mare parte din pământ de servituți feudale, abolindu-se astfel libertatea sătenilor de a ara și cosi și de a întreține oricât de multe vite, pe întreaga arie a moșiei, fără nici o plată. Sătenii care aveau nevoie de mai mult pământ pentru pășunatul vitelor sau pentru arătură erau nevoiți ca prin învoieli libere să le obțină prin contractarea de obligații suplimentare. Pe moșiile cu păduri, proprietarul era obligat să furnizeze clăcașului lemne de foc numai pentru nevoile casei.

Primind pământul legal, clăcașul era îndatorat la o serie de prestații: 12 zile clacă repartizate — câte 4 — în cele trei sezoane agricole, efectuate cu plugul sau cu carul — dacă le avea — sau cu mâinile, dacă nu poseda vite de muncă. Claca se efectua în zile normale, permițându-se sporirea ei cu mult peste limitele legale. Se percepea, de asemenea, dijmă din toate produsele, una din zece. Doar grădina casei era scutită de dijmă. Clăcașii mai erau îndatorați la o zi de plug și la un car de lemne de la o distanță nu mai mare de șase ore de drum. Carul de lemne se substitua — când proprietarul nu avea pădure pe moșie — cu un car de fân sau 500 ocale grăunțe sau 50

¹ Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Edit. Academiei, București, 1969, p. 87.

² 1 296 stânjeni pătrați = 1 pogon.

³ 1 pogon = 24 prăjini; 1 prăjină = 24 palme.

vedre băutură. Clăcașul fără vite de muncă era obligat să lucreze 3 zile pentru ziua de plug și 3 zile pentru carul de lemne. Plugul și lemnele puteau fi însă plătite de clăcaș la prețul pieței, atât de cel cu vite, cât și de cel fără vite.

Claca, în cazul în care proprietarul nu avea nevoie de ea, era percepută în bani, la un preț oficial fixat de Adunarea obștească la intervale de trei ani.

Satele erau obligate să furnizeze anual, cu rândul, câte patru oameni la suta de familii, folosiți de proprietar ca slugi: isprăvniceii, pădurari, argați, chelari etc. pe timpul slujbei aceștia fiind scutiți de obligații clăcășești. Satul cu mai puțin de 13 familii nu dădea slugi.

Dreptul de strămutare era condiționat și limitat. Proprietarul însă dispunea de posibilitatea de a izgoni clăcași, când considera că avea prea mulți și-i grevau moșia cu distribuirea de loturi în folosință.

Otaștina din vin se menținea una din 20 vedre, iar plantarea de vii nu se putea face fără învoială cu proprietarul. Acesta își menținea monopolul asupra desfacerii băuturilor, cărnii și articolelor de băcănie, al exploatării morilor, pădurilor, heleșteelor etc. Se abolea darea asupra stupilor⁴.

În Moldova, Regulamentul organic dădea clăcașului o întindere de teren mai mare. Se atribuia, mai întâi, tuturor locuitorilor un teren de 10 prăjini — cu 3 prăjini mai mult decât în Țara Românească — pentru casă, ogradă și grădina, precum și o falce și jumătate de teren pentru arătură. Urma, apoi, împărțirea altor terenuri, pe categorii. Fruntașul primea o falce și jumătate de fâneată și o falce și jumătate de pășune — imasă, în total 5 fălci și 30 prăjini, adică ceva mai mult de 7 ha și 20 prăjini, cu peste 3 ha mai mult decât în Țara Românească; mijlocușul primea o jumătate de falce fâneată și o jumătate falce imasă, în total 3 fălci și 50 prăjini, peste 4 ha și 50 prăjini, cu peste 1 ha și 36 prăjini mai mult decât în Țara Românească; codașul primea 40 prăjini de fâneată și 20 prăjini de pășune, în total 2 fălci și 30 prăjini sau aproape 3 ha, cu aproape 1 ha mai mult decât în Țara Românească.

Claca sau boierescul consta tot în 12 zile de muncă anual egalonate câte patru în fiecare anotimp favorabil muncilor agricole, norma unei zile fiind mai mare decât în Țara Românească. "Obăgia" sau "slujbașii volnici" era mai grea: 1 la 10 familii spre deosebire de 1 la 25 în Țara Românească. Transportul și lemnele erau, de asemenea, obligații mai grele. Pentru locuitorii cu boi, se pretindea câte o podvodă de fiecare pereche la o distanță

⁴ *Regulamentul organic*, București, 1832, p. 58-65.

între 8 și 16 ore sau două podvezi până la 8 ore depărtare și transportarea a două care de lemne de foc la casa proprietarului. Clăcașul fără vite era impus la 4 zile de muncă pe moșie. La acestea se adăuga obligația pentru toți de 4 zile meremet, adică reparații la instalațiile și acareturile moșiei, să facă coșare, să îngreădească țarini etc. Alte îndatoriri constau în a lucra pământul preotului și lotul diaconului, transportându-le produsele la domiciliu. Tot în Moldova, slujbașii bisericii: preoții, diaconii și dascălii erau scutiți de clacă și dijmă.

Dijma din produse era identică în ambele Principate. Clăcașii de pe moșiile cu păduri posedau dreptul — atât în Moldova, cât și în Țara Românească — de a lua lemne uscate de foc pentru nevoile casei. Mutarea de pe o moșie pe alta era, de asemenea, condiționată, proprietarii având posibilitatea de a izgoni pe țaranii recalcitranți. Se menținea monopolul proprietății asupra vânzării de băuturi, carne, articole de băcănie, cât și asupra exploatării morilor, pădurilor, heleșteelor⁵ etc.

În Țara Românească, aplicarea prevederilor agrare ale Regulamentului organic s-a izbit de o puternică și tenace rezistență împotriva înăspririi condiției de clăcășie. Prin asemenea manifestări, tulburări și chiar revolte, în județul Ialomița, țaranii își exprimau nemulțumirea față de îngrădirea dreptului de a practica agricultura pe întreaga moșie. Prevederile menționate erau deci puse în aplicare începând cu anul următor⁶. În plus legea clăcii, revizuită de Adunarea obștească în iarnă și sancționată de Kisseleff la 25 martie 1833, intrată în vigoare retroactiv începând cu 23 aprilie 1832, aducea ușoare modificări formulărilor regulamentare, datorită tocmai rezistenței opuse de țărănime la aplicarea ei. Boierii se dovedeau însă intransigenți în a percepe clacă de la toți locuitorii așezați pe moșie, indiferent dacă posedau sau nu în întindere legiuită loturile de pământ, claca fiind considerată o răscumpărare a dreptului de a locui pe moșie, de a poseda deci casa, curtea și grădina redusă la dimensiunea de șapte prăjini⁷.

În concordanță cu realitățile din Țara Românească, datorită rezistenței țărănimii, claca s-a aplicat până la 1848 nu după litera regulamentară, ci prin învoieli, în condiții diferite și uneori foarte depărtate de prevederile

⁵ *Regulamentul organic a Principatului Moldovei*, Iași, 1846, p. 14; vezi și E. Negruți, *Dezvoltarea agriculturii în Moldova între anii 1848-1864*, în *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 și 1864*, Edit. Academiei, București, 1963, p. 26-27, 28-30.

⁶ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 79, 83.

⁷ *Ibidem*, p. 81.

legiunii. Toate tocmele făcute care, în fond, contraziceau legiuirea regulamentară și instrucțiunile aferente ale autorității centrale, au fost îngăduite numai în măsura în care erau dictate de învoielile individuale încheiate de fiecare clăcaș. Ocărmuirile județene nu aveau dreptul nici să le recunoască, nici să le întărească și nici să acorde asistență pentru împlinirea lor. Condiția indispensabilă era ca învoielile, chiar ilegale și oneroase pentru clăcași, să nu fie contestate, ci executate de aceștia în liniște. Autoritățile le puteau sista executarea numai când erau denunțate de clăcași. În asemenea cazuri, legea își croia un larg câmp de acțiune, părțile fiind obligate să se supună dispozițiilor ei⁹. Dominate de interese individuale bine delimitate, tocmele în contul clăcii exprimau nu atât relații feudale, cât mai ales raporturi ale unei economii de piață în plină expansiune.

În Bucovina, întocmai ca în Principate, agricultura este practică cu deosebire de țărănime, stratificată nu după întinderea loturilor, ci după numărul de vite posedat⁹. Multă vreme relațiile agrare au fost guvernate de așezământul lui Gr. Ghica, din 1766, care prevedea o clacă normată de 12 zile anual. Dar, sub impactul proceselor din Austria, îndeosebi din Galiția, într-o epocă de sporire a valorii solului datorită nevoii acute de produse agricole pe piețele europene, stăpânii de moșii din Bucovina acționează pentru schimbări în vederea emancipării moșiiilor de servituții feudale. Drept urmare, la 24 octombrie 1835 era emisă o patentă imperială în virtutea căreia loturile țărănești au fost măsurate și delimitate în general prin diminuare. Consolidate prin acea reglementare, domeniile se rotunjesc prin coterpirea pământurilor țărănești¹⁰.

Țărănimea dependentă era supusă la o altă stratificare concordantă la data aceasta cu întinderea lotului în folosință. Apar, astfel, gospodarii sau podanii, căsașii și chiriașii. Fiind iobagi, primii aveau lot în dotație. Căsașii dețineau o casă pe pământ rustical și o grădină, în timp ce chiriașii trăiau la curțile boierilor sau ale gospodarilor înstăriți. Toate cele trei categorii erau supuse obligațiilor iobăgești. Până și cei care mai erau considerați răzeși plăteau stăpânului de moșie o dare în bani.

⁹ *Ibidem*, p. 87.

⁹ N. Grămădi, *Situenii și stăpânii din Bucovina între 1775 și 1848*, în "Anuarul muzeului Bucovinei", seria a doua, anii I-II (1943-1944), Cernăuți, 1944, p. 13, 21-26, 29, 43-49, 53, 60-70.

¹⁰ Ionel Dîrdală, *Desființarea boierescului în ținutul Sucevei*, în "Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»", IX, 1972, p. 221-222.

Tendința stăpânilor de moșie de a dezvolta agricultura pe rezervă se concretiza, printre altele, într-un volum mare de muncă impus țăranilor. Patenta din 1835 realiza o sporire substanțială a robotei care consta în munca la arătură, prașilă, seceriș, cositul și strânsul fânului și transportul acestuia. Podanii frunțași erau anual obligați la 133 zile de robotă, cu 4 boi, mijlocașii la 129 zile, cu 2 boi, iar codașii la 125 zile cu brațele. Căsașii sau colibașii erau obligați la 18 zile la diverse munci agricole. Erau obligați, de asemenea, la dijmă din toate produsele, inclusiv din acelea realizate din grădini. Dijma din fân se convertea în bani¹¹.

În Transilvania, agricultura nu se practica pe baza unor raporturi sociale legiferate de autoritatea guvernamentală. Nu exista o lege care să reglementeze nici întinderea sesiilor iobăgești. În temeiul vechilor așezăminte *Approbatæ et compilatæ constitutiones*, stăpânul de pământ avea dreptul să ciuntească și chiar să deposedeze pe iobag de sesia lui, cu condiția de a plăti în locul lui dările cuvenite. Reglementarea urbarială a Mariei Tereza din 1767, prin care se stabilea întinderea lotului iobagului și se fixa numărul zilelor de clacă, nu a afectat Transilvania decât parțial. Aici, în 1769, s-a aplicat *Certa puncta* (Anumite puncte), fără însă să se fixeze mărimea lotului, ci numai s-a confirmat obligația nobilului de a distribui iobagului locuri de arătură și fâneată. S-a stabilit, totodată, robota săptămânală a iobagului, anume 4 zile cu mâinile sau 3 zile cu vitele. Jelerul cu lot era obligat la 2 zile, iar cel fără gospodărie la o zi.

Stratificarea iobagilor — atât în Transilvania, cât și în Banat, Crișana și Maramureș — se făcea nu după numărul de vite — ca în Moldova și Țara Românească —, ci după întinderea lotului. Existau două categorii de țărani, anume cei cu lot întreg sau cu parte de lot numiți iobagi și cei lipsiți de lot sau cu un lot prea mic numiți jeleri — de la “zilier” —, adică un nou venit sau chiriaș. Jelerii erau și ei diferențiați: jeleri cu casă și jeleri fără casă locuind în gospodăriile iobagilor.

Jelerii în general luau pământ în folosință din alodiul nobiliar, stabilindu-se aici pe bază de contract, purtând numele și de jeleri contractualiști. Alții se aflau însă pe pământurile iobagilor fiind numiți jeleri urbariali. Tot din rândul lor proveneau oamenii angajați la curțile nobiliare și la diferite munci sezoniere.

Deși șerbia fusese abolită în 1785, consecințele ei dăunătoare pentru dezvoltarea agriculturii nu fuseseră estompate pentru că iobagii nu deve-

¹¹ I. Dirdală, *op. cit.*, p. 222-223.

niseră proprietari absoluți asupra sesiilor, stabilirea întinderii acestora depinzând încă de voința stăpânului. În 1846-1847 însă, urmărind emanciparea alodiului îndeosebi de servituți feudale, dieta Transilvaniei adoptă o lege prin care reglementa întinderea lotului țărănesc și cuantumul obligațiilor feudale, urmărind în fapt limitarea sesiilor iobăgești. Datorită unei asemenea situații, în rândul țărănimii a fost stărnită o puternică rezistență care a împiedicat aplicarea legii menționate¹².

În Transilvania pământul urbarial aflat în folosința iobagilor era separat de cel alodial. O sesie cuprindea până la 20 iugăre sau peste 11 ha. Existau sesii chiar mai mari decât cea menționată ca etalon. Numai că, datorită unor evoluții sociale, prin moștenire mai ales, în preajma lui 1848 foarte puține sesii mai rămăseseră întregi, diminuându-se prin fărâmițare. În consecință, media loturilor aflate în folosința iobagilor era de 8-9 iugăre sau 4-5 ha. Cele mai multe sesii nu reprezentau decât o pătrime sau o optime dintr-un lot obișnuit sau de la 6 până la 3 iugăre, deci circa 3 ha până la 1,5 ha. Prin fărâmițarea sesiilor, numărul iobagilor cu pământ puțin sau fără pământ ajunsese să copleșească pe acela al țărănilor înstăriți.

În Transilvania, spre deosebire de Principate, atât pășunile, cât și pădurile se aflau în folosința comună a țărănilor și nobililor.

Perceptulă săptămânală, robota sau claca varia până la 4 zile. Pe unele domenii era fixată prin urbariu între părți la circa 3-4 zile. Iobagii cu o pătrime, o optime sau o șaisprezecime din sesie lucrau câte 1-2 zile cu toate vitele. Jelierii fără pământ efectuau 16 zile anual. Uneori robota era convertită în bani, încasându-se sume între 5-10 florini anual pe cap de familie. Ziua de lucru nu era normată ca în Principate, ținând de la răsăritul până la apusul soarelui. În Transilvania se dădeau două dijme din cereale și vin: una bisericii (zeciuala) și alta nobilului (nona)¹³. În Banat, Crișana și Maramureș — înglobate Ungariei —, obligațiile iobagilor erau mai ușoare decât în Transilvania. Claca se achita parte în muncă, parte în bani¹⁴. În 1840, în Banat și Crișana s-a permis chiar răscumpărarea clăcii, iar din

¹² Vezi David Prodan, *Iobăgia în Transilvania, 1700-1800*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București 1989.

¹³ *Istoria României*, vol. III, București, 1964, p. 1 009; *Istoria României*, vol. IV, București, 1964, p. 28-29; I. Kovtca, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, p. 9-12, 29.

¹⁴ *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, Budapest, 1974, p. 225-226; David Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, "Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", XII, 1969, p. 295-304.

1844 s-a legiferat dreptul iobagului la proprietate¹⁵. Era, evident, un important pas înainte spre abolirea servituțiilor feudale.

În Dobrogea, agricultura se efectua pe un pământ considerat din 1831 — când erau abolite fiefurile militare ziamete și timare — o proprietate a statului. Autoritățile otomane, pe calea arendării terenurilor agricole, constituiau principalul element de care erau legați producătorii agricoli, clăcașii îndeosebi. Ca urmare, orice om care ocupa un lot de pământ era obligat la dijmă, capitație și un impozit direct. Dijma se dădea nu numai din produse, ci și din unele animale: oi, porci, stupi și cai. Vitele cornute erau scutite de dijmă¹⁶.

Așezământul lui C. Moruzi din 1805 a reprezentat, în Basarabia, norma după care s-au reglementat raporturile agrare până în 1846. Potrivit lui s-a realizat stratificarea clăcașilor și distribuirea pământului după numărul de vite de muncă. Fruntașul deținea 13 fălci și 40 prăjini, mijlocașul 9 fălci, iar codașul 5 fălci. Pe alocuri țărani posedau întinderi de pământ mai mari, în 1817 ei având în folosință aproape 80% din pământul arabil boieresc și mânăstiresc. În 1846, relațiile au fost inovate prin așa-numitul "Contract normal", în temeiul căruia distribuția pământului trebuia să se facă pe cinci categorii de clăcași, după numărul de vite de muncă. Se menținea claca anuală de 12 zile, dar norma se mărea și prin asemenea obligații se amplifică. Ei i se adăugă dijmă din produse însoțită de plocoane¹⁷.

¹⁵ I. Corfus, *Agricultura în țările române (1848-1864)*, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 68.

¹⁶ I. Ionescu de la Brad, *Excursiune agricolă în Câmpia Dobrogei*, București, 1879, p. 23, 96-97, 119, 121, 125; I. N. Roman, *Studiu asupra proprietății rurale în Dobrogea*, Constanța, 1907, p. 77-78; idem, *Proprietatea imobiliară rurală în Dobrogea, în 1878-1928. Dobrogea, Cincizeci de ani de viață românească*, București, 1928, p. 281-283.

¹⁷ I. Corfus, *Agricultura (1848-1864)*, p. 54-56.

PROGRAMUL AGRAR AL REVOLUȚIEI DIN 1848

Revoluția de la 1848 constituie în toate țările române un moment decisiv în lupta pentru lichidarea caracterului feudal al relațiilor agrare și al vechii structuri a proprietății funciare. Dacă în general un asemenea scop apare aproape identic în Moldova, Țara Românească și Transilvania, modalitatea lui de concretizare comportă unele deosebiri atât datorită unor particularități ale evoluției istorice a fiecărei provincii, cât și maturizării și acțiunii efective a forțelor revoluționare lansate în lupta pentru schimbarea bazelor societății. În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș proprietatea era aproape deplin structurată în alodială și urbarială, iar deținătorii — după împlinirea unor obligații feudale — puteau uza de foloasele ei în chip autonom. Cele două tipuri de proprietate: mare și mică nu numai că erau configurate în limite destul de precise, dar se aflau în relații de interdependență impuse de nobilitate.

În Principate, dimpotrivă, datorită rarității populației și abundenței pământului agricol îndeosebi în zonele de câmpie, în jurul anului 1831 se impun țăranilor anumite limitări în deținerea unor loturi în folosință. Cei care până atunci făcuseră aici agricultură erau numai țăranii, în schimbul mai ales al dijmei. Stăpânii de moșii nu-și delimitaseră o rezervă spre a o cultiva pe cont propriu decât cu rare excepții. În 1831 — când se decideau în acea direcție — erau interesați mai puțin de constituirea ei și mai mult de instituirea unui drept de stăpânire absolută asupra moșiei, într-un moment în care economia de piață pătrundea adânc în spațiul Principatelor române, după liberalizarea comerțului instituită în 1829.

Conturarea unei proprietăți condiționate țărănești în Principate se făcea începând din 1831, în condiții reglementate la nivel general de cele două legiuiri organice și în funcție de baza materială a fiecărei familii de căcași, anume vitele de muncă asupra cărora poseda o stăpânire deplină. Dat fiind faptul că numeroși săteni — în afară de pământul reglementar —, aveau în folosință întinderi mari de teren obținut prin învoieli sub formă de mică arendă, era greu de demarcat o proprietate mică țărănească condiționată,

în genul aceleia din Transilvania. Doar curăturile, mai ales dreptul de folosire și de testare a acestora la urmași sau la alte persoane prin vânzare constituiau o formă de proprietate țărănească condiționată, dar în loc de a se consolida, dimpotrivă, în anii de până la revoluție dreptul asupra lor se altera, în fața asaltului stăpânilor de moșii de a-și afirma o stăpânire deplină și de a lichida coproprietatea clăcașilor.

Sub raport legislativ, abolirea iobăgiei — unul dintre principalele puncte programatice ale revoluției — s-a înfăptuit, mai întâi în Banat, Crișana și Maramureș. În aceste provincii care erau integrate deja Ungariei, iobăgia era lichidată încă de la începutul desfășurărilor revoluționare, printr-o lege specială adoptată de dieta din Pojon. Ca atare, iobagii și jelerii urbariali au intrat în stăpânirea deplină a loturilor deținute în folosință, a circa 1 475 601 iugăre pământ. Nu li se atribuia însă întreaga întindere de teren de care dispuseseră până atunci sub alte titluri. Controverse aspre s-au ivit în legătură cu folosirea pășunilor și pădurilor, drepturile foștilor iobagi restrângându-se până aproape de anulare. O situație specială au avut-o jelerii alodiali (curialiști, contractualiști, dijmași și industriali), precum și locuitorii satelor contractualiste. Legea menționată prevedea doar modalitatea de răscumpărare personală a serviciilor feudale, fără însă să îngăduie împroprietărirea pe pământul cultivat¹.

În Transilvania, preocupată cu precădere de uniunea cu Ungaria, nemeșimea a tergiversat abolirea iobăgiei, facilitând închegarea și dezvoltarea unei puternice mișcări țărănești și o abandonare a sarcinilor și prestațiilor feudale. În numeroase puncte ale provinciei, în lunile aprilie și mai 1848, sătenii se instituiseră în proprietari deplini asupra sesiilor urbariale, unii dintre ei emițând chiar pretenții asupra unor pământuri alodiale, intrând chiar în conflict deschis pentru stăpânirea acestora cu nemeșii. O asemenea stare de spirit fusese exacerbată de adunarea de la Blaj din 3/15 mai, în ciuda apelului lansat de Șaguna la 16 mai — în a doua zi a desfășurării adunării — prin care ceruse participanților să îndeplinească prestațiile feudale până la suspendarea lor pe cale legală de către dieta țării². Considerându-se eliberați de “orice obligații și îndatoriri”³ — cum informa guvernarea

¹ Kakucs Lajos, *Dezvoltarea agriculturii capitaliste în Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj, 1983, p. 7.

² *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*, C. Transilvania, vol. IV, Edit. Academiei, București, 1988, p. 93, 94.

³ *Ibidem*, p. 89.

torul Teleki din Cluj, la 16 mai, pe împărat — și nesocotind apelul menționat, iobagii din numeroase localități refuzau efectuarea robotei⁴. Jelierii înșiși care dețineau sesii alodiale, prinși în vâltoarea unor asemenea convulsii, emiteau chiar pretenții de proprietate asupra loturilor deținute în folosință și refuzau să-și îndeplinească îndatoririle față de stăpânii de moșii⁵. Într-un asemenea context de frământare generală în care spiritul de emancipare contaminase întreaga țărâtime, inclusiv pe cea maghiară, din sânul autorităților și nobilimii se auzeau voci care, în locul unei judecări drepte asupra cauzelor acelor desfășurări, emiteau explicații hazardate, printre care "Inclinația spre comunism răspândită în popor"⁶, în scopul de a-i compromite revendicările.

Depășite de o puternică mișcare socială și incapabile să o zăgazuiască, autoritățile din Transilvania îl împing în avanscenă pe episcopul I. Lemeni care, la 14 iunie st. v., într-o circulară către români, dezaproba o asemenea atitudine, prevalându-se de angajamentele asumate de reprezentanții țărânimii la Blaj, de a executa obligațiile feudale până ce vor fi suspendate de lege. Se condamna mai ales faptul că țărânii încetaseră deja să mai execute prestații în muncă, tăiau păduri și pășunau holdele și izlazurile stăpânilor⁷. Cele mai aprige dispute se iscau între țărani și nemeși asupra stăpânirii unor terenuri contestate. Într-un asemenea climat, țărânii din Coșlar și Mihălț, localități curat românești, cu peste 1 500 de locuitori, așezați pe proprietatea grofilor Esterházy, profitară de împrejurări spre a revendica o pășune răpită. Fără a primi satisfacția cerută, se considerară îndreptățiți s-o ocupe fără forme legale. Se încearcă de autorități convingerea țărănilor de a renunța asupra dreptului revendicat, dar parlamentările dovedindu-se infructuoase, se folosiră soldați secui care împușcară 12 oameni și răniră alți 9⁸. Brutalitățile

⁴ *Ibidem*, p. 250, 251-252, 365; Liviu Maior, *Național și social în vara anului 1848 în Transilvania*, în "Anuarul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca, XXII, 1980, p. 285 și urm.

⁵ *Documente privind revoluția de la 1848-1849, C. Transilvania*, IV, p. 104-106, 157, 236, 269, 397, 399, 405, 408, 428, 535, 550.

⁶ *Ibidem*, p. 400.

⁷ Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. II, Sibiu, p. 12.

⁸ G. Barițiu, *Pătri alese din istoria Transilvaniei pro două sute de ani din urmă*, vol. II, Sibiu, 1890, p. 154-155.

și violența folosite de autorități stârniră mari nemulțumiri și frământări în rândul românilor, înveninând și mai mult relațiile lor cu nemeșii.

Dieta din Cluj, reunită la 29 mai, era astfel constrânsă să adopte legea de desființare a iobăgiei în Principatul Transilvaniei. Preconizată să intre în vigoare la 18 iunie, ea stipula: "Robotele de pe pământurile urbariale se șterg, precum și dijma și servituțile plătite în bani"⁹. Ca atare, iobagii și jelerii așezați pe asemenea terenuri erau declarați proprietari asupra sesiilor deținute în folosință. Căci și până la emiterea legii menționate, pământurile urbariale erau considerate loturi țărănești. Țăranii le folosiseră după dorință, dispunând de recoltă după ce-și achitau dijma. Numărul zilelor de robotă și alte servituți nu depindeau de mărimea lotului urbarial — ca în Principate —, ci de nevoile nobililor. Pentru pierderea robotelor, dijmelor și taxelor bănești pe asemenea terenuri se prevedea despăgubirea stăpânilor de moșii de către stat prin ipotecarea unor surse de venituri, îndeosebi a acelor provenite de pe urma salinelor. Legile de desființare a iobăgiei au menținut dreptul de folosință al foștilor iobagi și jeleri urbariali asupra pășunilor și pădurilor, strângerea lemnelor uscate și grădinaritul, interzicând doar exploatarea lemnului de construcție. S-au menținut, totodată, cârciumăritul și alte drepturi regale ale moșierului¹⁰.

Legile agrare referitoare la Banat, Crișana, Maramureș și Transilvania cuprindeau prin prevederile lor doar 50-60% din țăranime, aceea care posedă pământ urbarial¹¹. Dar chiar asemenea categorii de săteni nu se descătușau total de relațiile de dependență față de nobil, căci posedau, în plus, terenuri alodiale, natura multora dintre acestea fiind controversată, ceea ce isca — în ambele tabere — o ascuțită luptă pentru intrarea în posesiunea lor deplină. Cei mai păgubiți erau jelerii alodiali — contractualiști, curialiști etc. — care foloseau asemenea pământuri începând din secolul al XVIII-lea, când — așezați pe alodii — în schimbul unei rente în natură sau în bani foloseau un lot în condiții mai ușoare decât acelea ale iobagilor¹².

⁹ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 15-16.

¹⁰ *Ibidem*, p. 17-18.

¹¹ I. Kovács, A. Ardossi, M. Mirel, *Din istoria învățământului agricol în Transilvania (1849-1900)*, în "Acta Musei Napocensis", VII, 1970, p. 288.

¹² I. Kovács, *op. cit.*, p. 12, 23.

Aflați sub o puternică presiune socială, depășită de lupta țărănimii pe care n-o putuse stăvili decât prin recursul la forță, dieta din Cluj se văzuse constrânsă să vină în întâmpinarea năzuințelor de emancipare ale țărănimii. La 7/19 iunie, guvernatorul Teleki anunța că, potrivit hotărârilor dietei, începând din acel moment încetau toate slujbele domnești, dijele și dările urbariale, fiind abolite, deci, toate privilegiile feudale¹³. Pe alocuri însă se semnalau reticente la aplicarea acelor dispoziții, obligând pe Șaguna să intervină pe lângă guvernul maghiar să decidă cumarea lor¹⁴. Se ajungea astfel, după multe tergiversări, ca efect indeosebi al luptei țărănimii, la abolirea iobăgiei în Transilvania și schimbarea naturii proprietății și a relațiilor agrare.

În Bucovina, izbucnirea revoluției a provocat printre țărani o rezistență la efectuarea prestațiilor feudale. La 17 aprilie 1848, guvernul din Liov a emis decretul de desființare a boierescului în Galiția. Boierii din Bucovina cereau însă amânarea aplicării lui până în martie 1849, invocând argumente istorice. Dar țărani au încetat să se mai supună obligațiilor urbariale, ocupând cu forța pământurile și pășunile domeniale. Desființarea iobăgiei constituie în parte un rezultat al acțiunii țărănimii. Dând curs unei asemenea presiuni, la 9 august 1848 împăratul consacră situația menționată printr-o patentă de desființare a sarcinilor urbariale publicată la 7 septembrie, completată cu instrucțiuni de aplicare începând din 14 august 1849.

Patenta prevedea desființarea boierescului și a tuturor obligațiilor feudale începând cu 1 iulie 1848, dată când împăratul dispusese aplicarea patentei din 17 aprilie. Abolirea obligațiilor se făcea pe calea răscumpărării, prin despăgubire. Țăranii care aveau numai casă sau câte un iugăr de pământ erau eliberați fără plata despăgubirii.

Strângerea recoltei stăpânilor în 1848 era dată în seama țărănilor, în contul părții de boieresc neimplinite pentru care se acorda o plată.

Se desființau sarcinile urbariale izvorâte din dreptul de folosință asupra pământurilor rusticale, trecute în proprietatea țărănilor, dar nu erau atinse terenurile folosite până atunci de țărani din proprietatea dominicală și nici de obligațiile ce decurgeau din acea folosință. Țăranii se puteau folosi în continuare de pământurile dominicale cu obligația de a plăti foștilor lor stăpâni o despăgubire stabilită prin liberă învoială. În caz de neînțelegere,

¹³ 1848 la rumâni, *O istorie în date și mărturii*, de Cornelia Bodea, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 577.

¹⁴ S. Dragomir, *op. cit.*, II, p. 166-167.

țărani erau obligați să achite anual domnilor o sumă care se putea ridica până la valoarea de răscumpărare a obligațiilor desființate pentru pământurile rusticale.

Prin legea din 15 august 1849 dominiile au fost despăgubite de către stat în rate semianuale, țărani fiind obligați să achite statului, în rate anuale adăugate la impozit, valoarea despăgubirilor¹⁵.

În Principate, soluționarea problemei agrare comportă numeroase dificultăți, multe din acestea cauzate de faptul că îndeosebi în Moldova, principalii exponenți ai schimbărilor erau boierii liberali care năzuiau nu atât o răsturnare radicală a relațiilor agrare și a structurii proprietății funciare, cât, mai ales, o “îmbunătățire a soartei țăranilor”, cum de altfel glăsuia petiția-proclamație din 1848.

Chiar în Țara Românească, unde forțele revoluționare aveau o largă deschidere spre masele populare, problema agrară n-a dobândit la început decât o soluție principială, anume inserându-se prin art. 13 al programului revoluționar ideea emancipării clăcașilor prin împrumut. Dar modul în care urma să se înlăptuiască aceasta — tocmai pentru că nu fusese precizat — a generat numeroase contradicții nu numai în sânul frunțașilor revoluției, ci și în rândul adversarilor ei, al clasei boierești care au văzut în acel principiu un instrument de deposedare de o parte din moșii, considerate de ei proprietăți depline, fără a le incumba vreo obligație, pe o anume parte, de a acorda drepturi similare țăranilor. De aici și blamul de “comunism” aruncat asupra revoluției.

Conducerea revoluției din Țara Românească — după proclamarea art. 13, interpretat de clăcași drept act de emancipare și împrumut pe loturile atribuite în folosință — s-a văzut asaltată din două direcții. Pe de o parte, adversarii, boierii reacționari care pentru a contracara un asemenea curs politic s-au reținat în uneltiri, comploturi și chiar acțiuni contrarevoluționare deschise, iar pe de alta țărani, aliații conducerii, care au încetat efectuarea oricăror prestații feudale. De aici — datorită și necesităților de combatere a presiunii externe și evitării unei invazii — preocuparea guvernului provizoriu de a concilia cele două tendințe contradictorii. Prin apeluri insistente și repetate către boieri și țărani se afirma necesitatea de a se realiza schimbarea naturii relațiilor agrare și a structurii proprietății pe cale de compromis, prin deferirea unei asemenea chestiuni unui

¹⁵ I. Dărdală, *Desființarea boierescului în ținutul Sucevei*, p. 224-226.

organism reprezentativ care să decidă nu asupra principiului, ci asupra modalității de concretizare.

Datorită unor condiții de înfruntări și frământări sociale aspre, a unei neconținute presiuni externe și amenințări cu invazia, s-a ajuns cu greu la constituirea unei Comisii a proprietății în care deputații boierilor și țărănilor, sub președinția efectivă a lui I. Ionescu de la Brad, s-au lansat în aprige dispute asupra caracterului proprietății, demonstrându-se prin aceasta că perioada scurtă de timp de când se delimitase legal o mică proprietate țărănească nu fusese suficientă pentru boieri să consimtă să-i acorde un asemenea titlu. Pe de altă parte, chiar țărăni — în cererile lor — pretindeau să se instituie ca mici proprietari nu numai pe loturile legale, ci pe o întindere mai mare. Și pentru că asemenea controverse, în loc de a găsi o cale de soluționare, mai mult agravau conflictele sociale, Comisia proprietății a fost suspendată la finele lui august 1848, fără să-și fi atins scopul, acela de a elabora pe bază de compromis un proiect de improprietărire a țăranilor.

Cert este că cele trei luni de revoluție din Țara Românească, în ciuda faptului că nu s-a decretat emanciparea și improprietărirea țăranilor, a provocat o amplă mișcare socială împotriva prestațiilor feudale care s-a revărsat și în Moldova, îndeosebi în vara lui 1848. În asemenea împrejurări, clăcașii au abandonat obligațiile în muncă, în natură și în bani către proprietari și arendași, au venit în conflict nu numai cu unii dintre aceștia care încercau să-și facă singuri dreptate, ci chiar — în unele locuri — cu autoritățile locale chemate să-i scoată la muncă. Ca urmare a unei asemenea atitudini aproape generalizată, prelungită și în toamnă până la finele lui octombrie 1848 și nepotolită decât de trupele otomane și țariste de invazie, agricultura Principatelor a înregistrat mari pagube mai ales prin faptul că rezervele moșierești au rămas necultivate și recolta compromisă¹⁶.

Datorită înăbușirii ei de către forțele externe de invazie, revoluția de la 1848 n-a soluționat, ci mai ales a indicat calea adecvată de transformare a naturii proprietății funciare și a relațiilor agrare. Este adevărat că în provinciile românești din monarhia habsburgică legile agrare prin care iobăgia fusese abolită n-au mai putut fi restaurate, dar consolidarea consecințelor lor s-a lăsat așteptată până în 1853 și 1854 când — după stingerea totală a

¹⁶ Vezi Apostol Stan, *Problema agrară în timpul revoluției din 1848 în Țara Românească* — rezumatul tezei de doctorat —, București, 1969.

focarelor revoluționare — împăratul le consacra deplin prin patente speciale. În Principate însă, conștientă și mai mult de direcția mișcării țărănești de a institui o mică proprietate de subzistență, alarmată de faptul că ideea ei despre caracterul absolut al stăpânirii moșiilor fusese grav alterată, moșierimea se grăbea să ia măsuri în direcția propriilor ei interese, anume de a lichida pe cale legală orice drept legitim al țărănimii asupra unui lot de pământ.

LEGIUIRILE AGRARE DIN PRINCIPATE DIN 1851

Înăbușită de forțele externe de intervenție ale Porții otomane și Rusiei țariste, revoluția de la 1848 din Principatele române a fost urmată, totuși, de unele modificări în însăși structura regimului social. Dărzenia cu care masele orășenești și țărănești au apărut programul social al revoluției în timpul ocupării Bucureștilor și după dispersarea forțelor străine în diferite puncte ale Țării Românești a îngrijorat în mod serios boierimea reacționară, dar mai ales curțile suzerană și protectoare. Reprezentanții acestora sunt siliți de desfășurările revoluționare să privească cu mai multă atenție cauzele nemulțumiri generale din cele două țări române, ceea ce-i determină să ceară unele ameliorări în însuși sistemul Regulamentelor organice. O asemenea atitudine este reflectată într-o stipulație specială inserată în cuprinsul Convenției de la Balta-Liman din 19 aprilie/1 mai 1849, care prevedea constituirea la București și la Iași a două comitete boierești de revizuire a celor două legiuri fundamentale, în vederea realizării unor "ameliorări organice pe care le reclamă situația actuală a Principatelor"¹.

Inspirate îndeosebi din preocuparea de a proteja regimul social-politic din cele două țări împotriva "răsturnărilor revoluționare și anarhice"², dar și din trebuința de a pune stavilă unor abuzuri flagrante și a realiza unele schimbări, modificările preconizate își găsesc expresia mai ales în legiuirile agrare din 1851. Elaborarea lor de comitetele boierești amintite a necesitat o activitate deosebită. A trebuit, mai întâi, ca măsurile preconizate de aceste comitete să fie difuzate, dacă nu în rândul tuturor marilor proprietari, cel puțin în rândul reprezentanților lor mai de seamă. O mare importanță o va avea și informarea Porții otomane și a Rusiei țariste despre amploarea și sensul pe care boierimea înțelegea să le dea schimbărilor proiectate. Ca atare, prezentarea propunerilor de renovare către curțile de la Constanti-

¹ *Acte și documente privitoare la istoria renașterii României*, București, 1888, p. 358-359.

² *Ibidem*, p. 357.

nopol și de la Petersburg era de o absolută necesitate, întrucât legiuirile ce urmau a fi redactate nu puteau fi promulgate și aplicate fără consimțământul puterilor suzerană și protectoare.

Contextul politico-ideologic în care au fost concepute cele două legiuri agrare cunoaște la București o puternică efervescentă. Frământările și debaterile ideologice survenite aici în rândul unei părți a boierimii, spre deosebire de Moldova, erau mai intense întrucât urmăreau, printre altele, o respingere răspicată și categorică a unor teorii asupra caracterului proprietății și al relațiilor agrare, apărute încă din 1846 — prin scrierile lui N. Bălcescu —, dar cu deosebire fundamentate și difuzate în marea masă a clăcașilor în timpul revoluției de la 1848. Din perspectiva acestor boieri “reformatori”, legile din 1851 erau menite să constituie o replică viguroasă la art. 13 al programului revoluționar³. În plus, ideile înfățișate cu o asemenea ocazie sunt, în fapt, o prelungire și o dezvoltare a unor păreri similare expuse, în numele aceleiași clase, în Comisia proprietății, în timpul revoluției de la 1848. Se poate preciza că acum boierimea conservatoare își afirmă mai categoric concepțiile ei sociale. Este incontestabil că o asemenea atitudine a fost inspirată de preocuparea de a tranșa o discuție cu privire la legitimitatea unei părți din proprietate, contestată încă din primii ani ai regimului regulamentar de luptătorii pentru progres, dar mai ales în timpul revoluției de deputații săteni din Comisia proprietății. Dezbaterile de idei — cum se reflectă într-un memoriu special — formulează argumente folosite de boierimea conservatoare și mai târziu, în anii luptei pentru constituirea și organizarea statului național român, în respingerea mării reforme sociale a epocii: emanciparea și împrumutarea clăcașilor⁴. Prin intermediul legiurilor agrare și al unor memorii asupra clăcii se poate cunoaște mai bine una din etapele luptei pentru consacrarea pe plan legal a tezei boierimii conservatoare referitoare la natura proprietății funciare și la caracterul relațiilor agrare din Principatele române, stăruitor susținută și propagată de aceiași boieri în anii de după Unirea din 1859.

Memoriul asupra clăcii sau dreptul de proprietate în Țara Românească debutează cu o lungă expunere de motive în care, mai întâi, se fac aprecieri cu privire la revoluția de la 1848. Deși privită ca o parte a revoluției euro-

³ D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuri privitoare la chestia țărănească*, seria I, vol. I, București, 1907, p. 607-616.

⁴ Vezi în această privință, părerea lui M. Kogălniceanu exprimată la 25 mai 1862 în Adunarea legiuitoare (“Monitorul oficial”, nr. 100/1862, Supliment).

pene care a declanșat o luptă inverșunată a celor "ce nu posedă nimic contra acelor care posedă ceva", revoluția română este considerată drept un fenomen derivat și de export. Ca și în alte acte³, boierii conservatori neagă resorturile intime și necesitățile interne ale revoluției române, apreciind că ea ar fi fost generată de un grup de tineri, fără aderență populară, contaminați și însuflețiți de idei răsturnătoare pe care, chipurile, "le-au adus din străinătate".

Reliefând țelul suprem al revoluției din Țara Românească care — cum relevă memoriul — a constat în lupta pentru transformarea sistemului de proprietate și a naturii relațiilor agrare, autorii sunt preocupați în continuare de discreditarea programului social al revoluției. Ei țin să precizeze nu numai incompatibilitatea acestuia cu solul realităților românești, ci și caracterul periculos și ilegal al prevederilor lui. În acest context, boierii conservatori depun zel în desăvârșirea unei teorii convenabile asupra caracterului mării proprietăți funciare și al relațiilor agrare, în vederea consacării ei definitive pe planul legislativ.

Străduindu-se să demonstreze ilegalitatea pretențiilor guvernului provizoriu, exprimate în atâtea rânduri și în atâtea moduri pe timpul revoluției asupra coproprietății clăcașilor pe loturile atribuite în folosință, autorii memoriului încearcă mai întâi să deducă natura proprietății funciare din Țara Românească, în lumina dispozițiilor statuate de Regulamentul organic. Spre deosebire de fruntașii revoluției care socoteau marea proprietate grevată de obligații feudale, boierii conservatori neagă orice asemănare între sistemul de proprietate de tip senioral din Occident și cel din Principatele române. Scopul demonstrației era de a sublinia că proprietatea din Țara Românească în întregul ei avea un caracter absolut. Este, în fond, aceeași poziție pe care o regăsim și în 1848, în intervențiile reprezentanților stăpânilor de moșii din comisia proprietății⁴.

Ideea caracterului absolut al mării proprietăți este susținută în același memoriu prin invocarea unui citat din Regulamentul organic, prin care se preciza că proprietarul este stăpân al întregului său pământ întocmai cum clăcașul este stăpân pe brațele lui de muncă. Autorii acestui text făceau însă abstracție, în chip conștient, de faptul că pasajul amintit din articolul 144

³ Vezi, de pildă, Bibl. Academiei, secția msse, Arhiva Ion Ghica, mapa VI, ms. 79, f. 360.

⁴ *Anul 1848 în Principatele Române*, vol. III, București, p. 363-364, 390, 393 etc.

fusese introdus în chip fraudulos abia în ediția din 1847 a Regulamentului organic⁷.

Memoriul folosește un alt argument în a dovedi caracterul absolut al marii proprietăți prin încercarea de a da o explicație convenabilă asupra originii acesteia. În acest sens autorii lui afirmă în mod categoric că marea proprietate nu este rezultatul unei spolieri, al unei deposedări și aserviri violente sau meșteșugite, ci al unor vânzări succesive efectuate în timp de către țărani, cărora în trecut le-ar fi aparținut întregul fond funciar. Boierii relevau că fenomenul de transfer de proprietate prin intermediul tranzacțiilor lor libere, îndeosebi de la moșneni către marii proprietari — care se manifesta în acel timp — este identic cu același procedeu străvechi de constituire a marilor moșii. Interpretând fenomenul amintit drept o prelungire a unor vechi stări de lucruri, boierii socoteau că au dovedit caracterul sacru al stăpânirii lor asupra pământului.

În lumina teoriei menționate, autorii memoriului respingeau orice prețins drept de coproprietate al clăcașilor asupra loturilor acordate în folosință. Asociind în chip forțat unii termeni de economie politică cu o anume rezonanță în epocă, dar specifici unei structuri sociale capitaliste, autorii memoriului consideră marea proprietate cel mai de preț capital al stăpânilor ei. Într-o asemenea viziune, loturile clăcașilor apăreau ca o parte a capitalului dat sub formă de împrumut și nicidecum un pământ grevat de servituți feudale, cum apreciau aceste raporturi cei mai de seamă frunțași ai revoluției⁸ și înșiși reformatorii din 1864⁹.

Definirea relațiilor agrare fixate prin Regulamentul organic, în scopul negării dreptului de coproprietate al clăcașilor, este un obiectiv important al acestui memoriu. Boierii prezintă redevențele în muncă și în produse drept moneda prin intermediul căreia clăcașii achitau dobânda la capitalul dat cu împrumut, adică pământul atribuit în folosință. Modernizând și în acest caz realitățile sociale prin denumirea lor forțată cu aceeași terminologie de economie politică la modă în acel timp, îndeosebi în lumea occidentală, unde

⁷ *Regulamentul organic*, București, 1847, p. 85. Mai pe larg despre aceasta, la G. Zane, *La loi rurale de 1864 et l'heritage ideologique de l'an 1848*, în "Revue roumaine d'histoire", III(1964), nr. 2, p. 214-215.

⁸ Zezi, de pildă, N. Bălcescu, *Despre împrumutarea țăranilor*, în *Opere*, tom. I, ed. G. Zane, București, 1940, p. 271-287.

⁹ D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, seria I vol. II, București, 1907, p. 221.

capitalismul se închegease ca un puternic organism social-economic, boierii prezentau raporturile agrare din Țara Românească, deci claca, nu ca relații decurgând dintr-o stare de dependență a sătenilor, ci ca un acord între cele două părți, încheiat în deplină libertate. O asemenea interpretare a unor raporturi bine definite și frapante prin natura lor feudală este voit eronată. Adoptând această poziție, autorii memoriului păreau să uite că orice acord presupune încheierea lui de către doi parteneri, indiferent dacă sunt sau nu egali în drepturi. Ei fac însă abstracție de faptul că Regulamentul organic fusese o creație exclusiv boierească.

Prezentarea unor propuneri concrete privind revizuirea dispozițiilor regulamentare referitoare la natura proprietății și a raporturilor generate de ea ocupă un loc special în cuprinsul acestui memoriu. E de observat, în general, că tendința proprietarilor — cum se degajă din acest text, în lumina cărui au fost elaborate legiurile din 1851 — este de a obține din partea celor două curți imperiale dreptul de a revizui Regulamentul organic într-o asemenea manieră care să le consacre în chip deplin dreptul de proprietate absolută asupra întregii moșii. Se urmărea, în acest chip, înlăturarea ambiguităților existente în însuși Regulamentul organic cu privire la definirea proprietății și a raporturilor agrare, încât să fie exclus orice argument care ar legitima vreo pretenție a țăranimii asupra pământului avut în folosință.

Semnalandu-se că schimbările inițiate trebuiau a fi inspirate din acele dispoziții ale Regulamentului organic care s-au dovedit a fi înțelepte, întrucât prin sistemul obligațiilor reciproce ele au asigurat agricultura cu brațele de muncă necesare, se propunea o definire mai precisă a acestora. Ei arătau că, întrucât timpul unor tranzacții libere între clăcași și stăpânii de moșii nu sosise încă, era necesar a se aduce precizări în noua legiuire proiectată nu la capitolul obligațiilor reglementate, ci la acela lăsat la libera învoială între cele două părți. Socotind — în chip denaturat — că relațiile reglementate, mai precis cuantumul redevențelor prescrise de lege în contul pământului dat în folosință nu generase conflicte, ci numai obligațiile în socoteala pământului suplimentar — așa numitele prisoase —, boierii propun schimbări menite a legaliza obligațiile țăranimii și la acest capitol.

Ei prezintă drept model cazul din 1846 din Basarabia care diviza țăranimea în mai multe trepte ierarhice și — în funcție de întinderea pământului atribuit — reglementa legal toate obligațiile acesteia în mod progresiv. Urmărind să adopte o asemenea soluție, boierii propuneau desființarea celor trei trepte rigide în care era împărțită țăranimea și crearea — după modelul din Basarabia — a cinci categorii. În funcție de pământul solicitat

și valorificat, clăcașii din Țara Românească urmau a fi încadrați în una dintre aceste categorii, răspunzând redevenței în chip progresiv, pe măsura pământului acordat în folosință. În acest mod, pământul legal — asupra căruia clăcașii aveau un drept de coproprietate — și cel obținut prin învoieli era amestecat, ștergându-se astfel orice distincție între cele două tipuri de posesiuni și consacându-se dreptul absolut al stăpânului asupra întregii moșii. Dispărând prisoasele și — odată cu ele — învoielile particulare, prisosul de cultură agricolă țărănească urma a se realiza într-un cadru reglementat și bine statuat prin forme legale. În același timp, prin instituirea unui sistem generalizat al raporturilor agrare, boierimea tindea să-și asigure concursul forței publice în dobândirea de la clăcași a tuturor redevențelor. Situația aceasta era mult mai convenabilă decât cea anterioară, care nu asigura garanții din partea statului pentru prisoase decât în condiții speciale. Boierimea realiza printr-o reglementare a raporturilor agrare într-o asemenea manieră două obiective fundamentale: consacarea definitivă și deplină a dreptului ei de proprietate absolută asupra întregii moșii și recunoașterea dreptului de a obține concursul forței publice în constrângerea clăcașilor la îndeplinirea tuturor redevențelor¹⁰.

Concepută în modul menționat de Barbu D. Știrbei și Gr. Al. Ghica, aprobată de curțile suzerană și protectoare în 1851, legislația agrară care urma a fi introdusă în Regulamentele organice, a fost aplicată începând cu primăvara lui 1852. Ideea care a prezidat elaborarea ei în ambele țări a fost identică, anume “de a se face din clăcaș un arendaș liber, iar din proprietar un stăpân desăvârșit al pământului moșiei”. Clăcașul era socotit chiriaș, iar reglementările în vigoare erau considerate provizorii, statuând o fază tranzitorie menită să asigure eliberarea atât a muncii, cât și a marii proprietăți de orice legături stabilite în afara voinței lor¹¹.

Declarându-se tranzitorii, cele două legiuri se voiau deschizătoare de căi în direcția modernizării agriculturii, dar nu abandonau esența regulamentară a raporturilor sociale pe care o perpetuau prin unele prevederi speciale. Drept urmare, se menținea nealterată baza materială a producătorului agricol, căruia i se asigura în ambele țări aceeași suprafață de pământ destinată casei, curții și grădinii, fără ca produsele acesteia să fie grevate de dijmă. Locurile de casă erau repartizate pe o parte a moșiei acolo unde dispunea

¹⁰ Vezi și Vasile Maciu, *De la Tudor Vladimirescu la răscoala din 1907*, Craiova, 1973, p. 226 și urm.

¹¹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 158-161.

proprietarul. Clăcașii continuau să fie stratificați pe categorii legale după un număr limitat de vite de muncă, distribuindu-se obligatoriu de proprietar — în funcție de acest factor — pământ prin măsurătoare. Legea din Țara Românească a sporit însă suprafața de pășune (izlaz) pentru fiecare vită de muncă de la o jumătate de pogon — cât stipula Regulamentul organic — la un pogon, iar legea din Moldova a dublat lotul de imaș de la 20 la 40 prăjini, pentru fiecare clăcaș cu sau fără vite de muncă. Favorizați erau cu deosebire sătenii din Țara Românească prin întinderile mari de izlaz dobândite: fruntașul primea 5 pogoane în loc de 2,5, mijlocașul 3 pogoane în loc de 1,5, codașul 1 pogon în loc de 0,5.

În scopul afirmării principiului că sătenii erau simplii chiriași, proprietarul își perpetua dreptul de a însemna pe teren și a distribui loturile de arătură, fâneață și pășune în diferite părți ale moșiei. În Țara Românească se introducea prevederea de a se separa arăturile de primăvară de cele de toamnă, iar pentru a se obliga clăcașul să lucreze întregul pământ atribuit prin lege, i se pretindea dijma în cazul terenurilor lăsate necultivate. Țăranii meșteșugari, care nu se ocupau direct cu agricultura erau scutiți de clacă, urmând să se înțeleagă cu proprietarul spre a-l despăgubi pentru locul de casă și grădina ocupat.

În Țara Românească, micii producători agricoli erau obligați să plătească drept "chirie" pentru lotul legal atribuit o clacă nu de 12, ci de 24 zile anual, cu vitele de muncă sau cu mâinile. Dacă claca era dublată și deci înăsprită, săteanul beneficia de abolirea slugilor, zilei de plug și carului de lemne, obligații care — convertite în zile de muncă cu mâinile — ajungeau până la 18 zile pentru fiecare clăcaș. Sub raportul obligațiilor generale, se poate aprecia că claca regulamentară era redusă. Cele 22 zile de clacă erau efectuate conform unor norme. Se mai prevedea de legea muntenă ca treieriișul să nu intre în obligația clăcii; dacă clăcașul era luat la muncă pe altă moșie, i se ținea în seamă și timpul pierdut cu deplasarea. Proprietarul nu avea voie să vândă sau să arendeze munca săteanului, fiind totodată obligat — când percepea claca în bani — să se rezume la prețul oficial. Același proprietar putea să pretindă de la clăcașii cu vite să-și efectueze cu mâinile jumătate din cele 22 zile, urmând ca prin invoieli să se achite claca în cazul când n-avea destul pământ de împărțit pentru completarea loturilor legiuite. Dacă părțile nu se puteau învoi, legea prevedea, în ultimă instanță, scăderea din zilele clăcii a cinci zile și jumătate pentru fiecare pogon de arături și cositură lipsă și a unei zile pentru pogonul de izlaz.

Legea din 1851 a constituit pentru Țara Românească “o cotitură în modul de prestare a clăcii”¹². Dacă până atunci aceasta a fost percepută în general în bani, din 1851 era “cerută și achitată tot mai mult în muncă”. Din acel moment, se constata “o adevărată goană” a proprietarilor și arendașilor după munca în contul clăcii, în acest scop recurgând la diferite mijloace de constrângere, inclusiv la procedee *manu militari*. Era semnalul unui proces de amploare în care proprietarii și arendașii din Țara Românească își transformau rezervele în principală bază cerealieră.

Produsele agricole realizate de clăcașii din Țara Românească pe loturile atribuite legal în folosință erau, în continuare, grevate de obligația dijmei. S-au perpetuat astfel zeciuiala din semănături, o cincime din fănețe, inclusiv căratul ei la arie și la stog. Proprietarului i se impunea obligația să termine dijmuitul în cel mult zece zile de la strânsul recoltei. În caz că lipsea, dijmuirea o făceau preotul și aleșii satului. Din vii, dijma se percepea din 20 vedre una. Se mențineau, de asemenea, monopolurile proprietății asupra vânzării băuturilor, cărnii, pâinii și articolelor de băcănie, precum și exploatarea morilor, heleșteelor, pădurilor¹³ etc.

Claca se menținea la 12 zile în Moldova, dar era sporită în mod considerabil prin intermediul normei. Suprafața de arat într-o zi s-a dublat, cea de prășit a crescut aproape de patru ori, cea de secerat s-a mărit de la 16 la 56 prăjini, iar cea de cosit păioase a sporit de la 20 la 70 prăjini. S-a introdus normarea zilei de muncă și la cultura cartofului. Totodată, s-au perpetuat alte drepturi ale proprietarului de a-și duce clăcașii la muncă pe altă moșie și de a percepe claca în bani. Sătenii cu vite de muncă erau obligați la transporturi, care de lemne și zile de lucru la reparații, îndatoriri abolite pentru cei fără vite de muncă. Era desființată obligația clăcașilor de a construi coșare pentru proprietari. Slujbașii volnici sau “obacii” au rămas însă în vigoare¹⁴.

Creșterea volumului clăcii în Moldova, prin legiuirea din 1851, era, în fapt, rezultatul unei compensații primită de proprietari, care, din nevoia de brațe de muncă pentru intensificarea agriculturii pe rezervă, renunțaseră la perceperea dijmei, cu excepția aceleia din vii și pometuri. Este de menționat

¹² I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 167-168.

¹³ *Ibidem*, p. 162-163.

¹⁴ E. Negruți, *Dezvoltarea agriculturii din Moldova*, p. 26-27; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 161-162.

că o asemenea tendință se manifestase înaintea, dar mai ales în timpul anului revoluționar 1848, ea impunându-se definitiv prin legea din 1851¹⁵.

Dar legiurile agrare din 1851 se detașează de Regulamentele organice printr-o creștere apreciabilă a libertății de mișcare a clăcașilor, de deplasare a lor de pe o moșie pe alta în căutarea prosperității economice. Strămutarea, o problemă cardinală și spinoasă a epocii regulamentare care a ascuțit la maximum contradicțiile sociale, declanșând concomitent și represiunea aparatului administrativ, dobânda în cadrul noilor așezăminte câmp larg de afirmare¹⁶. Se dădea clăcașilor o deplină libertate de strămutare. Numai că aceasta era condiționată economic, anume de luarea în arendă a unor prisoase. Clăcașii care nu se puteau învoi pentru asemenea terenuri erau liberi să-și găsească drept loc de așezare o altă moșie. Și aici proprietarul și-a perpetuat dreptul de a izgoni clăcașii indezirabili. Strămutarea și izgonirea se efectuau însă în ultimul an al fiecărei perioade fiscale de cinci ani, formele fiind întocmite cu un an înainte¹⁷.

În Moldova, legea din 1851 menținea dreptul de strămutare pentru locuitori când nu primeau integral lotul legal, cu obligația de a-și face cunoscută intenția. Strămutându-se, țărani erau liberi să-și vândă livezile de pomi și viile, dar numai la consăteni, dându-se prioritate proprietarului. Casele, în schimb, puteau fi luate. Dacă primeau integral lotul, strămutarea era îngăduită când clăcașii își prezentau solicitările cu o jumătate de an înainte de 23 aprilie, când începea anul agricol, cu condiția să-și fi achitat până la acea dată claca, birul și contribuțiile sătești. În acest caz, casa și plantațiile rămăneau proprietarului, fără despăgubire. Nu se mai cerea — ca în legiuirea regulamentară — plata anticipată a birului pe anii rămași până la catagrafia următoare. Proprietatea își rezerva dreptul de a izgoni clăcașii "văzvrătitori și îndărătnici"¹⁸.

Cu toate aceste reglementări largi, în Moldova mișcarea demografică este generată, începând din 1851, nu atât de dorința unor clăcași de a-și croi o soartă mai bună pe alte moșii, cât mai ales de izgoniri. Îndeosebi

¹⁵ Gh. Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la legea rurală din 1864*, în "Studii și articole de istorie", vol. V, București, 1963, p. 230-231; E. Negruți, *Dezvoltarea agriculturii din Moldova*, p. 28-30.

¹⁶ D. C. Sturdza-Scheeanu, *Acte și legiuri privitoare la chestia Țărănească*, seria I, vol. I, p. 280-283, 578-588.

¹⁷ *Ibidem*, I, p. 708-709, 717-719.

¹⁸ *Ibidem*, p. 125, 541-543.

după 1859, într-o perioadă plină de agitații politice și frământări sociale provocate de căutarea soluțiilor pentru rezolvarea problemei agrare, proprietarii vădesc un interes deosebit în a izgoni un număr important de săteni spre a-i priva de împroprietări. Ca atare, sate întregi din Moldova au fost depopulate în același răstimp grație măsurilor de izgonire menționate¹⁹.

În Țara Românească însă, liberalizarea strămutării a avut consecințe favorabile pe planul consolidării unor localități din zona dunăreană. Țăranii nemulțumiți cu starea de clăcășie afluiău cu deosebire spre orașele recent întemeiate, printre care Călărași — numit inițial Știrbei —, Oltenița, Calafat, Corabia etc. care aveau un caracter agrar. Dobândind aici proprietăți ohabnice, numeroși săteni se detașau de servituți feudale practicând o agricultură pe parcele mici de pământ, destinată cu precădere aprovizionării orașelor²⁰.

¹⁹ E. Negruși, *op. cit.*, p. 157-158; Gh. Platon, *Evoluția rezervei*, p. 235.

²⁰ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 279-285.

PATENȚELE IMPERIALE DIN 1853 ȘI 1854 DIN BANAT ȘI TRANSILVANIA

În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, vechiul cadru instituțional în care era practicată agricultura era sfărâmat îndată după revoluție. La 10 ianuarie 1850, guvernatorul civil și militar al Transilvaniei, Wohlgemuth, emitea o ordonanță referitoare la lichidarea raporturilor feudale. Se declarau valabile hotărârile din 1848 adoptate de dieta din Cluj în privința dreptului asupra pământului, dispunând deci aplicarea legii ale cărei dispoziții speciale lipseau¹. Chemată să reglementeze raporturile dintre masele de țărani și moșieri, ordonanța urmărea abolirea iobăgiei, recunoscându-se țăranilor dreptul de proprietate deplină asupra loturilor urbariale fără nici o despăgubire din partea lor. Se promitea, de asemenea, că servituțile celorlalți țărani așezați pe alodii vor fi lichidate prin răscumpărare personală. Printr-o asemenea prevedere, ordonanța din 10 ianuarie extindea conținutul legilor din 1848 și la țărănimea de pe alodii².

O asemenea reglementare devenise cu atât mai imperioasă cu cât, animați de ideile de emancipare de servituți feudale, după revoluție numeroși țărani emiteau pretenții asupra unor loturi deținute în folosință, dar care nu aveau un statut deplin clarificat, anume de a fi fost urbariale sau alodiale. Era vorba de terenuri defrișate, părăsite și vii, cele mai multe puse în valoare de țărani și considerate de ei curături, deci proprietăți, dar contestate de nemeși care le considerau o parte a alodiului. În unele regiuni, acele terenuri egalau sau depășeau în suprafață pământurile urbariale, ele constituind baza gospodăriei țărănești. Clasificarea naturii acelor proprietăți se impunea și prin faptul că dreptul asupra pădurilor și pășunilor era direct proporțional în întinderea pământului urbarial. De aici conflicte între nemeși și țărani³.

¹ I. Kovács, *Despre politica agrară a Guberniului transilvan în perioada 1849-1854*, în "Acta Musei Napocensis", VIII, 1971, p. 645-649.

² Idem, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 26-27.

³ *Ibidem*, p. 36, 39.

În asemenea împrejurări, spre a stinge frământările sociale și a da impuls dezvoltării agriculturii, împăratul proclama la 2 martie 1853 patentele pentru Banat, Crișana și Maramureș, iar la 21 iunie 1854 pentru Transilvania. Deși deosebite, sub raportul conținutului erau identice.

Patentele proclamă dreptul de proprietate funciară al țărănimii eliberate. Se puneă însă condiția de a se respecta aviticitatea bunurilor țărănești, adică să se împiedice parcelarea și fărâmițarea proprietății. Ele nu creau o situație nouă, ci o consacrau pe aceea decretată de revoluție, consfințind relațiile existente între nemeși și foștii țărani urbariali. Se defineau, printre altele, pământurile urbariale, cu grija evidentă de a limpezi situațiile neclare și de a diminua încordările sociale. Proprietăți urbariale, deci, erau socotite toate acelea aflate până la 1 ianuarie 1848 în posesiunea foștilor iobagi, precum și acelea răpite de nemeși între 1 ianuarie 1819 și 1848. În mod identic erau socotite parcelele intrate în posesiunea foștilor iobagi în răstimpul menționat, dacă plăteau pentru ele impozit și îndeplineau servicii pentru moșieri, precum și pământurile considerate urbariale în virtutea vechilor legi, chiar dacă nu figurau în conscripția din 1819-1820 sau dacă au fost radiate ulterior din tabelele de impozit. Țăranii deveneau proprietari și pe partea din folosința comună a pădurilor, pășunilor și fânețelor, proprietarul primind cel mult două treimi din acestea, în timp ce restul de o treime revine țărănimii emancipate. Parcelele urbariale răpite înainte de 1 ianuarie 1819 rămâneau în proprietatea moșierilor, ca de altfel și pământurile părăsite. Cârциumăritul și morăritul rămâneau monopolul proprietarului, cu excepția răstimpului dintre 8 noiembrie și 1 ianuarie, când sătenii puteau vinde și ei băuturile și cu mențiunea privilegiului unor comune de a ține moară. Toate problemele controversate cu privire la natura proprietății urmau a fi soluționate de instanțe speciale, judecătoriale urbariale⁴.

Cât privește situația jelerilor — o masă relativ numeroasă în rândul țărănimii — se prevedea transformarea lor în proprietari pe pământurile alodiale dacă nu posedau loturi urbariale. Dările legate de un asemenea pământ trebuiau însă răscumpărate, iar până atunci urmau a fi îndeplinite prestațiile contractate. Se puteau, totodată, răscumpăra pământurile alodiale date de proprietari foștilor iobagi în schimbul unor obligații speciale, pentru sporirea proprietăților urbariale, chiar dacă nu fuseseră cuprinse în tabelele de impozite. Puteau fi răscumpărate și pământurile alodiale date în

⁴ *Ibidem*, p. 26-28, 32-36, 47, 49, 64-66, 71, 104-107, 110, 122-128, 131-133, 186-187.

folosință pe bază de înțelegere, de către proprietari foștilor iobagi, fără clauza clară că le pot lua înapoi, dacă acele pământuri se aflau în posesia foștilor iobagi până la 1 ianuarie 1848. Mai puteau fi răscumpărate pământurile alodiale cedate anual de proprietari foștilor iobagi pentru a fi semănate, cultivate sau folosite în alt mod, prin înțelegere scrisă sau verbală, în schimbul unor prestații în natură, în muncă sau în bani, în cazul în care la 1 ianuarie 1849 se aflau în mâna foștilor iobagi. Răscumpărarea se făcea în bani, în produse și în muncă sau renunțând la o parte a pământului, grevând puternic pe fostul iobag sau jeler, obligați să-și vândă munca cu anticipație spre a putea să intre în stăpânirea deplină a pământului alodial⁵.

Legile din 1848 și patentele din 1853-1854 au înfăptuit o schimbare radicală a naturii proprietății, transformând-o din condiționată în absolută, dintr-o posesiune grevată de servituți feudale într-o stăpânire burgheză. În anii 1850-1851, o asemenea schimbare survenea și în natura și caracterul proprietății în zonele grănicerești. Dependenți rămăneau însă — până la clarificarea situației — doar jelerii: curialistii, taxaliștii, contractualiștii care reprezentau 30% din populația agricolă și nu dispuneau de pământ urbarial⁶.

Înfăptuirea reformelor menționate n-a fost lină. Pentru desăvârșirea emancipării țărănimii, a jelerilor îndeosebi, pe terenurile a căror natură juridică era controversată — urbarială sau alodială — intrau în funcțiune, din 1857 în Banat, Crișana și Maramureș și din 1858 în Transilvania, instanțe speciale numite judecătorii urbariale, 8 la număr numai în Transilvania, al căror termen limită de existență era finele anului 1862. Drept urmare, în fața unor asemenea judecătorii, timp de mai mulți ani, sunt aduse o serie de litigii de proprietate, în scopul definirii naturii terenurilor agricole și instituirii, în fine, a proprietății depline asupra acestora. Este de menționat că numeroși foști iobagi și jeleri prezentau acte în fața acelor instanțe dovedind caracterul urbarial al pământurilor folosite. Alții însă, în lipsa unor dovezi certe, au trebuit să depună eforturi susținute și durabile spre a-și dobândi dreptul la proprietate deplină. Îndeosebi pământurile defrișate, remanențiale și loturile părăsite folosite de țărani au provocat discuții interminabile.

⁵ *Ibidem*, p. 67-68.

⁶ *Idem*, *Despre problema proprietății funciare din Transilvania în lumina legislației (1818-1918)*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", an. XVII, 1972, fasc. 1, p. 39-42.

În cele mai multe părți ale Transilvaniei, moșierii care au recurs la acele instanțe au pretins ca pământul revendicat de țărani să fie declarat alodial. Moșierii mai tindeau, de asemenea, să stăpânească deplin pădurile și pășunile care erau bunuri comune. Unii au mers cu pretențiile până acolo încât au încercat ca jelerii alodiali să fie scoși nu numai de pe pământ, ci și din case. S-au iscat numeroase frământări, convulsii și chiar revolte țărănești din cauză că moșierimea urmărea cu tenacitate să răpească pământul deținut de țărănime sub pretextul că era parte a alodiului⁷. Ca urmare, reforma agrară înfăptuită în 1848 în Banat, Crișana, Maramureș și Transilvania, consacrată prin patentele din 1853 și 1854, n-a fost definitivă decât ulterior, în procesul unor aprige dispute dintre țărani și nemeși.

⁷ Idem, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 101-109.

POPULAȚIA AGRICOLĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE

Țările române erau prin excelență agricole nu numai prin ocupația și modul de viață al locuitorilor, ci și prin ponderea copleșitoare a categoriilor sociale integrate într-o asemenea ramură economică. În septembrie 1831, recensământul efectuat în Țara Românească consemna 272 974 familii de plugari, adică 1 364 870 suflete din totalul de 2 032 362 locuitori, răspândite în 3 562 sate¹. În 1838 populația se menținea aproximativ în aceleași limite². Recensământul efectuat de Barbu D. Știrbei în 1853 atesta existența a 339 007 familii supuse birului sau — câte cinci membri de familie — a unui număr de 1 695 035 locuitori, remarcându-se deci un spor de 30 372 familii în raport cu catagrafia făcută cu șapte ani înainte³. În toamna aceluiași an, 1853, la solicitarea comisarului rus din Principate, populația apărea în limite ceva mai mari, circa 1 716 150 locuitori, dintre care 40 507 familii fruntași, 139 586 familii mijlocași și 163 155 familii codași⁴. În 1855 erau semnalate în Țara Românească 89 657 familii sau 448 285 suflete moșneni, constituind o cincime din populația rurală⁵. Cei mai mulți din aceștia se aflau în zona montană a Olteniei: Vâlcea 14 093 familii, Gorj 13 320, Mehedinți 9 050, Dolj 6 563 și Romanați 4 609. În Muntenia, în Argeș 10 780, Olt 6 768, Buzău 6 026, Prahova 5 480, Muscel 4 837, Dâmbovița 3 398, Teleorman 1 263, Vlașca 780, Ialomița 663, Ilfov 86 și Brăila 6⁶. În 1860, populația Țării Românești se ridica la 2 400 921 locuitori. Tot atunci, populația agricolă: clăcași, moșneni, proprietari și arendași se cifra la

¹ "Analele parlamentare ale României", II, București, p. 475-538; Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 336-337.

² I. Donat și G. Reteagan, *La Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)*, în "Revue Roumaine d'Histoire", 1965, nr.5, p. 938-940.

³ ASB, Min. Int., Div. rural.-com., nr. 385/1853, f. 352, 357.

⁴ *Ibidem*, nr. 390/1853, p. 198.

⁵ N. Iorga, *Opinion de l'ex-prince Barbu Știrbei dans la question rurale*, în "Bulletin de la Section Historique", Académie Roumaine, Bucarest, 1913, p. 46.

⁶ ASB, Vistieria, nr. 1 179/1855, f. 1-166.

1 634 702 locuitori⁷. Existau 3 156 comune rurale⁸ în care locuiau 329 136 familii clăcași sau 1 076 243 suflete. În comunele urbane figurau 5 409 familii plugari sau 15 588 locuitori⁹.

Conform statisticii lui N. Suțu, în Moldova în 1848, populația agricolă număra 968 200 persoane. În 1857, în temeiul altor date, se consemnau 181 343 familii sau 906 715 locuitori. Informații statistice din 1859 menționau că populația se ridicase la 1 463 927 locuitori, din care 1 120 958 constituiau populația sătească. În totalul locuitorilor din Moldova, țărănimea reprezenta 76,6%. Cultivatorii de pământ, alcătuiți din clăcași, răzeși, salariați, vechili, arendași și proprietari erau 279 929 capi de familie și 679 236 membri, în total 959 255 suflete. În târguri și orașe viețuiau 56 866 cultivatori, încât se poate conchide că o bună parte a acestor locuitori practicau tot agricultura. La 1859, Moldova avea 2 302 sate¹⁰.

În 1844, populația Transilvaniei era de 2 143 000 locuitori, cifră care includea și "Partium"-ul cu 164 000 români și 62 000 maghiari. În total, pe etnii, compoziția era următoarea: 1 291 000 români, 600 000 maghiari, 214 000 germani, 20 000 țigani, 9 000 armeni și 3 000 evrei. Românii reprezentau deci 60%, iar maghiarii aproape 29% din întreaga populație. În jurul anului 1848, populația Transilvaniei se ridicase la circa două milioane locuitori. Recensământul din 1850 înregistra o ușoară sporire a cifrei menționate, dintre care români 1 227 200, iar maghiari 563 000 din total. Alte date din 1857 indică 2 173 704 locuitori, românii constituind evident majoritatea¹¹.

Dacă în 1827 Bucovina avea 270 773 locuitori, în 1837 aceștia își sporiseră numărul la 318 412, iar în 1848 la 377 851. Români erau 209 293, ruteni 108 907, iar alte etnii 95 381. Populația rurală trăia în 305 sate: 183 românești, 87 rutene și 35 mixte¹². Este de observat că, pe fondul unei majorități demografice românești, survenea o implantare substanțială de coloniști galițieni, așezați îndeosebi în târguri și orașe. Agricultura rămânea însă apajul predilect al românilor.

⁷ "Analele Statistice", I, 1860, nr.2, p. 108-109.

⁸ Ibidem, nr. 3-4, p. 119.

⁹ Ibidem, an IV, nr. 13-16, p. 30-32.

¹⁰ E. Negruți, *op.cit.*, p. 20-21.

¹¹ *Istoria Transilvaniei*, I, ed. III, București, 1963, p. 340-341.

¹² I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina*, București, 1915, p. 70, 149; idem, *Istoria fondului bisericesc din Bucovina*, Cernăuți, p. 38-39.

În Dobrogea, populația era rară datorită frecvențelor conflicte militare turco-ruse care, începând din 1828-1829, au dislocat-o deseori. La jumătatea secolului trecut — potrivit diferitelor surse — existau în această provincie cel mult 60 000 locuitori. În anii 1861 și 1865 survenea o creștere spectaculoasă, Dobrogea ajungând la circa 100 000 locuitori¹¹.

Cifrele menționate atestă în toate provinciile românești o predominantă coplesitoare a populației agricole, așezată cu precădere în sate, dar și în unele târguri și orașe mai ales în Țara Românească și Moldova. Societatea românească este deci prin excelență agrară, căci legați organic de o asemenea ramură economică erau nu numai țărani, ci și boierii, nobilii și o parte a locuitorilor din târguri. Toate aceste elemente sociale își întemeiau viațuirea și prosperitatea pe practicarea agriculturii, pe care statul însuși — din considerente fiscale — se vedea nevoit să-i acorde o mai mare atenție mai ales în epoca de tranziție de la feudalism la economia de piață, când avantajele comerțului cerealier cu străinătatea au degajat din letargie energiile unei numeroase populații agricole.

¹¹ D. Șandru, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946, p.7,10; *Istoria României*, III, p. 620; Gh. Dumitrașcu, *Dezvoltarea economică a Dobrogei până la 1878 și problema apariției capitalismului*, în "Revista de istorie", tom. 31, 1978, nr. 6, p. 1 011.

PROPRIETATEA ASUPRA SOLULUI AGRICOL

În Principatele române, pământul agricol se afla în proprietatea boierilor, mănăstirilor și țăranilor liberi, moșneni și răzeși. În Țara Românească, începând din 1829, statul însuși poseda domeniile Brăila, Giurgiu și Turnu, foste raiale turcești realipite, în timp ce în Moldova deținea numai teritoriul localității Târgu Ocna cu salinele din ținutul Bacău. Proprietatea statului sporea considerabil în 1863 prin secularizarea moșiilor mănăstirilor închinat. În Moldova, de pildă, unde fusese insignifiantă, se extindea cu 241 moșii sau circa 355 680 1/2 fălci, adică 2/17 din întregul teritoriu¹.

Statistica lui D.P. Marțian din 1859 indica — pentru Țara Românească — un număr de 146 951 proprietăți — moșii sau părți de moșii —, dintre care 59 ale statului, 21 ale comunelor, 149 ale așezămintelor publice, 558 ale mănăstirilor închinat, 1 195 ale mănăstirilor pământene, 78 874 ale boierilor sau particularilor și, în fine, 66 035 ale devălmașilor sau moșnenilor. Suprafața totală a acestor moșii cu pământ pentru arătură, fâneață, pășune, vii, grădini, păduri etc. era de 10 653 300 pogoane sau 5 326 650 ha, cultivate fiind numai 3 916 602 pogoane sau 1 958 301 ha². Date statistice similare pentru Moldova dezvăluie faptul că existau 2 437 moșii. Dintre acestea circa 1 595 144 fălci sau 519 constituiau fondul boieresc, 653 260 fălci sau 219 fondul mănăstiresc și 357 661 1/2 fălci sau 1/9 fondul răzășesc. Raportat la suprafața totală, pământul cultivat reprezintă 41%, iar cel acoperit cu păduri 24%³.

Evaluări statistice mai amănunțite făcute de N. Suțu în 1849, atestă o dominație netă a mării proprietăți boierești care deținea 58% din suprafața arabilă, în raport cu 20,72% a celei răzășești și 20,45% a celei mănăstirești. Se constată, de asemenea, că în Moldova, în epoca anterioară revoluției de la 1848, survenise un transfer de proprietate dinspre mării boieri leneși și

¹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 13.

² "Analele statistice", III, nr. 9-12, 1862, p. 58-59.

³ E. Negruți, *op. cit.*, p. 12-14.

risipitori spre elemente ale negustorimii, cămătarilor și boierimii de ranguri inferioare care, descoperind avantajele oferite de agricultura comercială, devin proprietari de moșii. Din aceleași date statistice se mai observă că întinderea medie a unei moșii era de circa 1 950 ha, iar marea proprietate deși concentrată în mâna unui număr restrâns de boieri traversa însă un proces de fărâmițare care permitea consolidarea stăpânirii ei burgheze și întărirea tipului de proprietate mijlocie⁴.

Tot în Moldova, existau unele moșii răzășești întinse, printre care Cudalbi, ținutul Covurlui, cu o suprafață de 7 500 fălci și 632 familii, Doma, Gura Negri, Șaru Domei, Neagra Șarului și Păltiniș. Aceste mici sate înglobau o suprafață de circa 100 000 fălci într-o zonă muntoasă, fiind locuite de 1 071 familii. Ocolul Vrancei constituia o altă masă compactă răzășească, alcătuită din 3 559 familii cu o suprafață de 120 000 fălci. Alte moșii răzășești mai mici erau răspândite în ținuturi ca Putna, Tutova, Tecuci, Vaslui, Fălciu și Roman. În ținuturile nordice numărul lor era foarte mic. Îndeosebi în părțile deluroase se aflau proprietățile moșnenești⁵.

Potrivit datelor statistice, mănăstirile dispuneau de o mare suprafață de teren agricol. În 1859 mănăstirile neinchinate din Țara Românească aveau 1 191 moșii cu o suprafață de 167 591 1/2 pogoane de arătură, fâneată, pășune, vii, grădini și păduri. Mănăstirile inchinate dispuneau de 558 moșii cu o întindere de 1 127 386 pogoane. În total, moșiile mănăstirești erau deci de 2 802 977 1/4 pogoane, reprezentând 27,69 procente din suprafața rurală a Țării Românești. În Moldova, conform aceleiași statistici, mănăstirile inchinate erau pe prim plan cu o suprafață de 355 680 fălci și 36 stânjeni, adică 12,16 procente din suprafața țării, iar cele neinchinate 297 580 fălci și 9 prăjini, adică 10,17 procente din aceeași întindere. Cele mai întinse moșii mănăstirești erau situate în zonele de munte, acoperite pe o bună parte din suprafață cu păduri. Mari proprietăți — administrate de arendași — posedau astfel mănăstirile Neamț, Agapia, Văratec, Sfântul Spiridon din Iași, Miera⁶ etc. Ambele tipuri de proprietate mănăstirească dețineau, în total, 653 260 fălci și 45 prăjini, adică 22,33 procente din solul Moldovei. Pentru ambele Principate, în 1863, ponderea ambelor moșii mănăstirești reprezenta 25,26 procente din suprafața lor⁷.

⁴ *Ibidem*, p. 10, 13-16.

⁵ *Ibidem*, p. 17.

⁶ *Ibidem*.

⁷ C. C. Giurescu, *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizată în 1863*, în "Studii", XI, 1959, nr.2, p. 153-156.

În Transilvania, pământul se găsea în stăpânirea nobilimii, bisericii, statului (fiscului) și țărănimii libere. Pământul nobilimii maghiare din comitate însuma mai mult de jumătate din suprafața Principatului, restul constituindu-se în pământ secuiesc și pământ crăiesc sau săsesc. Se mai adăugau teritoriile regimentelor grănicerești și secuiești sau confiniile militare, depinzând direct de autoritățile militare din Viena. Oricum, pământul arabil din Transilvania cuprindea cel mult 20% din suprafața teritoriului. În Banat, Crișana și Maramureș principalul mijloc de practicare a agriculturii — pământul — se afla în posesia acelorași forțe sociale.

Spre deosebire de Principate, pământul se împărțea aici în două categorii: domenal (alodial) care aparținea nemeșilor și rustică (urbarial, colonial) aflat în folosința iobagilor sau a jelerilor urbariali. Întinderea pământurilor iobăgești era diferită. În Banat, un lot urbarial cuprindea circa 34 iugăre, în Crișana și Maramureș 24 iugăre, iar în Transilvania 20 iugăre. Erau sesii chiar mai mici. Până la 1848 se duce o luptă aprigă împotriva sesiilor țărănești, în vederea extinderii alodiilor. Ca atare, majoritatea iobagilor dispuneau de o jumătate de sesie — fiind deposedați de restul —, iar jelerii urbariali de frânturi de sesii sau de nimic⁸. Pășunile și pădurile erau în folosința comună a țăranilor și nobililor. A lături de pământuri urbariale, mulți țărani dețineau pe bază de contract loturi alodiale, precum și terenuri defrișate din păduri și transformate în pământuri roditoare.

În preajma revoluției, țărănimea din Transilvania avea în folosință circa 2 milioane iugăre pământ arabil urbarial, iar în Banat, Crișana și Maramureș peste 1,5 milioane iugăre; cu Crasna, Zarand, Solnoc și Chioar circa 2 milioane. Țăranii dețineau deci aproape 4 milioane iugăre pământ. După 1848, dar mai ales în urma patentelor imperiale, prin procesele urbariale foștii iobagi și jeleri urbariali din Transilvania și-au luat în proprietate 1,6 milioane iugăre, deci 9,3 iugăre de fiecare, iar țărănimea din celelalte părți peste 1 650 000 iugăre. Rezultă că în urma proceselor urbariale s-a luat din stăpânirea țăranilor circa 1 500 000-200 000 iugăre pământ urbarial, pământ defrișat, remanent⁹.

Repartizată pe naționalități, în 1861, proprietatea funciară în Transilvania avea următoarea configurație: 1 208 400 ha erau deținute de 1 500 000 români, 763 800 ha se aflau în stăpânirea a 500 000 maghiari și 193 800 ha constituiau terenurile celor 120 000 sași¹⁰.

⁸ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 9-10.

⁹ *Ibidem*, p. 121-122.

¹⁰ *Idem*, *Despre problema proprietății*, p. 42.

În Transilvania, proprietatea funciară era extrem de dezmembrată în loturi mici. Existau parcele separate ale nobililor, iobagilor, orășenilor, chiar domeniile regale fiind dispersate în mii de parcele. S-au făcut încercări de a comasa asemenea loturi risipite. În anii 1832-1836, de pildă, dieta din Cluj încerca elaborarea unei legislații speciale, dar fără rezultate notabile. În Banat și Bihor comasarea înregistra mici și constante progrese, până în 1850 efectuându-se în circa 200 localități în timp ce în Transilvania în numai 5-6. Aici, chiar și după patenta din 1854, cele 9 776 269 iugăre de pământ erau fărâmițate în 10 629 432 parcele. O parcelă nu era deci mai mare de un iugăr. În numeroase locuri o proprietate de 10 iugăre era fragmentată în 200 parcele¹¹.

Fărâmițarea proprietății avea consecințe negative asupra culturii agricole însăși. Afiate la mare distanță unele de altele, minusculele loturi nu puteau fi lucrate de același proprietar la timp, el cheltuind multă energie și irosind timp prețios cu deplasarea de la o parcelă la alta. S-a calculat că o asemenea "vehiculară" consuma unui țaran 35-40 zile lucrătoare. În părțile de câmpie, parcelele erau situate la distanțe și mai mari. Pe acele parcele mici era greu de folosit mașinile și, în plus, asolamentul cu dificultate putea fi aplicat.

Patentele din 1853-1854 au impus, deci, cu necesitate comasarea tuturor terenurilor agricole, dar rezistențele erau mari îndeosebi din partea țaranilor, aceștia din urmă privind procesul și prin prisma interesului moșierilor de a le diminua loturile. În plus, țaranii se opuneau la comasări și pentru motivul că trebuiau să schimbe un pământ fertil cu un altul de calitate inferioară.

Pământul agricol în Bucovina era proprietatea mănăstirilor, episcopiei de Rădăuți și boierilor, cărora li se adăuga vatra orașelor Cernăuți, Siret, Suceava și ocolul Câmpulungului, populate cu țărani liberi. În 1783 s-au secularizat moșiile mănăstirești și episcopale creându-se fondul bisericesc, organizat definitiv în 1786 și pus sub administrația statului austriac. Fondul acesta cuprindea jumătate din suprafața provinciei, având menirea de a stipendia biserica și școala din Bucovina. Moșiile boierești, inclusiv acelea ale mazililor și răzeșilor ocupau locul al doilea ca întindere. Domeniile statului sau fiscolei erau constituite din două moșii mănăstirești și una boierească cumpărată de stat de la proprietari cărora li s-au adăugat masivele

¹¹ Idem, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 113-114.

păduroase ale fostului ocol al Câmpulungului care aparținuseră odinioară domnului Moldovei. Întreg teritoriul Bucovinei posedă 1 044 290 ha¹².

În 1820, întinderea arabilă a provinciei era evaluată la 180 293 ha sau 17,25% din întreaga întindere de pământ. Suprafața fânețelor era de 176 435 ha sau 16,88%, iar cea a pășunilor de 143 120 ha sau 13,69%. Existau, în total, 499 848 ha arătură, fâneață și imaș, iar 476 220 ha păduri. În anii următori erau extinse suprafețele agricole care în 1835-1837 se constituiau din 206 369 ha arături și grădini, 168 966 ha fâneață, 147 691 ha pășuni și 466 973 ha păduri. O altă statistică din 1847 nu indică modificări esențiale în raportul dintre diferite terenuri¹³.

¹² I. Nistor, *Fondul bisericesc din Bucovina*, p.22-24, 49-50.

¹³ I. Corfus, *Agricultura în țările române 1848-1864*, p. 74-75.

CARACTERUL EXTENSIV AL AGRICULTURII

Terenul agricol în țările române este în plină expansiune. Prin inițiative individuale, îndeosebi ale țăranilor din Țara Românească, Moldova și Transilvania, dar și datorită îndemnurilor autorităților sunt introduse în circuitul agricol numeroase întinderi acoperite cu mărăcini și ierburi, cu rădăcini sau cioturi de copaci, cu crânguri și pădure sau cu imașuri. Prin defrișări și desțeleniri se realiza astfel o zonă întinsă de curături. Acestea erau împinse și extinse rapid mai ales spre imașuri și o parte a fondului forestier acoperind zone importante ale țărilor române și nelăsând loc suficient unei agriculturi care nu-și găsea resurse de creștere decât în extinderea suprafețelor.

Extinderea terenului agricol în Țara Românească este un fenomen evident încă din 1830 când — în raport cu anul anterior — se constată o creștere cu 11 143 pogoane a suprafețelor însămânțate cu cereale¹. Începând din acel moment sunt remarcate sporuri anuale de teren agricol. În 1838, suprafața arabilă a Țării Românești — arături și fânețe — era de 1 538 159 pogoane, exceptând terenurile cu vii și pometuri. Din suprafața cultivată de 1 033 564 pogoane, adică 67,1% erau arături, iar 504 593 pogoane, adică 32,9% constituiau fânețe. Statistica nu amintește nimic de pășuni care ocupau o întindere apreciabilă. Conform datelor ei, între 1831 și 1838 terenurile arabile au sporit cu 468 564 pogoane, înregistrându-se deci o creștere anuală de 12%².

O acțiune masivă de extensiune a terenurilor agricole în Țara Românească pe calea defrișărilor de crânguri și păduri, curățirea terenurilor de buturugi și desțeleniri este inițiată îndeosebi după revoluția de la 1848 de marii proprietari de moșii. Impulsionați de războiul Crimeii care a făcut mai acută nevoia de cereale pentru export, cu deosebiri în județele Dâmbovița, Râm-

¹ Idem, *Agricultura Țării Românești*, p. 75-76, 127.

² Ion Donat și G. Retegan, *La Valachie en 1838 (d'après une source statistique inédite)*, în "R. R. d'H", 1965, p. 938-940.

nicu Sărat, Ilfov și Mehedinți, moșierii s-au lansat masiv într-o asemenea direcție. Domnia lui Barbu Știrbei este o perioadă de defrișări și stârpire nemiloasă a pădurilor în favoarea extinderii terenurilor agricole. După 1859, numeroși proprietari și arendași — dedicându-se agriculturii comerciale — extind și mai mult terenurile destinate culturilor cerealiere pe calea defrișării și deștelenirii³.

În Moldova, un asemenea fenomen era inaugurat în 1831, suprafața terenurilor agricole însămnâțate sporind considerabil, pe aceleași căi menționate. De la 1838 până la 1849 creșterea a fost de o treime, punctul culminant constituindu-l anii 1846-1848. În răstimpul 1850-1864, extensiunea suprafețelor acoperite cu cereale s-a făcut cu 106 510 fălci, sporul fiind îndeosebi după 1861. Drept urmare a ofensivei agriculturii cerealiere împotriva nu numai a pădurii și crângurilor, dar și a imașurilor și fânețelor întinderea acestora era evident diminuată⁴.

Țăranii din Transilvania, dar și din Bihor constituiau elementul social de extensiune a agriculturii prin deștelenirile și defrișările pe care obișnuiau să le înfăptuiască⁵. După 1848, acțiunea are un caracter individual, iar terenurile rediate agriculturii sunt destinate mai ales fânețelor, ca de pildă în zona Năsăudului, unde creșterea vitelor era prioritară în gospodăria țărănească. Drept urmare, sunt puse în valoare dealurile și munții, coastele și costișele care "au fost lăzuite pentru fânețe", destinate creșterii oilor și vitelor. Era o acută lipsă de pământ, întrucât lotul deținut de o familie se pulveriza prin împărțire. În districtul Făgăraș, fenomenul este mai pregnant, mari suprafețe de pământ acoperite cu tufișuri și folosite ca pășune erau introduse în circuitul agricol⁶. Tot astfel în Banat, îndeosebi după 1849, agricultura cerealiară se extindea pe calea asaltului asupra pășunilor și izlazurilor⁷.

³ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 193-199, 200 și urm., 286.

⁴ N. Suțu, *Opere economice*, Edit. științifică, București, 1957, p. 171, 180, 182-183; G. Platon, *Evoluția rezervei feudale*, p. 214, 218, 220; idem, *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, 1973, p. 116-117; E. Negruți, *op. cit.*, p. 23, 98, 99, 110, 132.

⁵ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 69-70; Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor în deceniile premergătoare revoluției de la 1848*, în vol. *Aleșd 1904-1979*, Oradea, 1979, p. 151 și urm.

⁶ S. Retegan, *Mutații economice în satul românesc din Transilvania la mijlocul veacului al XIX-lea (1848-1867)*, în "Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", XXI, 1978, p. 190-191.

⁷ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 11.

Solul agricol al țărilor române era însă de fertilitate deosebită. Potrivit unor date disparate, în 1860, direcția statistică a Moldovei constata existența a patru categorii de sol: 1. Cahul, Putna și Covurlui, cele mai roditoare; 2. Fălciu și Tecuci; 3. Vaslui, Bacău, Suceava, Iași și Tutova; 4. Botoșani, Dorohoi, Roman și Ismail, ultima categorie de fertilitate⁸. În Țara Românească unde se găseau soluri chiar mai bune îndeosebi în zona județelor de câmpie, Teleorman, Vlașca, Ialomița și Ilfov, se vădea printre altele o anumită preocupare pentru stărpirea unor paraziți ai culturilor, a buruienilor și mai ales a spinilor. În 1845, de pildă, un pericol pentru recolte și pentru agricultura cerealieră l-au constituit spinii, estinși la maximum, deoarece sămânța lor era larg răspândită prin picioarele vitelor. În județele Vlașca, Teleorman, Dolj etc., deși asemenea buruieni fuseseră semnalate cu îngrijorare încă din anii 1828-1829, ele se extinseseră neconținut, vătămând grădinile de legume, holdele și fânețele. Curțile țăranilor erau, de asemenea, împânzite de spini. Spre a scăpa de un asemenea parazit al culturilor, Vornicia din Lăuntru dădea dispoziții speciale. În vara lui 1846 cărmuitorii erau îndatorați să indemne pe țăranii să smulgă spinii înainte de a-și lepăda sămânța, să-i strângă grămezi și să-i ardă⁹. Campania de stărpire a spinilor — nedând rezultatele scontate — era continuată și în 1848, Vornicia din Lăuntru amenințând cu destituirea cărmuitorilor dacă nu se luau măsuri insistente și radicale pentru eliminarea lor din livezile de fân, pășuni și arături¹⁰.

Buna fertilitate a solului din Moldova, Țara Românească, Banat și Bucovina, precum și marile disponibilități de teren gata a fi introduse rapid și fără dificultăți în circuitul agricol au exclus multă vreme preocupările speciale pentru îmbunătățirea lui. La șes, țăranii foloseau pământul moșiei cum voiau. Cultivau anumite terenuri ani în șir, abandonându-le apoi spre a-și reveni din epuizare și deplasând culturile în zonele lăsate în paragină. Un loc, ca în județul Ialomița de pildă, era arat continuu cel mult 5 ani, fiind apoi părăsit un răstimp identic. Pe rezervele moșierești se practica, de asemenea, monocultura timp de 10-15 ani, după care solul era lăsat să se odihnească. Miriștile de pe terenurile cultivate cu grâu erau transformate câțiva ani în livezi de fân, după un ciclu de 3-4 ani fiind din nou arate și

⁸ E. Negruși, *op. cit.*, p. 109.

⁹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 237.

¹⁰ ASB, *Vornicia din Lăuntru*, nr. 917/1848, f. 96, 141, 279.

însămânțate. Se practică deci un asolament natural, un sistem specific zonelor agricole din lume în care solul fertil se găsea din abundență¹¹.

Dar, în măsura în care limitele de extensiune a solului fertil se restrângeau, în Moldova și Țara Românească se impunea tot mai frecvent, îndeosebi după 1859, practicarea unei agriculturi prin folosirea asolamentului bienal: porumb-orz sau ovăz, porumb-grâu de primăvară și pârlăoagă-grâu. Rotația pârlăoagă-grâu era destul de uzitată îndeosebi de arendași. Pe moșia Zvoriștea, ținutul Dorohoi, proprietarul, A. Moruzi, cultiva terenuri întinse cu cartof, câte doi ani consecutiv pe o suprafață, alternându-l cu un an porumb. Se răspândește, de asemenea, asolamentul trienal: pârlăoagă-grâu-porumb. Conform acestui procedeu, țarina se împărțea în trei tarlale: porumb, grâu, iar a treia stearpă se ogora vara pentru grâu. Apoi pe fiecare tarla se repeta alternarea trienală: grâu-porumb-ogor. Porumbiștile se lăseau ogor, iar miriștile se semănau cu porumb, orz, ovăz sau mei. Când toamnele erau lungi, în multe locuri porumbiștile erau însămânțate cu grâu¹².

Asolamentul bienal constituia o caracteristică a agriculturii practicate în Transilvania. După 1848 însă, în mai multe zone, apare relația trienală. Spațiul agricol organizat în mod tradițional cunoștea, totodată, o fază de tranziție “de la cultura alternativă, în două sau trei sole, la agricultura continuă”¹³. Survenea deci lentă și neconținută reducerea a ogorului, a pârlăogei, proces care este de lungă durată ținând până la finele secolului. Trecerea de la rotația culturilor pe două sau trei câmpuri la cultivarea integrală a hotarului a fost provocată de mai mulți factori, dar mai ales de pulverizarea gospodăriei țărănești, comasarea hotarelor satelor și segregarea pădurilor și pășunilor. În 1865, în Transilvania erau 282 sate comasate din totalul de 2 684. Comasarea sau concentrarea pământului unei gospodării în 2 sau 3 table, prin substituirea numeroaselor parcele al căror număr ajungea în cazul unor țărani la 30-40 deschidea “un câmp mai larg inițiativei individuale, înnoirilor de tot felul, diminuând rigoarea disciplinei rotației culturilor, diminuând forța de constrângere a colectivității”. Dar, până la 1864 cultivarea integrală a hotarelor satelor a avut un caracter sporadic, limitele fiind impuse de sărăcia solului Transilvaniei care impunea

¹¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 68; idem, *Agricultura în țările române. 1848-1864*, p. 75; E. Negruți, *op. cit.*, p. 78.

¹² I. Corfus, *Agricultura în țările române. 1848-1864*, p. 312; E. Negruți, *op. cit.*, p. 78, 117.

¹³ S. Retegan, *Mutații economice...*, p. 190-193.

restricții în exploatare și lipsa de pășuni pentru vite în condițiile creșterii precumpănitoare a acestora.

Un element important care anunța modernizarea agriculturii prin intermediul unor preocupări speciale de îmbunătățire a solului l-au constituit activitățile sporadice pentru îngrășarea lui în Principate, proprietarii, care în general își arendau moșiile, nu se ocupau de îmbunătățirea solului. Tânărul agronom I. Ionescu, cu proaspete cunoștințe agricole moderne, vădit interesat de depășirea stadiului rutinier al agriculturii românești, în 1844 lansa apeluri publice în această privință, atrăgând atenția asupra necesității fertilizării solului prin îngrășăminte naturale¹⁴. El ar fi voit, evident, o generalizare a unor asemenea procedee răzlețe, cunoscute de ja atât în Bucovina — din 1840 —, dar și în Moldova pe unele moșii din nord sau pe aceea din Miclăușani unde sporadic se gunoiau unele întinderi de teren¹⁵. În Bihor, chiar înainte de 1848, se utiliza gunoiera intensivă a pământului măbindu-i fertilitatea¹⁶. Îmbunătățirea solului era făcută parțial de clăcașii din Țara Românească prin același procedeu pe curături, mai ales în zona montană unde era o populație densă și un sol sărac. Acolo se practica monocultura, cultivarea neîntreruptă a porumbului care provoca sărăcirea terenului. Când nu exista îngrășământ suficient, acesta era folosit doar în cuiburile de pământ. La șes însă, gunoiera nu se utiliza datorită fertilității deosebite a pământului. Aici se lăsa locul să se odihnească o bucată de timp, când vegetația de pe el putrezea, facilitând la cultivare recolte relativ bogate. Când terenurile se epuizau de repetate culturi, țărani le abandonau, mutându-se pe altele. Ca atare, gunoiera la câmpie era cu totul excepțională, folosindu-se în schimb, uneori, metoda “pârjolerii” locului de ierburi uscate și mărăcini¹⁷.

Cu totul sporadic se vedește interes pentru amenajarea unor terenuri expuse inundațiilor. În acest sens, vomicul Nicolae Roset Roznovanu, în 1851, încheiase o înțelegere cu sătenii să-i “destupe canalele de pe șes pentru scurgerea bălților Siretului”¹⁸. Tot în Moldova, pe alocuri, apar sisteme primitive de îndiguire și drenaj pentru ape în scopul asanării mlaștinilor. Se încearcă, totodată, zăgăzuirea Prutului pentru a împiedica inundații și chiar

¹⁴ “Foaia sătească”, Supliment, nr. 14, 16 iulie 1844, p. 56.

¹⁵ G. Platon, *Dumezniul feudal...*, p. 117; E. Negruți, *op. cit.*, p. 78; I. Corfus, *Agricultura în Țările române. 1848-1864*, p. 75.

¹⁶ Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 156.

¹⁷ I. Corfus, *Agricultura în Țările române. 1848-1864*, p. 310-311.

¹⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 31.

canalizarea Bistriței. Îndeosebi în cultivarea legumelor sunt remarcate începuturi de folosire a irigațiilor¹⁹. În Banat, la 1848 se încheia o importantă etapă, desfășurată timp de zece ani, de asanare a unor mlaștini care se întindeau în nord, între Timișoara și Becicherecul Mare, precum și altele la sud de Timiș, între Dolanț și Vârșeț. Conform unei legi speciale din 1840, se efectuau numeroase îndiguri și desecări, accelerate după 1848, când întinderi mari din solul fertil al Banatului erau redată agriculturii²⁰.

¹⁹ *Ibidem*, p. 77-78, 119.

²⁰ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p.10.

AGRICULTURA MOȘIEREASCĂ

Una din problemele agriculturii consta în a evalua măsura în care diferite categorii sociale erau implicate în acea activitate economică. Deși pretutindeni țărani — dependenți sau liberi — au fost aceia care prin munca lor au făcut să rodească ogoarele, important este de subliniat, tocmai pentru faza de tranziție spre o agricultură comercială, care au fost elementele sociale îmboldite de noii stimuli și în ce mod, prin inițiativele lor de organizare a procesului productiv, au contribuit la scoaterea unei ocupații din tiparele rutiniere, deschizându-i calea spre modernizare. În fapt apare necesitatea de a urmări raporturile dintre gospodăria țărănească și rezerva moșierească, mai ales interdependența dintre cei doi factori ai producției agricole în fața unor puternice impulsuri comerciale. Unde, deci, s-a organizat agricultura destinată nevoilor pieței interne și externe: pe loturile clăcășești, pe rezerva moșierească sau — în diferite proporții — pe ambele exploatații?

Înainte însă de a răspunde la întrebarea menționată, se impune a ști în mâna cui se afla marea proprietate, care erau elementele implicate în administrarea ei directă în întregul răstimp cuprins între 1831-1864?

O caracteristică a economiei agrare a Principatelor a constituit-o extinderea aproape în proporții generale, mai ales în Țara Românească, a instituției arendășiei. Apărută ca fenomen social-economic în ultima parte a secolului al XVII-lea¹, arendășia se disemina rapid după 1829, când stăpânii de moșii își abandonau domeniile, nedispunând de capital, de inventar agricol și de spirit de întreprindere pentru a le valorifica în condițiile propice ale liberalizării comerțului și ale ascensiunii cererii de produse agricole pe piața externă. Se arendau astfel moșiile boierești, mânăstirești, ale statului, inclusiv unele moșnenești și răzășești grevate de datorii. Cei mai mulți dintre boieri se complăceau în postura de rentieri, abandonând moșiile unor intermediari și retrăgându-se de regulă la orașe unde duceau o viață mai mult sau mai puțin parazitară. Nu le concesionau decât pe terrene scurte de căie

¹ Vezi Ioana Constantinescu, *Arendășia în agricultura Țării Românești și a Moldovei pînă la Regulamentul organic*, Edit. Academiei, București, 1985, 204 p.

trei ani de teama de a nu se înstrăina prea mult de ele, dar mai ales de a fi lipsiți de venituri suplimentare rezultate din neconținută și rapidă creștere a valorii moșiilor, concomitent cu intensificarea contactului cu piața.

Întrucât cu deosebire în primii ani ai epocii regulamentare nu dispuneau decât de firave investiții, fără a poseda atelaje agricole: vite de muncă, unelte și construcții aferente prin intermediul cărora să practice o agricultură pe cont propriu, stăpânii de moșii aveau dreptul de a percepe de la clăcași obligațiile legale — în schimbul lotului acordat în folosință — și dreptul de a valorifica rezerva. Doar în cazuri cu totul excepționale arendașul găsea amenajări speciale care să-l fi pus în condiția de a continua să practice o agricultură proprie. În acele condiții, cel puțin până la 1848 în Țara Românească, arendașia este — cum atestă numeroase documente — o “neguțătorie”². Aceasta înseamnă că funcția arendașilor se rezuma în bună măsură la strângerea veniturilor legale pe proprietățile concesionate, activitatea lor având anumite trăsături comune cu aceea comercială. Căci pentru a obține un profit investeau o anumită sumă de bani în moșii, tot așa cum un negustor cumpăra o marfă spre a o revinde. O asemenea trăsătură a arendașiei se menține multă vreme, întrucât termenele ei scurte paralizau aproape orice inițiativă de a-i schimba radical caracterul, de a o deplasa de pe terenul unor speculații comerciale și cămătărești pe acela productiv. Căci foarte greu și în mică măsură arendașii deveneau mari producători moderni, manifestând disponibilitate pentru investiții substanțiale menite a schimba bazele unei agriculturi practicate cu deosebire de clăcașii lipsiți de mijloace financiare³.

Oricum, arendașii constituie un factor social sub înrâurirea căruia — într-o măsură mai mare sau mai mică — s-a desfășurat agricultura moșierească în toate țările române. Modul în care-și valorificau ei moșiile concesionate în Principate mai ales nu se deosebea esențial de acela aplicat de marii proprietari, căci în ambele cazuri nu se urmărea transformarea rezervei într-o veritabilă bază a producției agricole, ci exploatarea ei prin sistemul de arendare de parcele mici la clăcași.

În Țara Românească, prevederile regulamentare privitoare la prestațiile clăcășești menite a fi utilizate în vederea practicării unei agriculturi moșierești nu s-au aplicat imediat datorită rezistenței țărănimii. Obligațiile acesteia

² Arh. St. Buc., Vomicia din Lăuntru, nr. 3 572/1/1837, f. 566, nr. 942/1841, f. 2; Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, nr. 20/1847, f. 227.

³ Apostol Stan, *Arendășia în Țara Românească în epoca regulamentară (1831-1848)*. Aspecte social-economice, în “Studii”, tom. 20, nr. 6, 1967.

s-au fixat îndeosebi pe calea invoielilor, iar nu conform noilor prescripții legale. Aplicarea prevederilor privitoare la delimitarea și constituirea rezervei nu se putea face la câmpie datorită slabei populări a moșiilor, tocmai acolo unde se găseau condiții de sol pentru marea cultură cerealiară. În zona moșiilor de câmpie, deși își delimitau rezerva, proprietarii nu deveneau automat producători de cereale prin intermediul clăcii și zilei de plug. Ei, dimpotrivă, se limitau la perceperea unor asemenea obligații în bani, în timp ce clăcașii dispunea după voia lor de moșii. Domnitorul Al. Dim. Ghica, spre a stărpi abuzurile și nemulțumirile clăcașilor, încercase să constrângă pe aceștia să-și îndeplinească obligațiile legale în muncă, iar invoielii să nu încheie decât pentru prisoase. Eșua însă în încercarea sa, din cauză că proprietarii înșiși nu erau interesați să practice pe contul lor o agricultură⁴.

Dezinteresul proprietarilor și arendașilor era dublat de rezistența Țărânimii, deprinsă să folosească moșia — în schimbul dijmei — conform intereselor ei. În județul Slam Râmnic, de pildă, clăcașii s-au opus distribuirii pământului prin măsurătoare, mulți dintre ei cultivând mari întinderi, până la peste 20 pogoane de cap. În vara lui 1832, ocărmitorul, deputatul și boierii județului propuneau Vorniciei din Lăuntru să se lase clăcașilor libertatea de a ara și cosi cât mai mult, chiar pe moșii străine, în schimbul doar al dijmei. Agricultură moșierească se înfiripa deci extrem de greu. În 1838, dimensiunea rezervei în județul menționat era de 2 751 pogoane, dintre care 1 881 pogoane arătură, 834 pogoane fâneată și 36 pogoane arături neprecizate în statistică. În 1843, pe un mare număr de moșii de la șes, clăcașii arau cât voiau, în schimbul dijmei, coseau nelimitat cu o dijmă de o căpiță de fân din cinci, foloseau pentru pășunat toată întinderea moșiei, plătind ierbărit pentru prisosul vitelor. Rezerva arabilă era neînsemnată, doar pe 30 moșii fiind cultivată cu grâu și porumb, în contul clăcii⁵.

O situație similară caracteriza și alte părți ale Țării Românești. În județul Brăila, clăcașii arau nelimitat. La aplicarea legiuirii regulamentare, proprietarii nu s-au gândit să le limiteze un asemenea obicei. Relațiile dintre părți s-au fixat conform unor invoieli încât agricultura moșierească se profila cu dificultate. În 1838, rezerva se reducea în întreg județul la 88 pogoane arătură și 6 pogoane fâneată. În 1843 claca continua să se achite în bani⁶. În

⁴ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 146.

⁵ *Ibidem*, p. 146-147.

⁶ *Ibidem*, p. 147-148.

județul Buzău, agricultura pe rezervă apărea sporadic, doar pe unele moșii de la șes, făcută de clăcași în contul zilei de plug. În 1838, rezerva număra doar 1 323 pogoane teren arabil și 954 pogoane fâneață⁷. În județul Saac, în 1838, se găseau în rezervă numai 512 pogoane arături și 591 pogoane fâneață și 61 pogoane neprecizate în statistici. Județul menționat era desființat în 1845⁸. În județul Prahova, alcătuită din culturi de păioase și de porumb, din livezi de fân și de pruni și din vii, rezerva măsura în 1838 doar 116 pogoane arături, 85 pogoane fâneață și 13 pogoane nespecificate. În județul Ialomița, agricultura moșierească era, de asemenea, neînsemnată. Repartiția pământului prin măsurătoare nu se făcea din cauza slabei populări a moșiilor, încât clăcașii arau și coseau pentru ei cât voiau, în schimbul dijmei. Existau și cazuri când clăcașii acceptau măsurătoarea, pogoanele legale deci, restul moșiei luându-l în arendă prin învoieli. Clăcașii foloseau pentru ei moșii întregi dintre cele mai fertile situate pe țărmul Dunării, chiar la finele primului deceniu al epocii regulamentare⁹. În județul Ilfov, inclusiv în preajma Bucureștilor, claca era percepută în bani, moșiile fiind cultivate de țărani pe terenurile legale și pe prisoase. Ceea ce rămânea din pământ nelucrat de proprii clăcași se arenda țărănilor străini, în schimbul dijmei. Rezerva deci nu era cultivată de proprietari și arendași. Ea se constituia greu. În 1838 măsura 1 004 pogoane de arătură și 1 216 pogoane de fâneață. În 1834, îndatoririle clăcașilor erau achitate în bani¹⁰, semn că rezerva cerealiară rămăsese în același stadiu insignifiant.

În județele Dâmbovița, Vlașca, Teleorman, Muscel, Argeș, Olt, Romanați, Vâlcea, Dolj, Gorj și Mehedinți — întocmai ca în zonele menționate —, în loc de a-și constitui rezerva în vederea practicării unei agriculturi comerciale cu concursul obligațiilor în muncă datorate de clăcași conform dispozițiilor regulamentare, proprietarii și arendașii lăsaseră cea mai mare parte a moșiilor la dispoziția clăcașilor, aceștia constituindu-se în principalul element social angajat într-un proces de extensiune a agriculturii. Chiar în județele de munte, printre care figura Muscelul, unde erau numeroși locuitori pe moșii strâmte, prevederea regulamentară de delimitare a rezervei, o treime din moșie, nu s-a putut aplica decât parțial datorită

⁷ *Ibidem*, p. 148.

⁸ *Ibidem*, p. 149.

⁹ *Ibidem*, p. 150.

¹⁰ *Ibidem*, p. 151.

rezistenței țărănimii, refuzului acesteia de a abandona curțile, pământul fertilizat și îmbunătățit de ea în decursul multor ani de exploatare agricolă¹¹.

În Țara Românească, până la 1838, erau puțini proprietari și arendași care practicau agricultura pe cont propriu, dar și aceștia în limite restrânse în raport cu clăcașii. În 1837, de pildă, în județul Romanși, arendașul moșiei Moldoveni care posedea plugurile lui, obținuse 34 030 ocale grâu, în timp ce 91 familii de clăcași așezați în același loc 43 560 ocale. În plasa Balta, unde se afla moșia menționată, recolta aceluia arendaș a fost mai mare decât cea obținută separat de fiecare din 10 din cele 26 sate ale acelei unități administrative. Dar, recolta de grâu cea mai mare, în aceeași plasă, a fost de 101 610 ocale și 101 110 ocale obținută de clăcașii de pe moșiile Orlea și respectiv Celei¹². Printre puținii proprietari care făceau agricultura pe rezervă se afla C. Suțu, posesor al mai multor moșii, printre care Greabân și Suțești, în Slam Râmnic și Crevedia, în Vlașca. El modernizase soiurile de porumb, procurând pe acela hangan din Moldova, mai productiv și mai căutat pe piața externă. În 1837 avea disponibil pentru vânzarea la țărani, pentru sămânță, 800 chile sau 320 000 ocale de porumb din varietatea menționată¹³.

În 1838, rezerva de arătură și fâneată în Țara Românească, cu excepția județelor Ialomița, Vâlcea, Gorj și Mehedinți, era de 21 023 pogoane, adică 1,03% din totalul suprafeței arate și cosite în acel an. Trebuie însă subliniat că agricultura moșierească cea mai întinsă nu se afla la câmpie, ci în zona de deal, cu pământ arabil puțin și cu populație numeroasă, unde claca regulamentară s-a aplicat mai riguros. În rest, aproape întregul pământ cultivabil al țării era folosit de clăcași și moșneni care, în 1838, constituiau forțele sociale antrenate efectiv în activitățile agricole¹⁴.

Începând din 1843 se remarcă însă o perioadă distinctă pe calea înfringerii agriculturii moșierești. Ca urmare a ridicării prețurilor la cereale, proprietarii și arendașii vădeau interes în a produce ei înșiși asemenea mărfuri. Încă din 1841, pe moșiile mănăstirești neînchinat, în condițiile de arendare se introducea obligația ca clăcașii să efectueze în muncă cel puțin jumătate din zilele clăcii și slugilor, restul obligațiilor putându-le plăti în bani la prețul oficial. Boierii din Adunarea obștească a Țării Românești, la

¹¹ *Ibidem*, p. 152-159.

¹² *Ibidem*, p. 220.

¹³ *Ibidem*, p. 220.

¹⁴ *Ibidem*, p. 164-165.

27 aprilie 1843, au obligat pe clăcași să facă în lucru cel puțin jumătate din zilele clăcii, lăsând proprietarilor și arendașilor dreptul de a le converti în bani. Drept consecință, începând cu acea dată, în județe proprietarii și arendașii impun tot mai frecvent măsurătoarea pământului, delimitându-și terenuri pentru agricultură în contul lor și obligând pe clăcași să le cultive. Un asemenea proces pare a fi extins la scară generală, numai că în unele județe este sporadic, constatându-se aceeași rezistență din partea clăcașilor la efectuarea de muncă pe rezervă. Oricum, este cert că în condițiile sporirii prețurilor la cereale, proprietarii și arendașii, începând din 1843, practică ei înșiși o agricultură ale căror produse erau destinate pieței externe¹⁵.

Contactul cu piața externă provocase în Țara Românească o schimbare radicală de mentalitate și de preocupări în sânul proprietarilor și arendașilor. Dacă în deceniul 1831-1841, producția cerealieră îndeosebi de grâu era realizată cu deosebire pe loturile cultivate în arendă de clăcași, în decada următoare, datorită intensificării agriculturii comerciale, rezerva moșierească începea ea însăși să se adapteze la un asemenea proces, să cultive cereale, cu precădere grâu, cu concursul forței de muncă clăcașă¹⁶.

O serie de moșii din zona Dunării, îndeosebi din județele Ilfov, Dolj, Mehedinți și Romanați, favorizate de numeroase bălți aflate în perimetrul lor se afirmă concomitent drept importante baze ale comerțului cu pește. Unele dintre acestea erau arendate mocanilor transilvăneni. Peștele era scos de țărani în contul clăcii, aceștia din urmă ocupându-se și de conservarea lui: tăierea, sărarea etc. În județul Romanați, îndeosebi pe moșiile Celei, Izlaz, Potelu, Ianca, Hotaru, Dăbuleni etc. se aflau numeroase bălți care ofereau mari cantități de pește. Pe de altă parte, pe aproape toate moșiile, fuseseră făcute heleștee în același scop¹⁷.

În Moldova — potrivit unor date statistice din 1839 — existau circa 1 901 moșii, mănăstirești și boierești, care primele integral și cele următoare parțial se concedau marelui arendaș, provenit din rândurile boierilor de rang inferior, dar mai ales al negustorilor, cei mai mulți supuși străini¹⁸. Până la introducerea Regulamentului organic, dar mai ales la descoperirea avantajelor comerțului cu produse agricole, proprietarii și arendașii lăsaseră moșiile la dispoziția clăcașilor, mulțumindu-se cu perceperea dijmei și a

¹⁵ *Ibidem*, p. 159, 162-163, 233.

¹⁶ *Ibidem*, p. 253.

¹⁷ *Ibidem*, p. 158; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 122, 217, 309-310.

¹⁸ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 12, 20, 105, 115, 125.

altor obligații aferente. Dar mai întreprinzători decât aceia din Țara Românească, mai constrânși să se dedea unor asemenea activități datorită faptului că gospodăria clăcărească din Moldova — mai depărtată de centrele externe de desfacere — era legată aproape exclusiv de asigurarea propriei subzistențe, aceiași proprietari și arendași vădesc grabă în a-și delimita rezerva spre a face o agricultură comercială pe cont propriu. În această privință nu era vorba numai de delimitarea unei părți de moșie prin solosirea unor geometri și ingineri care întocmeau planuri — cum procedase boierul An. Bașotă —, ci și, mai ales, de integrarea în rezervă a terenurilor celor mai fertile. Pentru obținerea acestora, s-a recurs însă la deposedarea clăcașilor de loturile lor fertile, aceștia fiind împinși în alte zone ale moșiei care fuseseră "ponoare". Tot astfel, părți din izlaz, imaș și curături fuseseră și ele integrate în aceeași rezervă, sătenii care le posedaseră — strămtorați astfel — fiind constrânși la defrișări și desțeleniri în vederea reconstituirii loturilor legale sau dobândirii unor terenuri suplimentare. Dar dacă rezerva boierească se putea alcătui astfel pe fiecare moșie, marele domeniu era însă mai greu de realizat. Principalul impediment îl constituia faptul că posesorul mai multor moșii nu le avea laolaltă, ci risipite în mai multe locuri, de multe ori situate în județe depărtate, ceea ce nu făcea posibilă instituirea unei singure administrații¹⁹.

În deceniul cinci al secolului trecut, deci în jurul anului 1848, grație unor eforturi susținute, proprietarii și arendașii din Moldova — în temeiul legiurii regulamentare care îi îndrituia — reușiseră să-și delimiteze rezerva în scopul practicării unei agriculturi pe cont propriu. Terenul destinat de ei și pământul stăpânit de răzeși reprezentau — la data menționată — jumătate din culturile agricole și întinderile ocupate de flinaș și imaș. Cealaltă jumătate din pământul agricol era la dispoziția clăcașilor²⁰. Era deci creată o puternică bază moșierească destinată producției agricole pentru piață, supusă unei evoluții dictate de necesitățile și legile acesteia.

Proprietarii și arendașii din Moldova care practicau o agricultură comercială vădeau interes — într-o anumită măsură — în procurarea unor atelaje proprii: vite și pluguri. În 1845, de pildă, moșia Flămânzi, proprietatea lui M. Sturdza, arendată spătarului C. Nicolau, posedă 114 boi, 20 cai și 20 pluguri. Inventarul era al proprietarului, fiind arendat odată cu moșia și pretins a fi restituit la finele contractului. Tot astfel, în 1848, Nicolae și

¹⁹ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 66, 70-71; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 217-219; E. Negruți, *op. cit.*, p. 23.

²⁰ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 23; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 227.

27 aprilie 1843, au obligat pe clăcași să facă în lucru cel puțin jumătate din zilele clăcii, lăsând proprietarilor și arendașilor dreptul de a le converti în bani. Drept consecință, începând cu acea dată, în județe proprietarii și arendașii impun tot mai frecvent măsurătoarea pământului, delimitându-și terenuri pentru agricultură în contul lor și obligând pe clăcași să le cultive. Un asemenea proces pare a fi extins la scară generală, numai că în unele județe este sporadic, constatându-se aceeași rezistență din partea clăcașilor la efectuarea de muncă pe rezervă. Oricum, este cert că în condițiile sporirii prețurilor la cereale, proprietarii și arendașii, începând din 1843, practică ei înșiși o agricultură ale căror produse erau destinate pieței externe¹⁵.

Contactul cu piața externă provocase în Țara Românească o schimbare radicală de mentalitate și de preocupări în sânul proprietarilor și arendașilor. Dacă în deceniul 1831-1841, producția cerealieră îndeosebi de grâu era realizată cu deosebire pe loturile cultivate în arendă de clăcași, în decada următoare, datorită intensificării agriculturii comerciale, rezerva moșierească începea ea însăși să se adapteze la un asemenea proces, să cultive cereale, cu precădere grâu, cu concursul forței de muncă clăcașă¹⁶.

O serie de moșii din zona Dunării, îndeosebi din județele Ilfov, Dolj, Mehedinți și Romanați, favorizate de numeroase bălți aflate în perimetrul lor se afirmă concomitent drept importante baze ale comerțului cu pește. Unele dintre acestea erau arendate mocanilor transilvăneni. Peștele era scos de țărani în contul clăcii, aceștia din urmă ocupându-se și de conservarea lui: tăierea, sărarea etc. În județul Romanați, îndeosebi pe moșiile Celei, Izlaz, Potelu, Ianca, Hotaru, Dăbuleni etc. se aflau numeroase bălți care ofereau mari cantități de pește. Pe de altă parte, pe aproape toate moșiile, fuseseră făcute heleștee în același scop¹⁷.

În Moldova — potrivit unor date statistice din 1839 — existau circa 1 901 moșii, mănăstirești și boierești, care primele integral și cele următoare parțial se concedau marelui arendaș, provenit din rândurile boierilor de rang inferior, dar mai ales al negustorilor, cei mai mulți supuși străini¹⁸. Până la introducerea Regulamentului organic, dar mai ales la descoperirea avantajelor comerțului cu produse agricole, proprietarii și arendașii lăsaseră moșiile la dispoziția clăcașilor, mulțumindu-se cu perceperea dijmei și a

¹⁵ *Ibidem*, p. 159, 162-163, 233.

¹⁶ *Ibidem*, p. 253.

¹⁷ *Ibidem*, p. 158; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 122, 217, 309-310.

¹⁸ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 12, 20, 105, 115, 125.

altor obligații aferente. Dar mai întreprinzători decât aceia din Țara Românească, mai constrânși să se dedea unor asemenea activități datorită faptului că gospodăria clăcărească din Moldova — mai depărtată de centrele externe de desfacere — era legată aproape exclusiv de asigurarea propriei subzistențe, aceiași proprietari și arendași vădesc grabă în a-și delimita rezerva spre a face o agricultură comercială pe cont propriu. În această privință nu era vorba numai de delimitarea unei părți de moșie prin folosirea unor geometri și ingineri care întocmeau planuri — cum procedase boierul An. Bașotă —, ci și, mai ales, de integrarea în rezervă a terenurilor celor mai fertile. Pentru obținerea acestora, s-a recurs însă la deposedarea clăcășilor de loturile lor fertile, aceștia fiind împinși în alte zone ale moșiei care fuseseră "ponoare". Tot astfel, părți din izlaz, imaș și curături fuseseră și ele integrate în aceeași rezervă, sătenii care le posedaseră — strămtorați astfel — fiind constrânși la defrișări și desțeleniri în vederea reconstituirii loturilor legale sau dobândirii unor terenuri suplimentare. Dar dacă rezerva boierească se putea alcătui astfel pe fiecare moșie, marele domeniu era însă mai greu de realizat. Principalul impediment îl constituia faptul că posesorul mai multor moșii nu le avea laolaltă, ci risipite în mai multe locuri, de multe ori situate în județe depărtate, ceea ce nu făcea posibilă instituirea unei singure administrații¹⁹.

În deceniul cinci al secolului trecut, deci în jurul anului 1848, grație unor eforturi susținute, proprietarii și arendașii din Moldova — în temeiul legiurii regulamentare care îi îndrituia — reușiseră să-și delimiteze rezerva în scopul practicării unei agriculturi pe cont propriu. Terenul destinat de ei și pământul stăpânit de răzeși reprezentau — la data menționată — jumătate din culturile agricole și întinderile ocupate de flinaș și imaș. Cealaltă jumătate din pământul agricol era la dispoziția clăcășilor²⁰. Era deci creată o puternică bază moșierească destinată producției agricole pentru piață, supusă unei evoluții dictate de necesitățile și legile acesteia.

Proprietarii și arendașii din Moldova care practicau o agricultură comercială vădeau interes — într-o anumită măsură — în procurarea unor atelaje proprii: vite și pluguri. În 1845, de pildă, moșia Flămânzi, proprietatea lui M. Sturdza, arendată spătarului C. Nicolau, poseda 114 boi, 20 cai și 20 pluguri. Inventarul era al proprietarului, fiind arendat odată cu moșia și pretins a fi restituit la finele contractului. Tot astfel, în 1848, Nicolae și

¹⁹ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 66, 70-71; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 217-219; E. Negruți, *op. cit.*, p. 23.

²⁰ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 23; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 227.

Lascăr Catargiu preluau de la fratele lor, aga Costache Catargiu, proprietarul moșiei Urecheni, ținutul Neamț, 60 boi de muncă, 10 pluguri cu fiarele "ferecate", grape cu colți de fier și o morișcă de vânturat grâu. Se întâlneau pe alte moșii, în posesia proprietarilor, boroane sau grape cu colți de fier sau lemn.

Dar nu toți proprietarii și arendașii — în egală măsură — manifestau interes pentru investiții, mulți dintre ei practicând o agricultură cu ajutorul mijloacelor de muncă posedate de țărani care le datorau clacă. La începutul perioadei regulamentare este observată o asemenea situație, întrucât inventarul agricol și priceperea de a lucra pământul nu le posedau decât țărani. Agricultură moșierească se bazează exclusiv pe utilizarea clăcii și a altor obligații regulamentare corelate cu ea. Din acestea se tindea să se scoată cât mai multă muncă, recurgându-se la tot felul de mijloace pentru amplificarea ei, inclusiv la diferite modalități de înșelare a sătenilor la socoteli, la subevaluare, la transformarea dijmei în muncă etc. Dar, în ciuda unui angrenaj complex de stors clacă, ineficiența parțială a acesteia, dar mai cu seamă insuficiența ei determinau gospodăria moșierească să caute și alte surse de muncă. Se recurgea, astfel, la muncă suplimentară din partea acelorași clăcași care, în nevoie de prisoase pentru propria agricultură, îl plăteau în aceeași monedă. Pe calea unor împrumuturi bănești acordate propriilor clăcași, aceiași proprietari și arendași dobândeau o altă parte din munca necesită. Se foloseau, de asemenea, salariați, dar parțial, în executarea unor activități necesitând specializare, cu deosebire în asigurarea personalului care se ocupa cu administrația moșiilor: în serviciul domestic, pentru munci sezoniere, la paza numeroaselor turme de vite sau oi, pregătite sau transportate în scopul vânzării. Alteori, din zonele unde nu se practica agricultura moșierească, proprietarii și arendașii care dispuneau de surplus de forță de muncă îl închiriau acolo unde era cerut de necesități²¹.

În Moldova sub Regulamentul organic, extinderea rapidă a suprafețelor însămnțate a survenit pe rezervă, iar nu pe loturile clăcășești, ca în Țara Românească. Clăcașii din Moldova nu obișnuiau decât în cazuri extrem de rare să arendeze pământ. Ceea ce contractau de obicei era prisos de fânează. Drept consecință, la jumătatea secolului trecut, agricultura moșierească din

²¹ Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țărani*, București, 1907, p. 109, 113; Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 68-69, 140, 152-154; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 213, 216, 221-223; idem, *Din lupta maselor țărănești din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848*, în "Studii și articole de istorie", vol. VII, București, 1965, p. 214; idem, *Izgonirea țărănilor răzvrătiți de pe moșii*, Iași, 1966, p. 25.

Moldova era adaptată necesităților pieței, cultivând cereale, plante industriale, legume și cartofi, aceștia din urmă nu experimental, ca în Țara Românească. Dintr-o serie de date statistice rezultă că producția de cereale obținută într-un asemenea tip de gospodărie depășea pe aceea realizată de țărani. Îndeosebi suprafețele însămânțate cu grâu întreceau considerabil pe acelea cultivate de clăcași. Aceeași rezervă se transformase în centru de creștere și îngrășare a animalelor pentru export, îndeosebi a vitelor și porcilor²².

De la jumătatea secolului trecut, în ambele Principate apărea un interes crescând pentru agricultura moșierească. În Țara Românească, unde mulți ani acesta fusese neînsemnat, proprietarii și arendașii vădeau o categorică schimbare de mentalitate prin abandonarea poziției de simpli rentieri și transformarea unora dintre ei în mari agricultori. Ca atare, în 1848, rezerva arabilă era înființată sau în curs de dezvoltare în zonele de câmpie cu culturi cerealiere. Totuși, la data menționată agricultura practică pe ea era sub nivelul aceleia clăcărești de pe loturile legale și suplimentare. Preponderență era deci, în Țara Românească, la jumătatea secolului trecut, nu atât producția cerealieră moșierească, cât mai ales aceea țărănească²³.

Un stimulent deosebit în ascensiunea marii agriculturii l-a reprezentat războiul Crimeii, nevoia imperioasă de alimente a armatelor aliate care, sosite la Dunărea de Jos, au făcut să se vadă clar marile venituri asigurate prin comerțul cerealier. În Țara Românească, procesul de consolidare a rezervei moșierești ca bază a producției pentru piață continuă după Unire, în anii organizării statului național. Extinderea rezervei cerealiere a constat, printre altele, în "spargerea" izlazurilor clăcașilor, destelenirea deci a acestora și schimbarea lor cu alte terenuri mai puțin fertile. Un asemenea fenomen, mai ales la șes, a fost general. Proprietarii și arendașii și-au constituit rezerva prin confiscarea acelor terenuri aflate în folosința clăcașilor ca loturi legale sau ca prisoase²⁴. În răstimpul 1858-1863 — urmărind aceeași tendință de constituire a unei mari rezerve cerealiere —, proprietarii și arendașii numeroaselor moșii fac din izgonire o modalitate de a îndepărta pe clăcașii de pe terenurile deținute în folosință, printre altele și ca un mijloc de a-i priva de la împroprietărire, într-o epocă în care dezbaterile și confruntările politice în jurul acesteia provocaseră frământări și convulsii

²² Gh. Platon, *Dumanii feudal*, p. 21-23, 45.

²³ I. Corfuz, *Agricultura 1848-1864*, p. 121, 155.

²⁴ *Ibidem*, p. 193-194.

sociale puternice. Este un adevărat curent în rândul proprietarilor de a-și salva pe o asemenea cale părți cât mai mari de moșie, îndeosebi pe acelea “strâmte”²⁵.

Cu toate eforturile depuse în vederea dezvoltării rezervei cerealiere, cel puțin până la 1864, aceasta nu depășea în întindere și în producție suprafața cultivată de clăcași în folosul lor. În Țara Românească deci, până la reforma agrară, în ciuda extensiunii agriculturii moșierești, loturile țărănești reprezentau principala sursă de cereale. Unele moșii își asigurau principalul venit nu din culturile agricole proprii, ci din cârciumi, mori și rezerve de fânează. Numai în părțile de câmp ale unor județe de munte: Râmnicu Sărat, Prahova, Dâmbovița, Vâlcea întinderea și producția de grâu ale rezervei depășeau în ajunul lui 1864 suprafața însămintată și recoltată cu aceeași cereală de țărani. În județul Brăila, în 1861, suprafața semănată de proprie-tari și arendași era doar de 27 124 pogoane, în timp ce aceea avută de clăcași la dispoziție ajunsese până la 155 519 pogoane. Tot astfel, în județe similare de la câmpie ca Ilfov, Vlașca, Teleorman, Romanați, Dolj și Mehedinți rezerva cultivată era sub dimensiunea loturilor folosite de clăcași²⁶.

Concomitent cu precipitarea procesului de transformare a rezervei într-o puternică bază de aprovizionare a pieței îndeosebi cu cereale survenea, în Țara Românească, și o mutație radicală în modul de percepere de la clăcași a obligațiilor regulamentare. Dacă timp de mai mulți ani după 1831 proprietarii și arendașii nu vedeau în clacă decât un instrument de obținere a unor sume de bani, treptat, pe măsură ce agricultura moșierească se înfiripa și se dezvolta, ea constituia tot mai mult o sursă de muncă. Se ajungea astfel — la jumătatea secolului trecut, îndeosebi după edictarea legislației agrare din 1851 — la consumarea întregii clăci și a altor obligații aferente în diverse munci necesitate de cultivarea produselor agricole moșierești. În această privință, documentele relevă o autentică goană după perceperea unui volum cât mai mare de muncă în contul clăcii, pentru atingerea unui asemenea obiectiv proprietarii și arendașii, în afară de fixarea unor norme de lucru, recurgând la tot felul de metode, inclusiv la presiuni, intimidări și falsuri în raporturile cu clăcașii.

Pe de altă parte, în marea lor nevoie de muncă, în condițiile liberalizării strămutării după 1851, îndeosebi în zonele de câmpie unde se făceau

²⁵ *Ibidem*, p. 262 și urm., 273 și urm.

²⁶ *Ibidem*, p. 203-204, 238-240.

mari eforturi pentru dezvoltarea rezervei cerealiere, proprietarii și arendașii se întrec în a oferi scutiri inițiale de tot felul de obligații, provocând astfel dislocări de familii țărănești în județele "aglomerate", din cele de la munte, mutate în noi așezări, dar și încercări de stăvilire a unui asemenea "exod" din partea altor proprietari și arendași cu o mai bogată forță de muncă. Este vorba, oricum, de o goană pentru acaparea muncii de clacă, pentru stoarcerea sistematică a acesteia.

O sursă suplimentară de muncă pentru rezervă o reprezentau — tot în Țara Românească — prisoasele, loturile suplimentare cultivate de clăcași pentru comerțul lor cerealier, în contul cărora se angajau să presteze proprietarilor și arendașilor un volum de muncă, uneori cu mult mai mare decât acela impus prin lege pentru loturile deținute în folosință. Pe unele moșii de la șes, de pildă, s-au pretins arături în contul prisoaselor care depășeau o mie de pogoane de fiecare rezervă²⁷.

Munca salariată se impunea ca un alt izvor complementar de acoperire a necesităților agriculturii moșierești. Care erau originile acesteia? Încă din primele decenii ale secolului trecut, țărani săraci, fără vite de muncă și fără pământ din zonele de munte își angajau munca la străini, devenind deci muncitori salariați. Munca era folosită de proprietari și arendași sau de clăcași înstăriți. Lucrul viilor, transporturi, întreținerea morilor, munci pe rezervă, argați, ispravnici, povarnagii etc. erau domeniile cele mai frecvente care concentrău atenția unor asemenea țărani săraci. Inclusiv clăcașii înstăriți utilizau asemenea brațe la defrișarea pământului, la lucrul viilor, la coasă, la prașilă, ca slugi, păzitori de vite etc. Contingentul cel mai numeros de muncitori agricoli salariați era dat de județele din Oltenia, unde pământul de arătură era insuficient. Asemenea țărani mai erau furnizați și de alte județe muntene, unde nu exista destul pământ pentru agricultură²⁸.

Dar nevoile de muncă salariată — ca un complement al celei de clacă — apar în Țara Românească mult mai târziu, începând deci cu jumătatea secolului trecut, când aceasta era consumată cu precădere în realizarea culturilor cerealiere. În 1859, de pildă, în Țara Românească erau înregistrați 31 951 muncitori agricoli cu plata pe zi²⁹, cifră mică în comparație cu numărul mult mai mare de oameni care efectuau asemenea munci pe bani. Angajați în procesul extinderii agriculturii mari, proprietarii și arendașii — în nevoie

²⁷ *Ibidem*, p. 183-191, 197 și urm., 249-251, 254.

²⁸ I. Corfuz, *Agricultura Țării Românești*, p. 70-72.

²⁹ "Analele statistice", an II, nr. 5-8, 1861, p. 34-35.

de muncă — recurgeau periodic la pluguri “sătenești”, ale locuitorilor de pe moșie, deci în vederea efectuării de arături plătite la prețul pieței. Erau, astfel, folosiți proprii clăcași — în calitate de muncitori salariați — la realizarea și a altor activități agricole. Se mai recurgea la o serie de străini, adică oameni din alte localități: olteni, munteni — țărani de la munte —, “ungureni” — români din Transilvania —, dar și suddunăreni — îndeosebi sârbi folosiți nu numai în agricultură, dar cu deosebire în viticultură³⁰.

Agricultura moșierească din Țara Românească în preajma reformei, concomitent cu amplificarea limitelor ei, devenea mai înzestrată cu mijloace proprii de muncă. Căci unii proprietari și arendași își procuraseră, printre altele, vite, pluguri nemțești, mori sau ciure nemțești de selecționat grâu și porumb³¹ etc. Era vorba deci de aducerea din străinătate nu numai a unor mijloace mai bune pentru efectuarea de arături, ci și a unor mașini de selecționat semințe. Unii arendași, ca de pildă cel din Budești, județul Ilfov, erau interesați în ameliorarea terenului pentru culturi speciale, săpând canale pentru irigații³².

În Moldova, agricultura moșierească se consolida și mai mult după edictarea legislației agrare din 1851. Survenea un proces lent, dar sigur de extensiune a suprafețelor aflate la dispoziția acesteia, multe din ele provenite din desțelenirea fânețelor și imașurilor, dar și din defrișarea de noi terenuri. Unele terenuri fertile puse în valoare de clăcași — prin rășluire, răpire și deposedare — intrau, de asemenea, în componența aceleiași rezerve arabile, dând agriculturii moșierești destinate pieței mari dimensiuni. Ca urmare a unei asemenea evoluții, în 1851 proprietarii și arendașii dețineau jumătate din totalul pământului de hrană. În 1853-1854, terenul arabil și de pășuni al rezervei depășea pe cel clăcășesc. În cifre, situația se prezenta astfel: arături și semănături 325 925 1/2 fălci față de 207 567 fălci, imaș 125 492 fălci față de 131 658 fălci, fânaț 123 029 fălci față de 112 130 fălci³³. În anii următori, suprafețele deținute de proprietari și arendași deveneau și mai mari, concordante cu ponderea mai însemnată a agriculturii moșierești.

³⁰ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 192, 201 și urm.; Arh. St. București, D.R.C., nr. 1 805/1863, f. 4,6.

³¹ Arh. St. București, D. A., nr. 63/1853, f. 95, 211; nr. 79/1857, f. 83.

³² Ibidem, D.R.C., nr. 1 600/1863, f. 1.

³³ R. Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țărani*, p. 268; Gh. Platon, *Evoluția rezervei feudale*, p. 214, 234, 237-238; idem, *Frământări țărănești în Moldova în preajma Unirii*, în “Studii”, tom. XII, 1959, nr. 1, p. 115-116.

Terenul era împărțit pentru cultura plantelor și pentru pășune. Proporția dintre acestea varia de la o moșie la alta, dar de regulă în zona dealului și muntelui, pășunile și fâneața acopereau o suprafață mai mare decât aceea destinată culturii plantelor. În zonele fertile, mai propice agriculturii, circa 30-45% din suprafața rezervei era destinată culturilor cerealiere. Se cultivau îndeosebi grâu, porumb, orz, ovăz, secară, hrișcă, mei, in, fasole, năut și cartofi. Repartizarea culturilor depindea de modul în care rezervele se adaptaseră la piață, de interesele lor comerciale. O moșie ca Pomârla, de pildă, era interesată în cultivarea cu prioritate a porumbului și secarei, folosite drept materie primă în fabricarea alcoolului. Pe alte moșii, creșterea vitelor pentru export cerea cultivarea mai ales a porumbului, orzului și ovăzului. În sudul Moldovei, grâul era mai important în comparație cu alte plante. Se observă însă — ca o tendință generală — că mulți proprietari și arendași destinau culturii grâului cele mai întinse suprafețe. Este de menționat, totodată, că datorită cerințelor pieței externe cerealiere, terenurile destinate creșterii vitelor s-au diminuat, afectând astfel — într-o anumită măsură — o ocupație străveche a locuitorilor Principatelor³⁴.

Agricultura mare este făcută, în primul rând, de proprietarii de moșii. Unul dintre aceștia era Anastasie Bașotă din Pomârla, ținutul Dorohoi. Practică o agricultură comercială, vânzând o mulțime de produse obținute pe rezervă, printre care făină de grâu și porumb, cereale: grâu, porumb, secară; miere, vin, vite etc. Producea alcool și arenda cărciumi. Era, totodată, bancher și cămătar. Principele A. Moruzi administra peste 17 000 ha pământ în ținutul Dorohoi, practicând o agricultură destinată pieței³⁵. Se pare că boierii din Moldova se preocupau în mare măsură de agricultura pe rezervă, căci în 1861 economistul P. S. Aurelian socotea că dacă performanțele unei asemenea ramuri economice erau mai bune aici decât în Muntenia, explicația trebuia căutată și în faptul că moșiile nu erau abandonate cu atâta ușurință arendașilor³⁶. Tot într-un asemenea context de preocupări menite a realiza o sporire a producției agricole în România, în 1860 D. P. Marțian recomanda proprietarilor munteni "să înceteze de a arenda moșiile, ci, urmând frumosul exemplu al proprietarilor din Moldova, să și le caute singuri și să

³⁴ E. Negruși, *op. cit.*, p. 33-34.

³⁵ *Ibidem*, p. 38-39; N. Corivan și C. Turcu, *Comerțul Moldovei între anii 1848 și 1864*, în *Dezvoltarea economiei Moldovei*, p.292.

³⁶ P.S. Aurelian, *Economia rurală. Capitalurile*, în "Agronomia", an. II, 1861, București, p. 426.

întreprindă ameliorările trebuincioase pentru sporirea producției prin mijloacele cele mai avantajoase ce le-a creat în general popoarelor mai înaintate³⁷.

Numai că chiar în Moldova, proprietari de felul menționat constituiau un număr relativ redus în masa totală a stăpânilor de moșii, care — mulțumindu-se cu încasarea unei părți din renta funciară — le abandonau arendașilor. Deși mai puțin extinsă decât în Țara Românească, arendașia era, totuși, un fenomen viguros. Existau, în primul rând, mănăstirile închinate care recurgeau la arendă. Tot astfel, cea mai mare parte a mănăstirilor neînchinate procedau identic. În 1857, suprafața domeniilor mănăstirești era de circa 583 000 fălci, deci 25,3% din întinderea totală a marii proprietăți și aproximativ 20,45% din numărul moșiilor din țară. Deci, 95% din moșiile mănăstirești erau arendate. Boierii exploatau pe o asemenea cale în proporție de mai mult de jumătate din întinderea de pământ deținută. Trebuie ținut cont că, uneori, chiar moșii răzășești se arendau.

Fiind un fel de comerț, spre arendașie aspiră elemente aparținând diferitelor categorii sociale, din rândul boierimii mici și mijlocii, ale negustorimii, al aparatului administrativ și chiar al profesiunilor liberale. Nume de intelectuali ca doctorul Rizu, A. Cihac, M. Kogălniceanu, Vasile Pogor, Alecu Donici, Damaschin Bojincă etc. sunt doar câteva din cele mai cunoscute, amestecate într-o asemenea ocupație.

În unele cazuri arendașia se exercita prin asociere, urmărindu-se îndeosebi a se îndepărta concurența și a se menține licitația la un preț avantajos. Unele moșii dobândite pe o asemenea cale erau, apoi, subarendate. Făcută pe termen de 3-5 ani, arendarea nu stimula interesul pentru investiții decât în slabă măsură. Cei mai mulți arendași desfășurau o activitate de consumare a resurselor avute la dispoziție. În consecință, secătuiu pământul, foloseau la maximum pădurile, livezile, grădinile, iazurile, prisăcile și mai ales acareturile și mașinile moșiei, uneltele de lucru, vitele, morile, velnițele etc.

Agricultura moșierească din Moldova, prin efortul unor proprietari și al unor arendași, făcea însă un pas înainte pe calea consolidării prin asigurarea unei anumite autonomii sub raportul mijloacelor de muncă, în cazul extinderii ei peste limitele obligațiilor de clacă impuse țărănimii. Dintr-o serie de date statistice referitoare la anii 1859-1861 rezultă că moșiile din

³⁷ V. Slăvescu, *Viața și opera economistului D.P. Marțian 1829-1865*, vol. II, București, 1944, p. 84.

Moldova aveau la dispoziție — fie ca proprietate a arendașilor sau ca proprietate zestre — pluguri, mașini de treier, care, harabale etc. În 1859, în ținutul Vaslui, 45% din numărul vitelor de muncă și al plugurilor de pe moșii aparțineau arendașilor. Toate mașinile de treier din ținut — în schimb — erau proprietatea lor. O situație similară se afla și în alte ținuturi, cu excepția aceluia de munte Suceava, Neamț și Bacău, precum și din sud, Covurlui și Putna. Cu toate acestea, vitele și uneltele clăcașilor dețineau încă importanță în agricultura moșierească, cu precădere arăturile fiind efectuate prin intermediul acestora³⁸.

O notă caracteristică a agriculturii moșierești o constituie faptul că atât proprietarii, dar mai ales arendașii nu se arătau dispuși să facă investiții substanțiale, în condițiile în care dispuneau gratuit de o serie de obligații decurgând din condiția de clăcaș a țărânului. În 1849, de pildă, N. Suțu aprecia că venitul net provenit din agricultură era de 26 505 700 franci sau 79 517 100 piaștri anual, în medie 7 franci la hectar, iar capitalul agricol general era calculat la 318 068 400 franci. Deși cifrele menționate sunt relative, ele exprimă însă o realitate din care se deduce că veniturile moșierești nu erau folosite în scopuri productive decât în măsură extrem de mică, ci cu precădere în operații comercial-cârmătărești și în consum exagerat. În cazul unor moșii cu productivitate scăzută, deseori câștigurile nu acopereau cheltuielile, încât se recurgea la frecvente împrumuturi. În 1867, de pildă, peste 267 milioane lei grevau proprietatea funciară cu ipotecă. Lipsind capitalul pentru investiții, dobânda percepută de creditori mergea de la 18 până la 60%, contribuind astfel la ruina unor proprietari de moșii. Multe moșii, din neputința de restituire a creditului, erau vândute la mezat. Este însă de menționat că în unele cazuri, datoriile contractate nu vizaseră acoperirea unor cheltuieli necesitate de investiții, ci a unor sume utilizate neproductiv, în scopuri personale. Cert este că, în condițiile menținerii regimului clăcii, chiar veniturile realizate pe moșiile productive își găseau o firavă utilizare în investiții³⁹.

Multe cheltuieli erau menite să întrețină o categorie de oameni ocupată exclusiv cu administrarea moșiilor. În administrarea acestora, indiferent dacă erau exploatate direct de proprietari sau concesionate arendașilor, erau folosite un mare număr de ajutoare: vechili, vâtafi, chelari, economi. Se

³⁸ Pentru toate considerațiile de mai sus, vezi Gh. Platon, *Evoluția rezervei feudale*, p. 232; E. Negruți, *op. cit.*, p. 40-42, 51, 54, 56, 69, 67-74, 96.

³⁹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 40, 55-56; C.C. Angelescu, *Creditul în Moldova de la 1848 la 1864*, în *Dezvoltarea economică Moldovei*, p. 416-417.

tindea spre angajarea unor oameni specializați, eventual cu studii și cunoștințe agronomice. Printre aceștia se afla I. Ionescu de la Brad care, în 1864, fusese contabil al moșiei Săbăoani, aflată în arenda prințului Gr. Sturdza. Ca atare, sunt vădite preocupările de a se folosi oameni cu cunoștințe atât în administrarea moșiilor, cât și în agricultura efectivă practică, cu toate că ponderea acelorora era relativ redusă⁴⁰.

Se cheltuiau, astfel, muncă și bani pentru întreținerea și extinderea construcțiilor speciale existente pe moșii: coșare, hambare și magazii pentru depozitarea cerealelor care, chiar dacă nu erau mai trainice și mai sistematice decât cele din trecut, le depășeau ca număr și capacitate. În același scop se acționa pentru întreținerea și dezvoltarea unor șoproane, ocoale, țarcuri, grajduri pentru vite, cotețe de păsări, șuri pentru trăsuri, căruțe, unelte agricole. Este de relevat că starea acareturilor de pe moșiile din nord era mai bună decât starea acelorora de pe moșiile din sud, construite din lemn și piatră⁴¹.

Care erau sursele de muncă ale agriculturii moșierești din Moldova? În primul rând claca și obligațiile ei aferente care erau mult mai mari decât în Țara Românească, întrucât — după 1851 — dijma fusese convertită tot în obligații de muncă în folosul marii agriculturi. Din aceste obligații, în primul rând, proprietarii și arendașii transformați în mari agricultori trăgeau mari foloase, recurgând la tot felul de mijloace — materiale, bănești și coercitive — pentru a folosi cât mai eficient claca în vederea cultivării rezervei. Se percepea tot muncă de la aceiași clăcași în contul prisoaselor îndeosebi de fânaț contractate de cei mai mulți dintre aceștia pe aproape fiecare moșie, din nevoia de a compensa penuria de mijloace de hrană pentru vite creată prin micșorarea izlazurilor și imășurile legale, după legislația din 1851.

Dar, spre deosebire de Țara Românească, rezerva agricolă în Moldova era lucrată într-o anumită măsură cu muncă salariată. La jumătatea secolului trecut exista aici un contingent de oameni degrevați de servituți feudale care se puteau angaja pe unele moșii boierești. Categoria acestora era constituită din căpătăieri, flăcăi și însurăței, precum și țigani dezrobiți și răzeși. Muncile mai frecvente la care se angajau erau cărăușie, arat, prașilă, seceră, treier etc. Muncitori agricoli veneau și de peste hotare: cosași de peste Dunăre, olteni la munca viilor, alții din Bucovina. În aceeași categorie mai erau incluși unii din proprii clăcași de pe moșie care, în plus, se angajau

⁴⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 38-39.

⁴¹ *Ibidem*, p. 35-36.

pentru munci suplimentare plătite în bani. Se cumpăra, de asemenea, munca altora de pe moșii străine de la proprietarul sau arendașul care dispunea de surplus de obligații neincasate. Erau numeroase asemenea cazuri, dar ele erau mai degrabă o formă de iobăgie, căci boierul vindea forța de muncă și încasa banii, fiind vorba — în fapt — de un transfer boieresc. Unele datorii contractate de clăcași erau plătite tot în muncă. Modalitatea aceasta de achitare a unei datorii fusese consacrată în Moldova încă din epoca regulamentară. În 1844, de pildă, Adunarea obștească adoptase o decizie care preciza că datoriile locuitorilor de pâine, nutreț și alte obiecte — când nu puteau fi plătite în bani — vor fi transformate în muncă. Proprietarii și arendașii își menținuseră un drept de protimisii în angajarea propriilor locuitori la munci suplimentare, încercând să și-l asigure și după convenția din 1858, în ciuda faptului că privilegiile fuseseră abolite.

În cele mai multe cazuri, muncitorii agricoli, îndeosebi bucovinenii, erau plătiți în bani, plus hrana zilnică. Se mai aplicau și alte sisteme: lemne, loc de pășune, loc de arat în schimbul unor munci pe rezervă. Prețurile plătite oscilau în funcție de ținuturi, de data încheierii contractelor etc.

Munca salariată era folosită cu precădere în anumite culturi speciale: vie, legume, plante textile, creșterea viermilor de mătase. Parțial, dar în raport mic cu munca de clacă predominantă, se utiliza munca salariată și pentru cultivarea cartofilor, a rapiței și chiar a cerealelor. Îndeosebi moșiile din nordul Moldovei, înzestrate cu inventar agricol propriu, foloseau pe scară mai mare muncă salariată. În vestul țării se utiliza predilect claca. Cele mai numeroase angajări erau pentru treier, la paza și întreținerea vitelor, la îngrijirea viilor, pentru munca din anexele gospodăriei moșie-rești¹² etc.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Banat, Crișana și Maramureș s-au încheiat mari rezerve alodiale care s-au transformat în centre ale producției agricole. A survenit astfel un proces de separare a alodiului de pământurile țărănești. Drept urmare, în alodiu s-au inclus cele mai bune terenuri, sesiile iobăgești înglobând pământuri de mai slabă calitate și mai departate de vatra satului. Asemenea schimbări n-au mai îngăduit împărțirea

¹² E. Negruți, *Despre munca salariată în agricultura Moldovei în preajma legii agrare din 1864*, în "Studii și cercetări științifice", Iași, Istorie, X, 1959, fasc. 1-2, p. 83, 89-95, 102-109; idem, *Dezvoltarea agriculturii din Moldova*, p. 80-89, 92; Gh. Platon, *Evoluția rezervei feudale*, p. 231-233; idem, *Frământări țăărănești în Moldova în preajma Unirii*, în "Studii", tom. XII, 1959, nr. 1, p. 108 și urm.

anuală a terenurilor arabile și a fânețelor — cum se procedase mai înainte —, hotarul localităților în urma măsurătorilor efectuate fiind definitiv închis. Țăranii au fost, totodată, blocați de a mai lua în folosință și defrișa noi terenuri, necultivate până atunci⁴³. În Transilvania propriu-zisă, deși nobilimea posedă cel mai întins teren pentru cultura agricolă, datorită sistemului de moștenire, nu s-au putut constitui și perpetua aici mari latifundii. Rezervele (domeniile) nobiliare erau răzlețite în numeroase sate, aflate în proprietatea mai multor stăpâni, fiind amestecate cu cele ale țăranilor chiar și după emiterea patentelor imperiale. Din aceste motive, dacă în Banat și Crișana, atât în primele decenii ale secolului trecut, cât și, mai ales, după 1848 alodiile s-au comasat și concentrat, facilitând astfel dezvoltarea rapidă a unei agriculturi mari, în Transilvania propriu-zisă pământurile nobiliare au rămas grevate în cultivarea lor de rigurile colectivității, de obligativitatea efectuării unor culturi dictate de o întreagă categorie de producători cu loturi situate într-o anumită zonă.

Agricultura moșierească era făcută fie direct de proprietar, fie de marele arendaș care, întocmai ca în Principate, substituia pe primul în exploatarea alodiului pe un termen relativ scurt, de circa 6 ani. Este însă de menționat că un asemenea fenomen nu era atât de generalizat ca în Principate, începând din 1853-1854 marii proprietari ocupându-se în măsură mai mare de practicarea agriculturii.

În părțile vestice, îndeosebi în Banat și Crișana, unde marele domeniu se adaptase mai rapid la nevoile pieței, proprietarii încep să facă investiții nu numai în construcții și adăposturi, ci cu deosebire în procurarea unor vite de muncă și inventar agricol, în creșterea vitelor: oi, cornute, porci și în cultura tutunului. Pe domeniul Chișineu-Criș, de pildă, alcătuit din sute de mii de iugăre, fuseseră făcute cheltuieli pentru canalizare și drenaj, pentru procurarea de mașini agricole și a unor vite de rasă: vaci elvețiene, oi merinos, mangaliță sârbească. În Banat, pe unele moșii, se introduceau chiar cultura bumbacului și a unor plante colorante ca indigoul și scumpia. În părțile estice ale Transilvaniei, chiar după patentele din 1853-1854, nemeșii nu posedau unelte și atelaje agricole decât cu rare excepții.

Ca și în Principate, îndeosebi până la 1848 forța de muncă necesită de practicarea agriculturii moșierești era aceea rezultată din obligațiile feudale. Îndeosebi în Transilvania se recurgea atât la atelajul, cât și la munca

⁴³ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale*, p. 76, 113; Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 148-149, 151, 155, 156; S. Retegan, *Mutații economice*, p. 194.

iobagului. Dar numai o pătrime din îndatoririle acestuia era utilizată pentru punerea în valoare a rezervei, nemeșii înșiși nefiind interesați să consume întreaga muncă servită pentru o agricultură de proporții mai mari. Dar, în părțile vestice, în Banat și Crișana, domnii de pământ tind să facă mai independentă economia domeniului de munca iobagului. Ca atare, n-au mai împărțit sesii fiilor de iobagi, deoarece s-ar fi micșorat pământul alodial. Nevoia de brațe de muncă pentru agricultura moșierească a provocat angajarea unor țărani cu pământ insuficient, pe bază de contracte individuale. În asemenea ipostaze apar chiar iobagi cu sesii mici. Survenea fenomenul arendării la țărani a pământurilor alodiale sau remanențiale — asupra cărora nobilii își revendicau drepturile —, în schimbul muncii în parte. S-a format astfel o nouă categorie de țărani, alături de iobagii și jelerii urbariali, cea a jelerilor alodiali, legați de moșieri prin contracte. Se dădea moșierilor o proporție din recoltă mergând de la a cincea până la a opta parte, precum și taxe pentru folosința pământului, a pășunilor și a pădurilor. Sistemul acesta de punere în valoare a mării proprietăți se va accentua după revoluția din 1848, dar mai ales în urma patentelor imperiale din 1853-1854, când relațiile agrare erau deja degajate de obligații feudale. Tot într-un asemenea context, o anumită categorie de țărani lipsiți de pământ și deci de posibilitatea de a întreprinde o agricultură mică, oferea la piață forța ei de muncă. Beneficiu de o asemenea ofertă hotarele orașelor, cultivatorii de vii, satele pământului crăiesc și unele din marile proprietăți. Specialiști, îndeosebi agronomi, apar și ei drept angajați în slujba mării agriculturi⁴⁴.

În Bucovina, rezerva boierească era aceea care producea pentru piață. Se cultivau grâne îndeosebi care erau exportate, iar vitele se îngrășau, de asemenea, pentru vânzare. Erau hrănite mai ales cu cartofi care, începând din 1830, se cultivă pe scară mare pe rezervele boierești. Tot cartoful era destinat preparării alcoolului în velnițele marilor proprietari. Pe domeniul hergheliei de la Rădăuți, începând din 1815, s-a trecut la sistemul rotației culturilor defrișându-se terenuri împădurite și chiar irigându-se unele. Se recurgea la drenarea și gunoiera ogoarelor, îmbunătățirea raselor animalelor⁴⁵ etc.

⁴⁴ Iosif Kovács și Maria Mirel, *Despre problema desființării prestațiilor cu caracter feudal al curialistilor prin legea agrară din 1896*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, fasc. 1, Cluj, 1965, p. 63-66; I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 44-46, 122; Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 156, 158-159; S. Reteagan, *Mutații economice*, p. 197, 199-200.

⁴⁵ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 75-76.

Agricultura moșierească se practică deci într-o măsură mai mare sau mai mică în toate țările române, dar cu deosebire — cel puțin până la 1848 — în Moldova, Banat și Bucovina. Disponibilități mari de dezvoltare acesteia existau în Principate, unde marea întindere a solului agricol și fertilitatea deosebită a acestuia constituiau garanții sigure ale unor culturi orientate spre piață. Se cultivă cu precădere cereale, dar o importanță deosebită o dobândeau creșterea și îngrășarea vitelor pentru export. Țăranii, prin obligațiile feudale, constituiau principala forță de muncă prin care erau puse în valoare rezervele moșierești, lor adăugându-li-se ulterior, în Transilvania mai ales, după 1848, contingente de oameni sărăciți în calitate de salariați agricoli. O trăsătură caracteristică a marii agriculturi practicate chiar după emanciparea țăranilor a constituit-o dependența ei sub raportul mijloacelor și al forței de muncă de aceeași categorie socială care odinioară fusese aservită.

Prin intermediul prisoaselor, adică al arendării la țărani a unor parcele mici de pământ, din rezerva nemuncită pe cont propriu, agricultura moșierească își satura o bună parte din nevoia de muncă. Inaugurat în agricultura românească după 1831 ca un complement al clăcii, fenomenul acesta este prezent în toate țările române, inclusiv în Transilvania, generalizându-se în România după reforma agrară din 1864. Mica arendare constituia, prin urmare, nu numai o sursă de muncă pentru punerea în valoare a marilor întinderi de teren agricol existente în România și scoase din paragină de necesitățile tot mai crescânde ale pieței interne și externe, ci și o modalitate de dezvoltare paralelă a unei agriculturi mici orientată nu numai spre subzistență, ci și spre comerț. Oferta aceasta de muncă țărănească nu putea fi copleșită și substituită de aceea salariată, întrucât în țările române pauperismul nu atinsese masele majoritare ale populației, căci — sub o formă sau alta — aceasta poseda un lot capabil să-i asigure subzistența. Nici proprietarii și arendașii, lipsiți de capital, dar mai ales de tradiția unei agriculturi pe cont propriu, nu puteau renunța la o asemenea formă de valorificare a rezervelor. Într-o economie unde lipsa de mijloace financiare era cronică, ei nu puteau găsi nici sume de bani suficiente pentru investiții, nici o categorie de oameni total lipsită de mijloace de producție spre a se debarasa de munca micului agricultor.

AGRICULTURA ȚĂRĂNEASCĂ

În toate țările române, dar mai ales în Principate, mulți ani după 1831 — când se introduceau Regulamentele organice —, cultura pământului arabil era efectuată în măsură covârșitoare de țărâtime, cu deosebire de clăcași. În ciuda dispozițiilor regulamentare prin care boierimea tinse să-și emancipeze o bună parte din proprietate de orice servitute feudală, s-o transforme deci într-o bază cerealieră, agricultura atât pentru subzistență, cât și pentru nevoile pieței era făcută îndeosebi de țărani, în sistemul sesiilor iobăgești în Transilvania și Banat, al loturilor regulamentare și mai ales al parcelelor arendate în Țara Românească și Moldova. Pământul aflat la dispoziția clăcașilor, în proporții variate de la o provincie la alta, în funcție de gradul de adaptare a micii gospodării la nevoile pieței interne și externe, constituia deci temeiul unui asemenea tip de agricultură.

În Țara Românească — în condițiile liberalizării comerțului extern, după 1829 — se înfiripa o puternică agricultură clăcășească, întrucât limitele legale privitoare la cultivarea pământului n-au fost în stare să paralizeze deprinderile unor mici producători de a ara, semăna și cosi fără restricții părți cât mai mari din moșii, în schimbul unor îndatoriri relativ mici. Ca atare, în cele mai multe județe ale Țării Românești n-au survenit măsurătoarea moșiilor și atribuirea de loturi conform legii. Nu s-a ajuns deci la diminuarea agriculturii clăcășești, ci, dimpotrivă, la o extensiune considerabilă a acesteia. Numai în cazul moșiilor strănte din județele de la munte, clăcașii s-au văzut nevoiți să-și limiteze agricultura la terenurile legale cunvenite în folosință. Dar, mulți dintre aceștia, strămtorați de măsurătoarea și de îngrădirea elanului de muncă s-au văzut nevoiți să se deplaseze în zonele de câmpie, unde populația era rară, iar numeroasele terenuri aflate în paragină își așteptau noii cultivatori. Este deci vorba de un proces rapid de extensiune a acestei agriculturi nu numai prin contribuția clăcașilor de la câmpie, ci și pe calea unei deplasări de populație dinspre munte spre zonele de fertilitate agricolă. În faza în care asemenea cultivatori nu renunțaseră la

locuințele și micile lor plantații din județele de munte, ei practicau la șes o agricultură sezonieră, pendulând periodic între cei doi poli¹.

Agricultura clăcășească din Țara Românească este, în fapt, cel puțin până la 1848, principala sursă de aprovizionare a pieței, întrucât ea se practica pe terenuri vaste care înglobau atât pe cele legale — atribuite prin Regulamentul organic —, cât și, mai ales, pe cele suplimentare dobândite pe calea micii arendări. Drept dovadă a rolului ei deosebit în această privință este atenția acordată de Departamentul din Lăuntru care — în primăvara lui 1841 — sublinia că prosperitatea gospodăriei clăcășești trebuia să fie în atenția autorităților, deoarece prin ea se asigura “toată fericirea soțietății: și despre arături și despre negoț și despre ținerea populațiilor”².

Arând, semănând și cosind întinderi mari de pământ, clăcașii din Țara Românească realizau producții incomparabil mai mari decât proprietarii și arendașii pe rezerva agricolă. În 1833, de pildă, județul Mehedinți, cel mai populat dintre unitățile administrative și cu recolta de grâu și porumb cea mai bogată, obținea 56 560 643 ocale porumb. Din acel total, producția țărănească reprezenta 50 890 494 ocale, iar cea boierească și arendașească 5 670 150 ocale. Tot astfel la grâu, din totalul de 12 485 485 ocale, țărani obținuseră 10 851 285 ocale, iar proprietarii și arendașii 1 634 ocale. Proportia între cele două tipuri de unități productive era de 10 la 1. Tot în 1833, în județul Romanați, la Izlaz, arendașul obținuse pe rezerva lucrată cu propriile lui pluguri 968 000 ocale porumb și 63 360 ocale grâu, în timp ce 82 familii clăcași de pe aceeași moșie recoltaseră 65 100 ocale porumb și 10 119 ocale grâu. Asemenea exemple constituiau însă o excepție³.

La câmpie, agricultura clăcășească ajunsese în 1841 la mari proporții pe calea arendării unor întinderi mari de pământ. Este semnificativ faptul că, în contul acelor prisoase, s-a ajuns la plata unor mari sume de bani. Frunzașul între 75 și 170 lei, mijlocașul între 62 și 130 lei, iar codașul între 52 și 105 lei, plus dijma din produse care era mai mare decât aceea legală. Rezultă, prin urmare, că nici la data menționată cele mai multe moșii nu erau măsurate, agricultura fiind efectuată îndeosebi de clăcași⁴. În anii următori, în județele cele mai propice pentru agricultură cerealieră: Ialomița, Ilfov, Vlașca și Teleorman, clăcașii puneau în valoare mari suprafețe arabile. În 1845, de pildă, în Ialomița, unii săteni araseră întinderi care depășeau

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 148-149, 151-155, 158.

² ASB, *Vornicia din Lăuntru*, nr. 854/1841, f. 240-241.

³ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 207.

⁴ *Ibidem*, p. 170.

pe alocuri 40 pogoane de cap. În zonele din apropierea Dunării ale județului Ilfov, în plășile Oltenița și Ciocănești, erau frunțași care posedau 40 pogoane de arătură și fâneață, mijlocași 23 pogoane, iar codașul 10 pogoane. Clăcașii de pe moșiile din jurul capitalei, ca de pildă la Chiselet, în 1844, araseră 40 pogoane, la Fundeni 80 pogoane, iar la Dudești, de asemenea, în 1847, "câtățime mare de pogoane", posedând semănături de grâu, orz, ovăz, porumb, linte, fasole, mei, borceag, zarzavaturi și pepeni³.

În schimbul unor sume de bani plătite în contul pământului arendat, al așa-numitelor prisoase, clăcașii lucrează mari întinderi de teren dând agriculturii un impuls nemaiintâlnit. În zonele de câmpie, continuă să folosească moșiile după voia lor, cuprinzând cu plugul sau cu coasa întinse suprafețe. În județul Brăila, de pildă, în 1848 frunțașul avea 104 pogoane (20 pogoane orz, 13 pogoane grâu, 20 pogoane mei, 3 pogoane porumb, 3 pogoane fasole, linte, cânepă, pepeni, 10 pogoane fâneață și 35 pogoane izlaz), mijlocașul 57 pogoane și codașul 15 pogoane. În județul Ialomița — tot în 1848 — frunțașul posedă 69 pogoane (10 pogoane grâu de toamnă și de primăvară, 15 pogoane orz și ovăz, 4 pogoane porumb, 4 pogoane mei, 1 pogon fasole, 20 pogoane fân și 15 pogoane pășune), mijlocașul 40 pogoane, iar codașul 20 pogoane. Situații similare erau și în alte județe, chiar și în zonele de deal. În Gorj, frunțașul cuprindea 20 pogoane arătură, fâneață și izlaz legale și prisos, mijlocașul 15 pogoane, iar codașul 6 pogoane⁶.

Regulamentul organic, deci, n-a reușit să reducă întinderea de pământ dată în folosința clăcașilor. Peste pământul atribuit legal, aceștia au luat în arendă din rezerva moșierească întinderi imense, evitând cantonarea agriculturii practicate de ei doar la terenurile legale. Pământul acesta suplimentar denumit prisoase, pentru care înainte de 1831 nu plățiseră decât dijmă, i-a constrâns la numeroase obligații îndeosebi în natură, bani și muncă. Ca atare, prisoasele din rezervă au constituit principala cale de dezvoltare a agriculturii în Țara Românească în epoca regulamentară. Țăranii au extins an de an suprafețele arate, solul aflându-se în acea epocă la dispoziția lor, iar nu în mâna proprietarilor și arendașilor. Agricultură în Țara Românească a fost prin excelență clăcașească, extinderea suprafețelor cultivate de săteni constituind o caracteristică a epocii. În comparație cu agricultura moșierească, cea practicate de țărani pe prisoase era incomparabil mai mare.

³ *Ibidem*, p. 184-187.

⁶ *Ibidem*, p. 189-190.

Producția cerealiară, în imensa ei majoritate, era rodul micii gospodării țărănești. Ea era stimulată de stat prin măsuri speciale de extindere a suprafețelor însămânțate, având un caracter predominant comercial. Se poate astfel spune că, în răstimpul 1831-1848, mica agricultură era pe rezervă în timp ce marea agricultură avea un caracter țărănesc⁷.

Dar dacă legiuirea regulamentară nu poate stăvilii agricultura țărăneas-că, ea alterează, în schimb, sistemul de posesiune asupra terenurilor defrișate cunoscute sub numele de curături. Se știe că, din vechime, un asemenea teren redat agriculturii prin munca clăcașului îi conferea un drept de exploatare greu de nimicit până la 1831. Dreptul de folosință asupra cură-turilor a fost considerat de clăcași o proprietate. În temeiul unei asemenea cutume, ei au dispus liber de curături, luptând până la 1848 pentru perpetuarea unui asemenea drept, pentru o stăpânire deplină nu numai asupra plantației realizate, ci chiar asupra pământului propriu-zis. Dar, dreptul de a defrișa și a folosi acele curături a fost restrâns în favoarea proprietarului moșiei, în epoca regulamentară fiind transformat dintr-un drept de folosință perpetuă și ereditară într-unul de folosință viageră. Dar chiar în aceeași epocă, îndeosebi în zonele de munte, curăturile clăcășești au constituit "prin-cipala bază a gospodăriei țărănești și a producției agricole a țării", în timp ce în zonele de câmpie un asemenea rol l-au îndeplinit livezile moșiei sau — în epoca regulamentară — pământul arendat de clăcași sub formă de prisoase⁸.

Agricultura țărăneasă în Moldova se mișcă în cadrul legal statuat de Regulamentul organic, care afecta în măsură considerabilă dreptul clăcașilor de a folosi, în schimbul dijmei, întreaga moșie. Și aici, în momentul intro-ducerii legiuirii menționate, s-au înregistrat reticențe și chiar rezistențe în numeroase locuri la măsurarea pământului și deci la reducerea loturilor deținute în folosință. Sunt câțiva ani după 1831, când se tolerează de către autorități o asemenea situație, dar hotărârea proprietarilor și arendașilor de a-și constitui rezerva și a o transforma într-o mare cultură agricolă sfârșea prin a constrânge pe clăcași să se retragă pe loturile legal delimitate⁹. Cu toate aceste constrângeri, în 1840 suprafața cultivată de săteni de 215 091 fălci depășea pe aceea deținută de moșieri de numai 135 737 fălci¹⁰.

⁷ *Ibidem*, p. 191, 252.

⁸ *Ibidem*, p. 144.

⁹ Gh. Platon, *Evoluția rezervei feudale*, p. 215-216.

¹⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 101.

Țăranii nu arendau terenuri suplimentare, prisoase, decât în cazuri excepționale. Iar când o făceau, erau interesați cu precădere de fân și imasă¹¹. Unii dintre ei care depășeau cadrele agriculturii regulamentare, arendând terenuri din categoria menționată, se ocupau cu creșterea vitelor în scopuri comerciale, folosind chiar forța de muncă a unor argați, recrutați îndeosebi dintre burlaci sau alte categorii de săteni. Conform informațiilor statistice, aceștia sunt "avuți", au deci vite multe, în contrast cu "acei mai săraci"¹².

Culturile agricole pe loturile clăcășești erau lipsite de varietate și limitate la produsele de consum. În deceniul al patrulea, preocupate de diversificarea acestora, autoritățile recomandau sătenilor să semene cele 180 prăjini (1,5 falce) arătură în felul următor: 40 prăjini secară, 40 prăjini orz, 40 prăjini porumb și 5 prăjini cartofi. Se încerca deci orientarea culturii spre cerealele esențiale pentru hrana clăcășilor și a vitelor¹³.

Chiar în primii ani după aplicarea legiurii regulamentare, agricultura țărănească era depășită de aceea moșierească la producția de grâu. În 1833, de pildă, dacă prima obținuse 45 339, cea de-a doua realizase 47 298 kile. În anul următor, 1834, disproporția la grâu între cele două tipuri de gospodărie era mult mai accentuată, căci în timp ce clăcășii realizaseră 86 810, proprietarii și arendașii înregistraseră 198 365 chile. Secară, orz, ovăz, porumb, mei și cartofi — în aceiași ani — erau produse în egală măsură de ambele gospodării, aceea țărănească deținând, de fiecare dată, un ușor avans¹⁴. Era semnul evident că grăul, principala cereală solicitată la export, devenise apanajul agriculturii moșierești, specializată deja într-o asemenea cultură în timp ce restul cerealelor pentru subzistență erau realizate cu precădere de gospodăria țărănească. Agricultura mică din Moldova se desființase deci în limite relativ restrânse, funcția ei principală fiind de anexă a marii exploatare moșierești careia îi furniza forța de muncă.

În ambele Principate, deși decepționată și deprimată de înfrângerea revoluției, mai ales de spulberarea promisiunii de emancipare de servituți și împrăștierea pe un lot restrâns, țărănimea era antrenată de un puternic elan de extindere a agriculturii. În Țara Românească, dar și în Moldova, după 1848, pe calea defrișărilor și desțelenirilor, agricultura clăcășească

¹¹ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 95.

¹² *Ibidem*, p. 160-163.

¹³ E. Negruț, *op. cit.*, p. 62.

¹⁴ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, Anexa III.

ocupa terenuri suplimentare, curățate de rădăcini cu toporul și cu târnăcopul, iar de mărăcini cu toporul și săpoiul, prin efectuarea unor munci grele și scumpe¹⁵. Era dovada cea mai clară a sacrificiilor de care era capabilă o întreagă clasă socială, atunci când îi erau în joc propriile interese.

Lansându-se pe o asemenea cale, clăcașii transformau în terenuri mănoase o serie de crânguri și întinderi acoperite cu mărăcini, improprii culturilor agricole, dobândind concomitent — alături de stăpân — un drept asupra pământului fertilizat, un titlu de proprietate incompletă, cum erau în fapt curăturile. În consecință, în Țara Românească, după 1848, agricultura țărănească se consolida pe calea curăturilor. Erau, astfel, numeroși clăcași ale căror loturi erau terenuri fertilizate de ei sau de părinții lor, figurând atât ca pământ legal, cât și ca prisos. Un clăcaș din Răzlețu-Vieroși, județul Olt, posedea, de pildă, în 1863, circa 70 pogoane de arături și plantații de pomi, toate curături¹⁶.

Legea din 1851, deși considera pe clăcași simpli chiriași, a menținut însă norme favorabile în condițiile de arendare a moșiilor mănăstirești și ale domeniilor statului pentru sătenii care curățau terenuri, incluzându-le în loturile agricole. Țăranii nu puteau astfel să fie scoși din locurile arabile sau livezile de fân curățate de ei sau de părinții lor. Tot astfel, terenurile care urmau a fi defrișate erau scutite de dijmă timp de doi ani, începând de la data când curătura dădea rod¹⁷.

Prin stăpânirea curăturilor și după 1851 când erau considerați chiriași, clăcașii au reușit să destrame tendința proprietății de a-i scoate din pământul strămoșesc. Nu se poate vorbi deci că legiuirea lui Știrbei i-ar fi "expropriat", i-ar fi deposedat de pământul curățat și posedat de ei. Au existat asemenea tendințe extrem de puternice, dar țăranii le-au anihilat. Ei și-au afirmat dreptul nu numai asupra uzufructului, ci și asupra pământului însuși încercând nu numai să transmită prin moștenire plantațiile sau arăturile, ci chiar să le vândă. Din contradicția dintre cele două tendințe a rezultat o posesiune incompletă a clăcașilor asupra curăturii, un drept de proprietate limitat, în sensul că i se asigura o anume imunitate pe acel teren pe care — în ciuda proprietarului nominal —, îl putea deține în folosință deplină, transmite la urmași sau chiar vinde. În practică surveneau asemenea modificări în stăpânirea curăturilor, deși vânzările cu deosebire erau cu greu recunoscute de proprietar. Curăturile, mai ales plantațiile creau clăcașului un drept

¹⁵ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 286, 288.

¹⁶ *Ibidem*, p. 288-289.

¹⁷ *Ibidem*, p. 287.

asupra pământului folosit. De aici inverșunarea cu care, după 1851, s-au interzis acele plantații fără acordul proprietarului, conștient tot mai mult că în acel mod moșia era "robotă" de un drept clăcășesc care se suprapunea peste acela al deținătorului ei legal¹⁸.

Începând din 1851, prin legea specială edictată, Știrbei Vodă introducea un sistem nou de repartizare a culturilor pe tarlale. El s-a aplicat însă mai ușor pe moșiile mănăstirilor pămâtenene prin contractele de arendare. Se poate aprecia că, din 1851, acel sistem se inaugurează la scara agriculturii Țării Românești. El s-a împământenit însă greu datorită faptului că țărani posedau curături pe întreaga arie a moșiei refuzând să le cedeze. Știrbei era astfel constrâns să țină cont de acea atitudine, de faptul că culturile erau amestecate și diseminate pe întreaga moșie¹⁹, țărani refuzând să le cedeze și să primească, în schimb, alte terenuri grupate laolaltă. Drept urmare, țărani au continuat să-și apere curăturile până la 1864, cu mare inverșunare, mulțumindu-se cu stăpânirea unor loturi dispersate, aruncate în diferite părți ale moșiei și epuizate printr-o neconținută cultură²⁰.

Sătenii din câmpia Țării Românești dețineau întinderi apreciabile de pământ suplimentar sau prisoase, luate în arendă de la proprietari sau arendași. Aproape că nu exista clăcaș care să nu posede asemenea loturi. Agricultură s-a dezvoltat deci pe calea extinderii suprafețelor muncite de săteni în contul lor, prin contractarea unor obligații suplimentare peste acelea legale regulamentare. Se menținea — în numeroase locuri — folosirea în voie de către țărani a întregii moșii, aceștia plătind sume de bani pentru prisoase nu pe pogon, ci pe categorii. Ca atare, pământul folosit de ei — legal și suplimentar — depășea cu mult rezerva cultivată de proprietari și arendași, atât la câmpie, cât și la munte²¹.

După 1851, învoielile pentru prisoase reglementează o bună parte a terenurilor agricole utilizate de țărani. Învoielile erau făcute individual, cu fiecare clăcaș în parte, în al patrulea an al fiecărei perioade fiscale de cinci ani, când proprietarul marca pe teren loturile hotărâte ca prisoase pentru fiecare clăcaș, înscrise apoi într-un registru special. Învoielile erau făcute în scris, pe o perioadă de cinci ani, în ele trecându-se numărul și felul pogoanelor de prisos, prețul arenzii lor în bani, în muncă sau în produse. Erau, apoi, adevărate de consiliile de catagrafiere sau recenzare. Numai că,

¹⁸ *Ibidem*, p. 301-304.

¹⁹ *Ibidem*, p. 289 și urm.

²⁰ *Ibidem*, p. 291-292.

²¹ *Ibidem*, p. 155-156.

în pofida dispozițiilor menționate, clăcașii, obișnuiți să folosească moșia nemăsurată, au refuzat să se supună la învoieli, sistemul introdus de Știrbei fiind impus cu mare dificultate. Împotrivirea la măsurătoare constituie un fenomen care — în Țara Românească — se întinde până la 1864. Spre a nu li se măsoara moșia, numeroși clăcași au acceptat pe alocuri învoieli mult mai împovărătoare. Regimul prisoaselor diferea însă după natura moșiilor: boierească sau mănăstirească²².

Pe cele mai multe moșii de la câmpie, clăcașii cuprinseseră cu plugul și coasa oricât de mult pământ doriseră. În județul Ialomița, unde se aflau cele mai întinse moșii, clăcașii din Alexeni aveau fiecare până la 60 pogoane arături. În general, în Ialomița, suprafețele cultivate de țărani în folosul lor au întrecut pe acelea de pe rezervă. În județul Brăila, întinderea însământată de clăcași pentru ei era, în 1863, de 155 519 pogoane, iar cea aparținând proprietarilor și arendașilor de 27 124 pogoane. În 1863, clăcașii din același județ au cultivat — în medie — cu orz, mei, grâu, porumb și ovăz 28 pogoane de fiecare; târlaşul — adică țaranul venit de aiurea — și odăiașul — cei care nu stăteau în sat, ci pe marginea moșiei, în odăi — 47 pogoane, dintre care 30 pogoane numai cu orz. În județul Ilfov, pe unele moșii, clăcașii aveau de la 10 până la 50 pogoane arătură de fiecare, iar în alte zone foloseau toată moșia. În Vlașca, în 1862, unii proprietari acordaseră clăcașilor frunțași 20 pogoane arătură, mijlocașilor 15, iar codașilor 6. În județul Teleorman, moșii întregi au fost total în folosința clăcașilor. Tot astfel, în județele Romanați, Dolj și Mehedinți, terenurile aflate la dispoziția clăcașilor erau mai mari decât acelea pe care practicau agricultura proprietarii și arendașii. În Romanați, în 1863, erau multe cazuri în care țararii arau — fiecare — câte 15-20 pogoane prisos. În 1858, Știrbei afirma că printre clăcașii Țării Românești erau unii care cultivau între 20-50 pogoane²³. În rândul țărănimii survenise deci o stratificare în funcție de pământul lucrat și averea acumulată. Clăcașii bogați își pun deseori în valoare terenurile prin muncă salariată, angajând sărăcimea satelor²⁴.

Statistica lui D. P. Marțian din 1859 atestă faptul ca din totalul de 302 562 clăcași care populau satele, 42 264 aveau mai puțin pământ decât prevedea legea, 109 236 posedau loturile legale, iar 151 062, pe lângă asemenea pogoane, țineau în arendă prisos de pământ. Deci jumătate din clăcași

²² *Ibidem*, p. 211-220.

²³ *Ibidem*, p. 238-242.

²⁴ *Ibidem*, p. 242.

lucrau terenuri suplimentare. Aceeași statistică relevă că, în 1859, clăcașii arau pentru proprietari și arendași 868 938 pogoane, iar pentru ei 1 705 302 pogoane. Întinderea de pământ cultivat de clăcași în contul lor era de două ori mai mare decât aceea a rezervei arabile. Procentual raportul era de 66 la 34. Pe moșiile moșnenești arăturile moșnenilor erau de 208 523 pogoane în comparație cu 149 558 pogoane aparținând clăcașilor așezați pe ele²⁵. Alte date privitoare la producția cerealiară dezvăluie, de pildă, că, în 1858, clăcașii din Țara Românească realizaseră 399 121 chile grâu și secară, 1 752 562 chile porumb, 187 755 chile orz și ovăz și 95 855 chile mei²⁶.

Concordant cu cifrele menționate, se constată că solul cultivabil al Țării Românești era, în cea mai mare parte, la dispoziția clăcașilor, iar nu a proprietarilor și arendașilor ca rezervă. Gospodăria țărănească produce tot mai mult pentru piață, asigurând necesarul pentru consumul intern și disponibilități pentru export. Producția vegetală și animală a agriculturii țărănești continuă să dețină primatul asupra celeia moșierești. În 1860, Ap. Arsachi declara în Comisia centrală de la Focșani că din totalul producției vegetale și animale, o treime era furnizată de gospodăria moșierească, iar două treimi de gospodăria țărănească²⁷.

În Moldova, țaranii cultivau cu deosebire terenurile legale, agricultura lor fiind una de subzistență. Fenomenul acesta s-a datorat legiuirilor agrare din 1851, din care proprietarii și arendașii au făcut un instrument de restrângere a agriculturii țărănești la perimetrul legiuit, în acest sens recurgând la măsurarea și delimitarea moșiilor prin recurgerea la concursul unui "geometru". Se observă, în plus, chiar o tendință pronunțată de a se reduce terenurile legale, într-o formă sau alta, acestea fiind amputate, deși obligațiile în muncă rămăneau nealterate²⁸.

Dar, în rândul masei impunătoare de clăcași se afla o categorie deprinsă cu creșterea vitelor care nu putea fi satisfăcută cu lotul oferit. Recurgea — din nevoia de a continua și chiar accentua ocupația menționată — la arendarea de pământ suplimentar, a prisoaselor îndeosebi de fânaș și izlaz. Asemenea terenuri erau dobândite de regulă pe calea unor învoieli cu proprietarii și arendașii prin care se obligau să efectueze muncă sau, uneori, în

²⁵ "Analele statistice", an. II, 1861, nr. 5-8, p. 32-33, 56-57, 132-133.

²⁶ *Ibidem*, an. I, 1860, nr. 1, p. 14.

²⁷ D. C. Sturdza-Schecanu, *op. cit.*, II, p. 232-233.

²⁸ Gh. Platon, *Frământări țărănești în Moldova în preajma Unirii*, în "Studii", tom. XII, 1959, nr. 1, p. 108-109.

cazul unor moșii mănăstirești, obștea satului arenda direct moșia, distribuind-o apoi în funcție de necesitățile membrilor ei²⁹. Unii clăcași obținând, deci, peste loturile legiuite o serie de terenuri suplimentare, destrămau într-o anumită măsură tendința proprietarilor și arendașilor de a face din agricultura țărănească o simplă anexă a intereselor lor.

Agricultura clăcășească este însă în regres în raport cu aceea moșierească. În 1849 pământurile aflate la dispoziția acesteia cuprindeau din totalul moșiilor doar o suprafață de circa 37,3% în afară de păduri. Este de semnalat că în răstimpul 1848-1854 a scăzut întinderea de semănături deținute de clăcași. După 1854, arăturile acestora sporesc în proporție mult mai mică decât cele ale proprietarilor și arendașilor. În 1853 clăcașii cultivau o suprafață cu circa 6 560 fălci mai mică decât în 1840, în ciuda sporului demografic, în timp ce proprietarii și arendașii își măriseră întinderea cu 113 198 fălci. De-abia din 1859 se poate observa o îmbunătățire la terenurile cultivate cu porumb, acestea devenind un fel de apanaj al agriculturii clăcășești. Căci încă din 1848, circa 64% din suprafețele acoperite cu porumb aparținuseră țăranilor³⁰.

În rândul aceluiași tip de agricultori trebuie situați răzeșii care, în raport cu clăcașii, erau în număr mic. Cei mai mulți dintre ei posedau o bucată de pământ de regulă în devălmășie. Mulți se adaptaseră necesităților pieței interne și externe, punând în valoare condițiile specifice ale solului și producând pentru piață nu atât cereale, cât mai ales legume, plante horticole, textile, industriale, vite, păsări, albine. Unii răzeși posedau chiar argați și aveau clăcași pe proprietățile lor. Locuitori din mahalalele târgurilor practicați și ei o agricultură mică. Localități ca Huși, Botoșani, Târgu Nou, Târgu Frumos, Piatra Neamț etc. erau împănate de o relativ numeroasă populație dedată unor asemenea ocupații. Alți țărani birnici, mai ales din ținuturile de munte, practicau căraușia — forma cea mai răspândită de transport — pentru deplasarea cerealelor dinspre centrele productive spre bazele de desfacere³¹.

Un sistem de relații social-economice statuate prin legiuirea agrară din 1851 paraliza deci gospodăria mică, menirea ei constând în a pune în mișcare marea exploatare moșierească prin furnizarea de muncă și atelaje. Sub

²⁹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 43, 47, 65; Gh. Palton, *Evoluția rezervei feudale*, p. 231.

³⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 22, 33, 60, 101.

³¹ *Ibidem*, p. 59-60, 87; L. Boicu, *Transporturile în Moldova între 1848 și 1864, în Dezvoltarea economiei Moldovei*, p. 447-448.

acest raport, câteva cifre sunt edificatoare. În 1860, de pildă, în ținutul Covurlui peste 87% din numărul total al boilor de jug aparțineau locuitorilor, în Putna 84%, iar în Roman 79%. În ținuturile din nordul și centrul Moldovei proporția era mult mai redusă: în Dorohoi și Botoșani abia 58%. Dar chiar și în cazul moșiilor bine înzestrate cu atelaj, clăcașii erau folosiți în agricultura moșierească cu vitele și instrumentele lor de muncă³².

Țărănimia din Banat, Bihor și Transilvania era antrenată într-o agricultură de subzistență pe loturile urbanale, dar treptat se deschidea viguros în unele zone spre o mică gospodărie cu ramificații spre piață. Tocmai schimbarea generală a caracterului economiei agrare a determinat o luptă acerbă, între nobili și iobagi nu numai pentru transformarea naturii sistemului și al relațiilor de proprietate, ci și pentru stăpânirea unei părți cât mai mari din pământ, redevenit prin comerțul cu produsele agricole intensificat într-o epocă de creștere a orașelor și a dezvoltării industriale în centrul Europei indeosebi, o importantă sursă de venit.

În Banat, până la 1848, agricultura țărănească ramificată spre piață nu era practică atât de iobagi pe sesiile deținute, cât mai ales de satele contractualiste care cultivau loturi întinse pe bază de contract — în genul prisoselor din Țara Românească —, fără a avea vreun drept asupra acestora, ca iobagii asupra sesiilor. Locuitorii unor asemenea sate, prin produsele vândute pe piață, deveniseră cei mai bogați, contrapunându-se prin interese numărului crescând de argați și jeleri fără casă³³.

În Bihor, până la jumătatea secolului trecut, din întregul pământ cultivat de 2 666 600 stânjeni, gospodăria urbanală cultiva doar 435 856 stânjeni în raport cu 2 230 744 stânjeni care reveneau celei alodiale. Existau aici mari latifundii care aparțineau episcopiei și capitolului romano-catolic, precum și episcopiei greco-catolice din Oradea, însemnate posesiuni fiind deținute de fisc³⁴. Mulți iobagi din Bihor — conform unor date statistice — își vedeau îngustată activitatea lor agricolă prin faptul că nu mai posedau decât resturi de sesie, de regulă 1/8 din aceasta. Pe calea moștenirilor fuseseră pulverizate o serie de sesii, încât numărul țărănilor fără pământ, al jelerilor era în creștere³⁵. Dar, în ciuda unui asemenea fenomen, în ansamblu, pe calea repopulării sesiilor nelocuite și mai ales a deștelenirilor și

³² E. Negruți, *op. cit.*, p. 61-62.

³³ Kakuca Lajos, *op. cit.*, p. 7, 20.

³⁴ Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 150.

³⁵ *Ibidem*, p. 154-155.

utilizarea pădurilor și terenurilor lăzuite, suprafața ocupată de agricultura țărănească era în creștere până la 1848³⁶.

În Transilvania, procesul de restrângere a sesiilor iobăgești era mult mai accentuat, nemeșii încercând astfel să paralizeze o agricultură mică cu tendința de ramificare spre piață, s-o facă mai dependentă de alodiu pe care voiau să-l adapteze tot mai mult la nevoile comerțului. Se ciocneau — înainte de 1848 — două tendințe diametral opuse. Dacă țărănimea acționa pentru reducerea robotelor, spre a se ocupa mai sistematic de interesele ei, nemeșii se mișcau în direcția valorificării mai sistematice a rezervelor.

Dar disputa cea mai acerbă între cele două părți a fost provocată de întinderea de pământ stăpânită de iobagi, întrucât sesiile sau colonicaturile erau de proporții diferite nu numai de la o regiune la alta, ci chiar de la un sat la altul. Fără a fi limitată de lege, suprafața de teren atribuită iobagului depindea de mărimea familiei lui, de vitele de muncă și de voința nemeșului. În Transilvania, de-abia târziu, în 1837, s-a stabilit o întindere fixă de pământ pentru o sesie, printr-un urbaniu care stabilise următoarele limite: comune categoria întâi: 4-10 iugăre teren arabil și 2-4 iugăre fânaș; comune categoria a doua: 6-12 iugăre teren arabil și 3-5 iugăre fânaș; comune categoria a treia și a patra: 7-14 iugăre teren arabil și 4-6 iugăre fânaș³⁷. Numai că urbaniul menționat nu s-a aplicat, iar suprafața de pământ destinată agriculturii țărănești varia mult chiar în interiorul aceluiași sat, cu atât mai mult de la o zonă la alta³⁸.

În răstimpul de după 1848, în Banat mai ales, apare o țărănime înstărită, alcătuită îndeosebi din germani colonizați, care practica o agricultură larg orientată spre piață. Evident că, în masa totală a țărănimii, ea era o pătură relativ restrânsă numerică, dar posedea gospodăria cu întinderi mari de pământ, între 20 și chiar 100 iugăre. Bazele unei asemenea agriculturi fuseseră puse atât înainte de 1848, dar mai ales în anii imediat următori când, descătușată de servituți feudale, țărănimea se avântase cu toată forța spre o agricultură de piață³⁹.

³⁶ *Ibidem*, p. 149.

³⁷ Iugărul = 1 600 stânjeni pătrați în Transilvania sau 2 câble, adică 8 ferede de semănătură; 1 ha = 1,737 726 iugăre. Vezi A. Csetri și St. Imreh, *Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania (1750-1848)*, în "Anuarul Inst. de Istorie din Cluj", IX, 1966, p.113.

³⁸ S. Retegan, *Aspecte ale stratificării...*, p. 308; L. Gyémánt, *Integrarea țărănimii...*, p. 254.

³⁹ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 19.

În Transilvania, un asemenea proces era mai greu de înfiripat chiar după patentele din 1853-1854, întrucât mica proprietate țărănească era fărâmițată. Din acest motiv, autoritățile promovează o politică de comasări căreia i se opunea chiar țărănimea. În ciuda acestei adversități, comasările erau inițiate și aplicate, iar din 1860 începeau chiar să-și vădească efectul favorabil prin constituirea laolaltă a unor loturi țărănești mai mari, mai adecvate unei exploatari cu caracter comercial⁴⁰. În acest moment mica agricultură intra într-o altă fază de dezvoltare.

⁴⁰ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 115 și urm.

TEHNICA AGRICOLĂ

Agricultura țărilor române se desfășoară în condițiile unei tehnici tradiționale și rudimentare. În multe locuri, ca de pildă în Dobrogea, arătura se rezuma la simpla zgâriere a pământului. Ca și în trecut, principalele unelte erau plugul, rarița, grapa, sapa, secera și coasa. Plugul — unealta agricolă de bază — continuă să se mențină sub forma unei construcții din lemn, mare și greoaie, având lama acoperită cu plăci de fier sau rareori confecționată dintr-un asemenea metal. Drept urmare, aratul cu un asemenea instrument constituia o muncă dintre cele mai grele. Pentru efectuarea ei, în funcție de duritatea terenului, țăranii trebuiau să-și asocieze vitele de muncă, de la două până la opt sau uneori chiar zece pentru destelenire. Erau nevoiți să procedeze astfel pentru că unii nu aveau pluguri și alții nu posedau suficiente vite spre a constitui un atelaj. Din asemenea motive, aratul consuma o bună parte din timpul afectat agriculturii. Căci pentru ararea unui pogon în solul județului Muscel, de pildă, se foloseau două-trei zile de muncă. Dacă de regulă — în toate țările române — boii erau aceia care puneau în mișcare plugul, în jurul Aradului și în satele săsești, ei erau substituiți de cai.

La câmpie însă, în pământ destelenit, plugul era tras doar de o pereche de boi. Îndeosebi în Țara Românească, în loc de plug, țăranii folosesc tot mai frecvent rarița care deși despica pământul mai superficial, le asigură însă o mai mare autonomie în muncă și o economie de timp. O rariță la care erau înjugați doi boi ara zilnic un pogon de pământ. Tehnica muncii cu rarița a impus anumite proceduri, folosite doar pe alocuri: terenul se ogora mai întâi, iar apoi, după câteva săptămâni, se rărița odată sau de două ori.

La munte îndeosebi, unde terenul era strâmt și accidentat și unde plugul era inaccesibil, arătura se efectua cu sapa. Uneori se recurgea la aceeași

unealtă și în alte zone, în situațiile în care vitele, slăbite de iarnă, erau neputincioase să tragă la plug¹.

Semănatul păioaselor se făcea cu mâna. În cazul în care se folosea rarița, pământul era mai întâi semănat și apoi arat, eliminându-se grăpatul care se efectua cu o grapă numai din nuiiele sau cu dinți din lemn sau din fier. Chiar porumbul se semăna cu mâna, sub brazdă sau, alteori, cu călcăiul în cuiburi. Distanța dintre rânduri era de trei pași sau de trei brazde, iar cea dintre cuiburile unui rând de o "prășită" sau două. În cuib se puneau trei-patru boabe, acoperindu-se cu piciorul. În toamna lui 1850, în județul Mehedinți, plasa Dumbrava, grăul de toamnă se pune și cu sapa. Un asemenea procedeu de însămânțare avea avantajul că — în condiții de secetă — asigura o rezistență și deci o productivitate mai mare².

Prășitul porumbului se chema "mușuroire" pentru că planta era curățată la rădăcină și se îngropa apoi într-un mușuroi. I se asigura de obicei un prășit cu sapa de două ori. La câmpie, în locul acestei unelte, se folosea rarița, la ea recurgându-se când porumbul era plantat în rânduri. Prășitul însă cu o asemenea unealtă era inferior aceluia realizat cu sapa. Țăranii din județul Olt au transformat însă rarița în prășitoare. La 12 ianuarie 1834, ocărmitorul relatea vistoriei că "lăcuiitorii muncitori plugari" născociseră un fel de sapa a porumbului efectuată nu cu "rarița", ci numai cu "heru cel lung" al acesteia, cu doi trăgători injugați la distanță unul de altul. O asemenea "inlesnire" s-a răspândit curând în acel județ, fiind folosită de cea mai mare parte a locuitorilor. Se remarcă faptul că acea inovație tehnică era deosebit de eficientă, căci un om cu o "prășitoare" muncea într-o zi cât opt oameni cu sapele. Pe deasupra, plantațiile puteau să fie "rărițate" de trei ori pe an, mai bine întreținute, deci și cu recolte mai bogate³.

Recoltatul păioaselor îndeosebi în epoca regulamentară se efectua cu aceeași seceră tradițională. Treptat însă, la câmpie unde grânele se cultivau pe spații tot mai întinse, era substituită cu coasa căreia i se adăuga o crăcană. Dacă seceră asigura de persoană o producție zilnică de 1,5-2 clăi,

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 66, 156-158; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 67-68, 75, 77-78, 186, 306-307; Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 161-162.

² Ev. Zaapa, *Trintorul*, București, 1847, p. 62-63; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 249; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 307-308; E. Negruți, *Dezvoltarea agriculturii din Modova*, p. 70.

³ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 204; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 308.

coasa o sporea până la 5 clăi. Tăiate astfel, grânele erau strânse în clăi și depozitate, apoi, la arie în așteptarea treieratului, făcut în general rudimentar, cu cai sau boi legați de gât la par și mânați pe arie. Operația era de durată nu numai datorită greutateii și ritmului lent în care se efectua, ci și ca urmare a căderii ploilor sau survenirii zloatelor, încât uneori — ca în 1850 — se prelungea până târziu, în iarnă. În Transilvania, treieratul cu “îmblăciul” era destul de răspândit chiar în vara lui 1866⁴.

Dar dacă o asemenea tehnică își punea pecetea în chip precumpănitor asupra agriculturii țărilor române, îndeosebi după 1848 ea încetează să se miște exclusiv în tiparele vechi. Se deschidea o întreagă epocă de înnoiri tehnice care, chiar dacă nu schimbau în vaste proporții instrumentele de muncă agricolă, afecta în mare măsură aria de folosire a acelor tradiționale, de slabă productivitate și de mare efort fizic. Agricultură — în toate provinciile românești — făcea un mare pas înainte pe calea modernizării, determinat printre altele de desprinderea ei treptată de cătușele feudale care împiedicau în general proprietatea să se dezvolte impetuos.

În Principate, încă din toamna lui 1830, un grec Krateros — care tipărise la București, în limba greacă, o culegere de tragedii de Voltaire și Alfieri — ceruse Divanului o subvenție de a aduce din străinătate unelte agricole moderne. Se acceptă propunerea, constituindu-se în acest scop chiar o societate. Divanul a cerut ispravnicilor de județ să îndemne pe stăpânii de moșii și mânăstirile — principalele elemente sociale care dețineau fondul funciar — să contribuie la constituirea sumei de bani solicitate pentru procurarea acelor unelte. Inițiativa însă a eșuat din lipsa de interes a celor vizați, întrucât agricultura practică de aceștia era una de arendare, iar nu una comercială, prin cultivarea cerealelor pe rezervă⁵.

În 1834, A. Samurçaș, ocârmuitorul județului Slam Râmnic, a adus din Bucovina un plug spre a servi drept model țăranilor. Plugul era considerat “foarte bine alcătuit și foarte îndemănatec” care utiliza numai doi boi în teren spart și patru în țelină. Se aprecia că substituia pe acela obișnuit de șase sau opt boi. Ocârmuitorul, spre a introduce o asemenea unealtă, a făcut propagandă prin publicații speciale difuzate în satele județului. Receptivi față de randamentul noului plug, unii dintre săteni încep să-l adopte drept

⁴ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 224, 248; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 308; I. Kovács, *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, în “Acta Musei Napocensis”, I, 1964, p. 384.

⁵ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 76.

model⁶. Propagandă în favoarea uneltelor moderne, îndeosebi a plugului, făceau și foile oficiale din țările române⁷, insistând în vederea convingerii proprietarilor și arendașilor să facă investiții mai substanțiale într-un domeniu de care depindea ameliorarea producțiilor agricole.

Dar, dintre provinciile românești datorită contactului lor economic direct cu țările din Europa centrală unde surveniseră autentice mutații în utilajul agricol, Banatul și Transilvania erau integrate mai de timpuriu într-un asemenea proces. Cei care se lansează pe o asemenea cale, deși inițial cu unele ezitări, erau moșierii din Banat, din vestul și sudul Transilvaniei. În preajma lui 1848, existau pluguri perfecționate, prășitoare trase de cai, liniatoare și câteva mașini de treierat la Chișineu-Criș și Lovrin în Banat, iar în Transilvania la Sărmaș, Bahnea, Cușma, Chiochiș, Galați, Almașu Mare⁸, Jibou — alături de pluguri perfecționate — se aflau semănători, extirpatoare și mașini de treierat⁹. Însăși gospodăria țărănească era antrenată în asemenea schimbări. Tot unii țărani posedau deja pluguri de fier ușoare. Acestea — confecționate în ateliere din Transilvania — pătrundeau la o adâncime de 25-30 cm comparativ cu cele anterioare care ajungeau doar până la 10-15 cm. Aceleași pluguri noi tăiau o brazdă de 25-30 cm spre deosebire de cele vechi când brazda avea o lățime de numai 15-20 cm folosind, în loc de 6-8 boi, doar 2-4 boi¹⁰.

Procesul de înzestrare a agriculturii cu mijloace tehnice moderne s-a amplificat după 1848, cuprinzând în limitele lui un număr mai mare de proprietari, arendași și țărani. Aceștia din urmă — emancipați de servituți feudale — pe cont propriu sau prin asociere, cumpărau nu numai pluguri, ci și semănători, secerători și mașini de treierat. Sporeau — în aceleași împrejurări — vitele de tracțiune, boi și cai. Dacă în 1851 se aflau circa 140 000 cai, în 1870 numărul lor era de 190 000. Povara muncii cu noile unelte cădea însă asupra boilor al căror număr — în același răstimp — a crescut de la 662 585 la 927 371¹¹. Mișcarea de înnoire a bazelor tehnice ale agricul-

⁶ *Ibidem*, p. 212.

⁷ "Buletin", nr. 25 din 8 aprilie 1847.

⁸ L. Gyémánt, *Tendințe de modernizare în agricultura Transilvaniei, Banatului și Bucovinei în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 96.

⁹ A. Csétri și I. Kovács, *Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea*, în "Acta Musei Napocensis", IV, 1967, p. 266-267.

¹⁰ I. Kovács, *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, p. 382.

¹¹ *Ibidem*, p. 385.

turii este însă lentă și contradictorie în gospodăria țărănească, ea neschim-bându-și radical caracterul care continuă a fi unul de subzistență, întrucât uneltele folosite erau rudimentare¹².

Plugurile și rarițele moderne se răspândesc cu precădere în gospodări-ile marilor moșieri, dar folosirea lor în primele două decenii după 1848 era sporadică. La finele deceniului șapte, în părțile de răsărit ale Transilvaniei, din totalul de 18 016 pluguri, numai 3 967, deci 22,2% erau făcute din fier. În Banat, Bihor și Satu Mare procentajul era ceva mai mare, dar mai redus în Maramureș, Zarand și Chioar. În deceniul cinci al secolului trecut se desfășoară în atelierele din Transilvania o susținută activitate de perfecționare a plugului și a rariței. Aveau părțile componente din fier, cu excepția grin-deiului și coarnelor. Există un dispozitiv — regulatorul — care asigură o arătură mai adâncă sau mai superficială. Erau pluguri cu roți construite în mare parte din fier¹³. În Banat, marii proprietari și arendași dovedeau zel pe calea înzestrării agriculturii cu instrumente de muncă moderne. Aici se răspândeau plugurile de fier tip Reșița, Vidacs și Sack¹⁴. Arendașul Schulhoff din Denta, în 1861, cumpărase două locomotive cu aburi marca Fowler, fiecare de 12 cai putere, care trăgeau un plug cu 6 brăzdare. Aratul se efectua prin folosirea a 3-5 oameni. Se munceau zilnic 30 iugăre de pământ la o adâncime de 30-40 cm, cu o cheltuială de 2 florini de fiecare iugar¹⁵.

Semănătoarele — folosite la însămânțarea porumbului — abia erau întâlnite înainte de 1848, dar ulterior s-au înmulțit ajungând, în 1870, la peste 400. Se utilizau două tipuri: unul pus în funcție de forța omului, iar altul acționat de animale. Mai răspândite erau însă cele trase de cai sau boi, întrucât așezau mai rapid sămânța în șir și-o acopereau¹⁶. Tot în atelierele din Transilvania s-a construit o prășitoare la care era înhămat un cal. Cu o asemenea unealtă un om prășea într-o zi un teren de 25 ori mai mare decât dacă ar fi muncit cu sapa. S-au răspândit de asemenea mașini de prășit vița de vie, confecționate după un model francez. O oarecare extensiune dobân-deau secerătoarele care, în 1870, erau în număr de 70. De un succes deose-bit se bucura modelul realizat în 1831 de inginerul american Cyrus

¹² S. Retegan, *Aspecte ale stratificării...*, p. 314.

¹³ I. Kovács, *op. cit.*, p. 380-381.

¹⁴ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 11.

¹⁵ I. Kovács, *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, p. 381.

¹⁶ *Ibidem*, p. 382.

Mac Cormick. Se utilizau forța de muncă a 2 oameni și tracțiunea a 1-2 cai, efectuându-se zilnic seceratul a 5-6 ha¹⁷. Dotarea cea mai bună cu unelte moderne de strâns păioase o avea însă agricultura Banatului. Dacă în 1863 funcționau aici 30 batoze cu aburi¹⁸, în 1875, în cele trei comitate se aflau 175 batoze cu aburi și 70 acționate cu cai. În același timp, în 18 comitate din Transilvania nu se afla nici o batoză cu aburi¹⁹.

Deși mai lentă, tendința de modernizare tehnică a agriculturii se vedea și în Principate îndeosebi după constituirea statului național. Recensământul din Țara Românească din 1859, de pildă, releva că agricultura avea la dispoziție 129 904 cai, 143 măgari și catări, 623 814 boi, 7 387 bivoli, 211 599 care de transport, 96 178 pluguri și 568 "alte diferite instrumente și mașini agricole"²⁰. Conform unor date statistice din 1865, în România exista la acea dată circa 752 "mașini agricole", printre care de treierat 312, de secerat 101, de bătut porumbul 114²¹ etc.

Începând să vadă foloasele agriculturii comerciale practicate pe rezerva moșiei, proprietarii și arendașii exprimă un anume interes pentru procurarea de unelte agricole. În primul rând, ei, dar și o parte din țărani înstăriți, se arată preocupați de procurarea unor pluguri fără roți din Austria, trase de mai puține animale, de regulă de doi boi, prin care se asigura independența micului producător, posesor a puține vite de muncă. Se importă, de asemenea, un model mai ușor de rarită, cel al lui Schwert, îndeosebi în Moldova, în partea de nord a acesteia. Este însă de menționat că noile pluguri și rarețe nu apăreau ca un fenomen general, ci ca o excepție. Tot în asemenea condiții — datorită aceleiași inițiative — erau procurate în exemplare rare o serie de mașini de semănat și de cosit, vânturători mecanice, moriști de curățit grâu sau de bătut porumb, mașini de strâns fânul etc. Pentru a stimula înzestrarea agriculturii cu instrumente de muncă moderne — ca urmare a unei asemenea tendințe —, în 1861, Cuza decreta scutirea de vamă a tuturor importurilor de acest gen.

O atenție specială a fost acordată introducerii mașinilor de treierat. Fiind o regulă generală în țările române, treierişul cu cai sau cu boi, pe

¹⁷ *Ibidem*, p. 383.

¹⁸ Kakucs Lajos, *Învățământul agricol în Banat...*, p. 224-225.

¹⁹ *Ibidem*, p. 11.

²⁰ "Analele Statistice", an II, nr. 5-8, 1861, p. 32-33.

²¹ Oh. Cristea, *Probleme ale modernizării agriculturii României (1864-1877)*, în "Studii și materiale de istorie modernă", vol. VII, București, 1983, p. 156 și urm.

lângă faptul că genera munci istovitoare și de lungă durată, era deficitar și sub raportul marelui risc de recoltă survenită în asemenea împrejurări. Proprietarii și arendașii din Moldova, încă din 1842, încep să perceapă importanța acelor mașini, dar introducerea lor s-a accentuat de-abia după 1850. În 1860 existau în Moldova 98 mașini de treierat, insuficiente însă spre a acoperi toate necesitățile unor asemenea munci, cu toate că proprietarii lor le închiriau pe scară mare. În Țara Românească, folosirea unui asemenea mijloc modern de scoatere a boabelor din paie pare a fi fost inaugurată în 1860 de către inginerul S. Siewrecht care a introdus mașina mobilă de treierat pe baza unui contract cu câțiva proprietari din județul Prahova. Cu acea ocazie, le-a treierat grâul, orzul și fasolea. Ulterior, mașini de acest gen au fost procurate în măsură tot mai mare, încât, în 1861, ele treierau cerealele proprietarilor și arendașilor din județele Ilfov și Teleorman, cele mai bogate în asemenea culturi. Datorită marilor lor foloase, tot în 1861, la București, s-a produs înființarea unei asociații sub numele de "Economul român", al cărei scop consta în procurarea din străinătate a unor mașini de treierat acționate de forța aburului, spre a fi închiriate apoi. Se propunea deci înființarea unui centru național de mașini agricole moderne cu scopul de a fi folosite — prin închiriere — la efectuarea treieratului păioaselor pe scară cât mai largă. Cu toate că asociația nu și-a concretizat proiectul, pe calea unor inițiative individuale s-au înmulțit asemenea mașini în anii următori, treierșul descătușându-se progresiv de rutina seculară.

După 1859 se experimentau cu succes secerătorile moderne. În 1862, de pildă, o asemenea mașină americană acționată de forța a 4 boi s-a folosit în județul Vlașca, pe moșia Mihăilești. Ea dovedea o adevărată performanță prin faptul că în zece ore secera 15-20 pogoane, substituind munca a 100 oameni. Ca atare, comisiile agricole județene făceau propuneri pentru răspândirea unor asemenea mașini. Deși sporeau într-un ritm destul de lent, ele se diseminau treptat în diferite județe. În 1866, de pildă, județul Mehedinți dispunea de trei secerători care, evident, efectuau munci pe diferite proprietăți²².

Procurarea din străinătate a primelor unelte moderne a generat apariția unor ateliere pentru întreținerea și repararea acestora, ivirea unor meserii și

²² Pentru toată demonstrația referitoare la introducerea mașinilor moderne în agricultura Principatelor, vezi: Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 18; E. Negruți, *op. cit.*, p. 68, 70, 72, 84-89; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 313-314.

chiar a unor centre profilate într-o asemenea direcție, fenomen care, în fapt, era sinonim cu începuturile industriei agricole în România. În Banat, la Comloșul Mare, între 1825-1842, a lucrat fiare de plug Vidacs István, acesta prin activitatea desfășurată făcând din localitatea menționată un centru de confecționare a plugului cu brăzdar de fier²³. La Timișoara, în 1856, s-a înființat o filială a fabricii de mașini agricole a industriașului praghez Theophil Weiss, care se inspira din modele engleze și americane. După 1856 organiza aici expoziții, contribuind la răspândirea mașinilor agricole. La Cluj, încă din 1840, pe proprietatea mecaricului Rajka, exista o instalație Sachetti pentru construirea unor mașini de treierat. Mecanicul menționat, în 1856, a reușit să construiască o mașină de treierat hidraulică instalată pe malul Someșului. În preajma lui 1848 mai funcționau în Transilvania și alte ateliere mai mici care făceau unelte agricole: pluguri de fier, rarițe, grape, mașini de prășit, mașini de tăiat paie etc. Pe baza unor modele străine s-a trecut ulterior la construirea unor unelte mai complicate²⁴.

Principatele posedau și ele ateliere de reparat și confecționat unelte agricole uzuale, solicitate îndeosebi de țărani. În 1841, în Moldova, datorită inexistenței unor inițiative individuale pentru modernizarea lor, statul a încurajat înființarea unei fabrici de către Jules Sachetti, căruia i-a dat o subvenție de 1 500 ducați. Stabilimentul s-a înfiripat și a funcționat în mahalaua Păcurari, dar a dat faliment. Tot în categoria eșecurilor trebuie menționată încercarea din 1857 a lui Anton Schiler și asociați de a deschide la Iași "o fabrică de mașini agronomice" a cărei destinație ar fi fost să pregătească mașini mici și mari pentru treierat, "de desfăcut păpușoi" etc. Sigur este însă că, în ajunul legii rurale din 1864 în Moldova existau trei ateliere mari de reparat și construit unelte agricole, unele marcându-și existența din epoca regulamentară. Acestea erau plasate pe moșiile Zvoriște a prințului A. Moruzi, Voinești (Iași) a lui Alecu Negruți și în incinta Școlii tehnice de instrumente agricole din Iași, fosta Școală de arte și meserii înființată sub domnia lui M. Sturdza²⁵.

²³ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 6.

²⁴ I. Kovács, *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, p. 378-379.

²⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 36-37, 67, 73-74; L. Boicu, *op. cit.*, p. 191; V. Apostolescu, *Din trecutul instituțional agricol. Comisia de agronomie și economie rurală din Moldova*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol", XXIII, 1986, vol. I, p. 272.

Agricultura românească în preajma reformei din 1864 se configurează deci drept o ramură economică aflată pe calea progresului tehnic prin introducerea unor mașini de bază menite a executa mai rapid și mai eficient două munci esențiale: aratul și strânsul păioaselor. Ea era tributară însă, în largă măsură, unei tehnici relativ înapoiate datorită unor împrejurări speciale, dar mai ales faptului că marii proprietari de moșii — cei care dispuneau de fonduri bănești — erau reticenți față de agricultura de mare randament, pe cont propriu, refuzând să facă investiții substanțiale în unelte agricole moderne.

ÎNCEPUTUL RĂSPÂNDIRII CUNOȘTINTELOR AGRICOLE

Dobândind un tot mai accentuat caracter comercial și fiind văzută ca o mare sursă de prosperitate nu numai pentru o categorie restrânsă de oameni, pentru boieri și nobili indeosebi, ci și pentru părți cât mai largi ale producătorilor agricoli, țărănimea, agricultura devine un obiect de atenție pentru publicistica românească întemeiată în epoca regulamentară. Ea se voia un demers insistent pentru transformarea agriculturii dintr-o ocupație rutinieră și tradițională într-o activitate bazată pe știință. "Curierul românesc", "Albina românească", "Gazeta de Transilvania" — spre a menționa principalele foi — devin un instrument de difuzare a unor cunoștințe agricole, cu scopul vădit de a contribui la modernizarea principalei ramuri a economiei de pe ambele versante ale Carpaților. Apar, totodată, publicații speciale în care o asemenea tematică este expusă mai amplu cu intenția ca cunoștințele agricole să ajungă până în mijlocul țărânimii. Ca atare, în Țara Românească se edita "Învățătorul satului", iar în Moldova "Foaia sătească", ambele dând sfaturi practice cu privire la practicarea unei agriculturi raționale. Este, de asemenea, de subliniat că cele două periodice se influențau reciproc, schimbând între ele informații. În ianuarie 1844, de pildă, M. Kogălniceanu care era redactorul "Foi sătești" din Iași, atrăgea atenția asupra unor asemenea "împrumuturi", devenite cu atât mai necesare cu cât proveneau dintr-o țară unde locuitorii posedau "aceleași pravile, aceeași limbă, aceeași lege și același sânge și sunt în aceeași treaptă de civilizație cu locuitorii din Țara Românească"¹.

Ev. Zaapa, un arendaș grec, publica primele sfaturi privind cultivarea grâului dezvăluind calcule privitoare la creșterea productivității și a metodelor de îmbunătățire a calității acestei cereale. Combătea, totodată, mentalitatea generală a arendașului care, în locul unei agriculturi pe rezervă, se limita la abuzuri și jafuri în perceperea obligațiilor bănești sau în munci auxiliare de la săteni. Cartea se voia, printre altele, un îndemn la o

¹ "Foaia sătească", Supliment din 16 ianuarie 1844.

agricultură rațională pe care trebuiau s-o practice nu numai țărani — ca în trecut —, ci și marii proprietari care ezitau încă să-și dedice priceperea și timpul valorificării uneia dintre cele mai rentabile surse de prosperitate, solul agricol².

După 1848, îndeosebi în urma făuririi statului național, concomitent cu înflorirea presei periodice moderne și adâncirea preocupărilor ei pentru difuzarea cunoștințelor agricole, ziarele de specialitate, printre care "Jurnalul de agricultură" și "Țăranul român" din Iași, precum și "Agronomia" din București devin principalele instrumente de focalizare a interesului public pentru dezvoltarea agriculturii. Acum, prin aceste organe de presă, se impun drept cei mai de seamă experți în agricultura modernă I. Ionescu de la Brad și P. S. Aurelian, ambii cu studii strălucite în străinătate și animați de preocuparea de modernizare a agriculturii românești³.

În Transilvania, interesul în această direcție este chiar mai mare. Încă de la începutul secolului al XIX-lea se tipăresc cărți vădind preocuparea de redresare a agriculturii nu numai sub raport social-economic, ci și din punct de vedere tehnologic, de modernizare deci a agriculturii țărănești tradiționale⁴. Ziarele din Transilvania joacă principalul rol de transmțător de cunoștințe agricole moderne în rândul producătorilor mai întreprinzători. "Gazeta de Transilvania", "Foaie pentru minte, inimă și literatură", adăugându-se, apoi, după 1848 "Telegraful român" și "Observatorul" se lansează într-o publicistică diversificată consacrată răspândirii metodelor științifice de dezvoltare a agriculturii. Scriu asemenea articole — fiind larg difuzate prin foile menționate — unii dintre frunțașii mișcării naționale românești ca: G. Barițiu, Iacob Mureșanu, Paul Vasici, Visarion Roman, Partenie Cosma⁵ etc., cărora li se adăugau intelectuali maghiari și sași, printre aceștia din urmă situându-se St. I. Roth⁶. În "Gazeta de Transilvania" se

² Ev. Zaapa, *Trîntorul* care se mărginește în cercul României cuprinzător de observații de cercare asupra semănăturii grăului și orânduelii asupra moșiilor, București, 1847.

³ Vezi E. Negruți, *op. cit.*, p. 118, 120.

⁴ Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786-1830*, în "Studii", tom. IX, 1956, nr. 1, p. 87-106.

⁵ N. Cordos și I. Kovács, *Preocupări ale literaturii agrare românești din a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în "Acta Musei Napocensis", III, 1966, p. 292 și urm.; Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 221.

⁶ C. Göllner, *Gândirea economică a sașilor din Transilvania în secolul al XIX-lea*, Edit. Academiei, București, 1969, p. 25 și urm.

propuneau măsuri menite a asigura o instruire agricolă sumară prin școlile elementare, sugerându-se, totodată, crearea mai multor școli agricole⁷.

Un instrument de mare utilitate folosit în Transilvania pentru vehicularea cunoștințelor agricole l-au constituit calendarele, ca de pildă acela pe anul 1849 tipărit la Sibiu. În cuprinsul lor se inserau sfaturi pentru mărirea productivității muncii pe pământurile recent eliberate de servituți feudale⁸. Era vorba, în general, de sugestii practice unele deduse din practica tradițională, iar altele desprinse din noi experiențe reușite.

Necesitățile imperioase ale dezvoltării agriculturii împingeau elementele modernizatoare să adopte o serie de atitudini prin care să se depășească rutina și apatia cunoscută a masei de țărani producători. În Principate, se remarcă pentru întâia oară intervenția statului drept element stimulator, în lipsa unor pături agricole care prin inițiativă individuală sau de grup să contribuie la crearea unei noi mentalități în societatea românească. Inceputurile în această direcție erau făcute de autoritățile ruse de ocupație care, din nevoia de a dobândi mijloace de aprovizionare pentru oștile lor, începând din 1828, dar și în 1829 și 1830 întreprind măsuri, inclusiv prin recursul la forță, de a determina pe țărani să semene cât mai mult grâu și porumb, să se lanseze deci într-o agricultură cerealiară pe spații mai vaste, depășind faza activității dedicate predilect asigurării mijloacelor de subzistență. Într-un asemenea context, în primăvara lui 1829, se recomanda pentru întâia oară în Țara Românească cultivarea cartofilor. În acest sens se recurgea la propaganda cu concursul unor foi volante tipărite care, prin ispravnicii de județe, erau distribuite în toate satele⁹.

Statul regulamentar, indeosebi îndată după 1831, a depus stăruințe pentru antrenarea populației sătești în practicarea agriculturii deoarece până la acea dată existau numeroase zone unde o asemenea ocupație era considerată numai mijloc de subzistență, nu și pentru comerț. În consecință, sunt adresate țăranilor apeluri să are cât mai mult pământ și să producă cât mai multe grâne. În multe cazuri, țăranii sunt împinși la agricultură prin mijloace coercitive. Aproape în fiecare an autoritatea guvernamentală se simțea obligată să îndemne la practicarea agriculturii, trimițând în județe oameni special însărcinați să parcurgă satele și să scoată cât mai mulți țărani la arături. Era vorba de ispravnici, boieri locali, zapcii și vătășei puși să

⁷ I. Kovács, A. Ardossi, M. Mirel, *Din istoria învățământului agricol...*, p. 289-293.

⁸ Nicolae Cordoș și Pompiliu Teodor, *Activitatea comercială a doctorului Paul Vasici*, în "Acta Musei Napocensis", IV, 1967, p. 573 și urm.

⁹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 74-75.

determine efectuarea de munci agricole, de toamnă sau primăvară, când se făceau arăturile¹⁰. Dat fiind că claca se achita în cele mai multe județe în bani, proprietarii și arendașii îi tergiversau încasarea, făcând să se aglomereze mai mulți ani spre a obține sume mai consistente. Statul însă, lansat într-o politică de extindere a agriculturii nu numai de către țărani, dar și de către proprietari și arendași, a refuzat să susțină rezistența primilor față de munca pe rezervă, stăruind să achite în lucru zilele clăcii în mod eșalonat, pe sezoane agricole. Autoritatea centrală deci, prin măsurile administrative de impunere a clăcii în muncă, se dovedea preocupată de extinderea agriculturii cerealiere pe rezerva moșierească¹¹.

Începând cu 1831, Vornicia din Lăuntru a Țării Românești, însărcinată cu supravegherea relațiilor agrare, introducea pogonul drept instrument al suprafeței de pământ cultivate. Apoi, cerea date statistice, pe județe și plăși, de suprafață cultivată, cu rubrici speciale, printre care sămânța aruncată. S-a mai dispus îngrădirea și marcarea loturilor de cultură, delimitarea prin semne de hotar denumite poteci. Se cerea punerea de paznici pentru vite¹² etc.

Insistențele guvernamentale pentru scoaterea agriculturii din tiparele tradiționale sunt reluate în 1832, când sunt exercitate presiuni asupra clăcașilor de a efectua cât mai multe arături de toamnă și primăvară. În județul Brăila, de pildă, s-au utilizat publicații oficiale și persoane particulare. În Dolj, subcârmuitorii au fost obligați să se "preumble" prin toate satele spre a "sili" pe locuitori să facă arături. În județul Romanați s-a procedat identic. În Slam Râmnic au fost asociați câte un boiernaș, în timp ce în Mehedinți 3-4 boiernași de neam pentru fiecare plasă. În Olt, o asemenea activitate au desfășurat-o funcționari ai ocârmuirii¹³. În primăvara lui 1833, Vornicia din Lăuntru reia campania de îndemnuri a țăranilor pentru extinderea agriculturii. Pe lângă ocârmuitori și subocârmuitori, sunt atrași în mai mare măsură boiernașii din sate: postelniceii și neamuri, precum și arendașii¹⁴. Dat fiind că efectele scontate ale unor asemenea strădanii administrative se lăsau așteptate, în toamna lui 1836, aceeași Vornicie a dispus nu numai să se îndemne, dar chiar să se adopte orice măsuri, chiar silite, spre a determina pe țărani să facă multe arături. S-a recurs, astfel, la executori oficiali. În primăvara lui 1837 s-au depus aceleași stăruințe. Se

¹⁰ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 193-194.

¹¹ *Ibidem*, p. 216-217.

¹² *Ibidem*, p. 194.

¹³ *Ibidem*, p. 201.

¹⁴ *Ibidem*, p. 205.

pare că o asemenea politică începea să-și atingă scopul, căci în urma unor insistențe repetate și concertate, țărani executaseră semănături din abundență¹⁵. Totuși, îndemnul oficial acompaniat de măsuri administrative pentru trimiterea țărănilor la munci agricole nu erau sistate. Atât toamna, cât și primăvara se proceda în modul menționat. Uneori, apelurile porneau de timpuriu, ca de pildă, în 1838, când încă de la 4 martie se cerea să se ia măsuri ca țărani "leneși" să fie duși la munca pământului chiar cu forța¹⁶. La finele lui septembrie 1840, declanșându-se campania agricolă de toamnă, pe alocuri, ca de pildă în județul Romanași, erau puși în funcțiune dorobanții spre a forța pe țărani să extindă suprafețele arate¹⁷. În martie 1845 în contextul aceleiași campanii agricole conduse de la centru, ocărmuirea județului Vlașca — unde existau mari rezerve pentru extinderea agriculturii — cerea țărănilor să facă arătură și semănătură "cel puțin îndoită"¹⁸. Se preconiza deci, îndeosebi la câmpie, dublarea culturilor agricole în raport cu anul anterior, semn că exista pământ disponibil, nepus încă în valoare.

Este de menționat că până la 1848 asemenea intervenție a puterii guvernamentale în vederea scoaterii agriculturii din fază rutinieră, dar mai ales a extensiunii ei se face simțită și în Moldova. Și aici, mai ales țărani, dar și proprietarii și arendașii sunt îndemnați să are și să semene suprafețe cât mai întinse. Primăvara și toamna erau organizate adevărate campanii agricole de recomandare a celor mai bune sfiaturi menite a dezvolta și îmbunătăți calitativ principala ocupație a locuitorilor Moldovei¹⁹. În 1841 — la dispoziția Departamentului din Lăuntru — s-a înființat Comisia Centrală de agronomie și economie rurală, cu secțiuni în patru orașe: Iași, Botoșani, Bacău, Bârlad, cea din prima localitate fiind considerată coordonatoare. Comisia își propusese, printre altele, să se ocupe de îmbunătățirea agriculturii și a rasei vitelor. În acest scop, se acordau premii la târgurile locale pentru vitele cele mai bune, preconizându-se totodată expoziții de produse agricole. Același organism începuse să facă recomandări în județe privind modul de practicare a unei agriculturi raționale și de creștere a vitelor. El își înceta însă activitatea în 1845, deoarece intențiile și eforturile îi rămăseseră sterile. Eșuase într-un asemenea context un proiect de

¹⁵ *Ibidem*, p. 218-219.

¹⁶ ASB, Vornicia din Lăuntru, nr. 1 950/1838, I, f. 146-147.

¹⁷ I. Corfus, *op. cit.*, p. 229.

¹⁸ *Ibidem*, p. 236.

¹⁹ Gh. Platon, *Domaniul feudal*, p. 114-115.

constituire a unui institut agronomic²⁰ care, evident, fusese lansat prematur. În acea fază a agriculturii din Moldova se impuneau însă prioritar nu atât schimbări radicale în practicarea ei, ci o extindere a suprafețelor însămânțate atât prin descoperirea de către producători a unor evidente avantaje economice, cât și pe calea unor presiuni administrative exercitate de puterea guvernamentală.

Curentul modernizator al agriculturii țintește la transpunerea în instituții a unora din ideile preconizate, cu toate că ecoul lor în societate răsună încă destul de slab. În 1830, dar și în 1834 în Țara Românească se încerca fondarea unei societăți agricole în preajma Bucureștilor care urma să servească drept "pildă", model deci, în cultivarea pământului²¹. În 1835, din inițiativa șefului Departamentului din Lăuntru, Mihalache Ghica, în colaborare cu Ioan Câmpineanu, Sc. Roset, Petrache Poenaru, colonelul Iacob Ion — ofițer rus rămas în Țara Românească, ocârmuitor al județului Brăila — și medicii Zucker și Meyer, s-a întemeiat "Societatea de agricultură a Rumâniilor"²². Își propunea mai multe obiective, dar mai ales aducerea terenurilor agricole din starea de paragină în starea de rodire, dublarea recoltelor, aplicarea asolamentelor diversificate etc. Din imboldul ei, s-au adus pentru întâia oară unelte agricole cu care, la 3 mai 1835, în prezența domnului și a unui număr de țărani, s-au făcut experiențe la Pantelimon²³. Tot aici s-a încercat să se pună bazele unei școli de agricultură²⁴. Societatea menționată era solicitată să răspundă cu consultații pentru numeroase nedumeriri venite de jos în legătură cu aplicarea metodelor moderne. I s-a cerut, de pildă, să elaboreze un "proiect" privind modul de păstrare a snopilor de grâu, fără a fi bântuiți de ploii sau alte intemperii. Proiectul acesta trebuia răspândit în mijlocul țaranilor²⁵.

Preocupări incipiente în această direcție erau vădite și în Moldova. În 1833, la Iași, "Societatea de medici și naturaliști" își propusese printre obiective dezvoltarea agriculturii. Dovada în acest sens o constituia nu numai faptul că în biblioteca ei figurau cărți de specialitate, inclusiv manualul

²⁰ V. Apostolescu, *Din trecutul instituțional agricol*, p. 272-276.

²¹ *Ibidem*, p. 271-277.

²² A.S.B., Vornicia din Lăuntru, dosar 6 839/1834, f. 2-10; "Buletin", nr. 2 din 20 ianuarie 1835; I. Cojocar, *Documente privitoare la economia Țării Românești*, II, p. 562-564.

²³ Hurmuzaki, *Documente*, vol. XXI, p. 598.

²⁴ I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul organic*, 1834-1848, p. 226.

²⁵ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 214.

"Iconomia rurală" tipărit de Manolache Drăghici în 1834, ci și împrejurară că înființase o secțiune agricolă începând din 1834²⁶. Întrucât asemenea preocupări nu depășiseră cercurile restrânse ale unor intelectuali, în 1838 Gheorghe Asachi iniția un proiect de constituire a unui "Institut agronomic-mecanic"²⁷, susținut ulterior atât de I. Ionescu prin "Propășirea", dar și de munteanul Ion Ghica de la catedra de economie politică deținută la Academia Mihăileană, când sublinia și necesitatea unei cărți de agricultură elementară pentru uzul țăranilor. Tot la Iași, între 1841-1844 ființa o comisie centrală de agricultură care desfășoară o anumită activitate — infruitoasă însă — în scopul creării unui institut de agricultură menit a face experimentări cu mijloace moderne și a le extinde, apoi, la scara întregii țări²⁸.

În Transilvania, în 1844 se constituie la Cluj o Asociație economică alcătuită din 172 membri care, întrerupându-și activitatea în timpul evenimentelor revoluționare din 1848-1849, o relua în 1854 în cadrul a șapte secții specializate: difuzarea cunoștințelor agricole, cultivarea pământului, mașini agricole, viticultură — pomicultură — legumicultură, creșterea animalelor, sericicultură și silvicultură. În 1865, numărul membrilor unei asemenea asociații atingea cifra de 460. În septembrie 1845, la Sibiu, se puneau bazele Societății de agricultură de pe Pământul Crăiesc. În Bucovina, în 1851, se crea la Cernăuți Societatea pentru agricultură. Într-un asemenea context, în Transilvania, Banat și Bucovina se întemeiau o serie de societăți jurisdicționale, locale sau specializate pe anumite ramuri²⁹. Asemenea eforturi dau chiar primele roade căci tot în 1845, la Cluj, era semnalat un concurs de pluguri³⁰, o demonstrație deci a calității unor instrumente de muncă recent procurate.

După 1848, moșierii erau vădit interesați în angajarea unor agronomi specializați în străinătate în vederea modernizării agriculturii practicate pe

²⁶ V. Apostolescu, *Din trecutul instituțional agricol...*, p. 272.

²⁷ Nicolae Edroiu, *Bibliografia referitoare la istoria instrumentelor de arat în agricultura din țările române*, în "Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Historia, fasc. 1, 1970, p. 22.

²⁸ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 19.

²⁹ L. Gyémánt, *Tendințe de modernizare în agricultura Transilvaniei, Banatului și Bucovinei în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, în Civilizație medievală și modernă românească*, Studii istorice, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1985, p. 90-94.

³⁰ Nicolae Edroiu, *op. cit.*, p. 22.

proprietățile lor³¹. Iacob Mureșan, în 1854, preconiza o școală de agromonomie pe moșiile arendate de socrul său la Arpătec. Era impulsionat în acea direcție de “staționarea stare agricolă a poporului român”³². Vădea deci intenții ca prin eforturile individuale ale celor mai înstăriți conaționali să se contribuie la difuzarea cunoștințelor agricole în rândul românilor, aflați sub acest raport în mari nevoi. Căci școlile agricole care ființau — ca, de pildă, aceea de la Sănnicolau Mare, redeschisă în 1863³³ — își predau cursurile în alte limbi. Din acest motiv, în 1861 și ulterior, deputați și alți reprezentanți români susțineau insistent școli agricole în limba lor națională, spre a fi accesibile maselor de țărani.

Țara Românească și Moldova înregistrau și ele — după revoluția din 1848 — eforturi suplimentare de instituționalizare a învățământului agricol, drept modalitate de propășire a principalei lor ramuri economice. În acest sens este demn de menționat faptul că experimentările sporadice făcute la Pantelimon în anii anteriori nu fuseseră abandonate. Ele sunt reluate după 1849, sub domnia lui Barbu Dimitrie Știrbei, preocupat în chip deosebit pentru modernizarea agriculturii. Drept consecință, Școala națională de agricultură de la Pantelimon — denumită oficial “Școala fermă-model” — înființată de Știrbei își propusese diseminarea unor cunoștințe dintre cele mai utile la nivelul întregii Țări Românești. Pentru a-și atinge un asemenea scop, aduna elevi din toate județele, aceștia devenind, apoi, în zonele respective, niște agricultori model transmițători de cunoștințe moderne. Pentru a da școlii un orizont european, Știrbei adusesse un inginer agronom italian, Ugo Calindri, care după ce efectuase o călătorie de documentare prin țară, se preocupa — la finele lui 1851 — de “așezarea unui model de iconomia câmpului” la Pantelimon³⁴. Pe terenurile școlii, în 1852 s-a cultivat grâu Taganrog. Alte soiuri experimentate au fost grâu amănt, grâu de Banat, grâu alb — pentru prepararea culorilor —, secară de toamnă, ovăz alb și negru, măzărliche și rapiță. Aceași școală poseda și un atelier unde se confecționau unelte agricole: pluguri sistem american, grape și alte unelte³⁵.

³¹ I. Kovács, A. Ardos, M. Mirel, *op. cit.*, p. 289-293.

³² I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 79.

³³ Kakucs Lajos, *op.cit.*, p. 17-18.

³⁴ ASB, Vornicia din Lăuntru, nr. 1 627/1850, f. 298; nr. 1 054/1851, f. 481, 608, 879.

³⁵ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 314-315.

În Moldova, asemenea eforturi aveau îndeosebi un caracter individual. Nicolae Istrati, fost director al Departamentului de cultură în guvernul de la Iași, ceruse lui Iacob Mureșanu, în 1854, să trimită profesori de agronomie pentru răspândirea unor cunoștințe de specialitate în rândul țăranilor moldoveni³⁶. În 1858, pe moșia Țigănești, prințul Conachi Vogoride cedase un teren pentru "exploatații" și "încercări de agricultură"³⁷. Tot în 1858, diferiți arendași preocupați mai stăruitor de o agricultură sistematică alcătuiau societăți agricole³⁸.

Unirea din 1859 marca o confruntare acerbă între forțele conservatoare și cele novatoare pe planul raporturilor sociale, a găsirii căilor de soluționare a problemei agrare, a abolirii deci a structurilor și relațiilor feudale, și în mai mică măsură disputa era prelungită pe planul condițiilor de propășire efectivă a economiei agrare în ansamblu. Totuși, guvernul este de data aceasta elementul care-și propune urmărirea unui asemenea scop cu mai multă stăruință. Începând cu 13 octombrie 1861 se înființau comisii agricole "cu scopul de a afla cantitatea și felul" produselor din fiecare județ și de a furniza guvernului date asupra disponibilului de cereale pentru export, precum și asupra dezvoltării agriculturii³⁹. Era vorba, în esență, de constituirea unor oficii statistice județene a căror misiune principală era colectarea de date diferite privitoare la mișcarea agricolă a țării. Evident că, în temeiul unor asemenea date, guvernul își putea fundamenta politica de stimulare a modernizării agriculturii. Căci el primea, printre altele, o serie de propuneri vizând dezvoltarea căilor de comunicație menite a lega principalele centre agricole de schelele dunărene spre care se îndrepta în genere exportul cerealier românesc; abandonarea sistemului de arendare pe termen scurt, socotit una din principalele cauze ale secătuirii pământului și degenerării culturilor cerealiere; înființarea de școli mecanice, ateliere și chiar fabrici constructoare de mașini-unelte⁴⁰ etc.

Este de menționat că activitatea unor asemenea organisme județene se desfășura paralel cu aceea a unor societăți agricole constituite în jurul unor proprietari și arendași preocupați de adoptarea unor măsuri în cooperare

³⁶ I. Kovács *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 79.

³⁷ E. Negruș, *Dezvoltarea agriculturii din Moldova*, p. 79.

³⁸ *Ibidem*, p. 314.

³⁹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 360-361.

⁴⁰ E. Negruș, *op. cit.*, p. 48, 72-73.

menite a contribui la dezvoltarea de ansamblu a agriculturii⁴¹. Sunt semnificative evidente ale primelor eforturi mai consistente efectuate după 1859 pentru instituționalizarea solidarității marilor producători în vederea accelerării modernizării agriculturii pe calea unor investiții. Evident că un asemenea proces în afirmarea lui deschisă era blocat de sistemul relațiilor feudale menținut până în 1864.

⁴¹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 314.

CULTURILE AGRICOLE

Țările române sunt producătoare prioritar de cereale. Porumbul, meiul, grâul, orzul, ovăzul, secara etc. constituie principalele culturi agricole ale zonelor de câmpie impulsionate cu precădere după 1829, când Principatele române își deschideau larg porțile spre legături cu țările occidentale, făcând din produsele agricole, îndeosebi din cereale, mărfurile de bază ale comerțului lor.

Până în 1829 însă, cultura cerealelor se realiza în limite relativ restrânse, determinate îndeosebi de necesitățile de asigurare a subsistenței micilor producători. Un studiu sistematic referitor la Țara Românească atestă ponderea diferită a acestora¹. Județul Ialomița producea până la 1831 cea mai mare cantitate de orz, mei, grâu și porumb, în ordinea mărimii suprafeței și a cantităților obținute. În general, în zona Dunării, țărani nu cultivau porumb, ci mei, orz și ovăz, întrucât mămăliga de mei era principala lor hrană. În județul Brăila se cultivau, de asemenea, grâne după 1829. Tot astfel în județele Ilfov, Vlașca și Teleorman. În Vlașca jumătate din întindere era acoperită de câmpie, iar restul de păduri.

În Teleorman, doar o treime din sol era destinată agriculturii, în timp ce partea de nord era acoperită de crânguri și păduri. În sudul aceluiași județ, unde se produceau cereale, recoltele erau bogate, prisosul fiind vândut de țărani în zonele de munte. În spațiile ocupate de crânguri și păduri, se realiza o producție de prune pentru rachiu. Tot aici, ogoarele epuizate de culturi succesive erau abandonate, semănăturile fiind mutate pe alte terenuri. În cazul în care nu mai găseau loturi fertile, sătenii din zona crângurilor și pădurilor Teleormanului își lăsau casele și familiile unde plăteau clacă, deplasându-se pe alte moșii roditoare din același județ sau din alte unități administrative vecine. Îndeosebi în Vlașca preferau să facă acele semănături, pe două sau trei moșii, cu speranța că pe una din acestea vor obține rod suficient. Practicau deci o agricultură extensivă și de minimă

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 60-66.

subzistență. În schimbul culturilor dădeau doar dijmă. În mod identic cedau moșnenii așezați pe moșii neroditoare, proprietățile lor le abandonau, arând și cosind în schimbul dijmei pe moșii străine fertile. Se căuta deci fertilitatea solului, culturile deplasându-se în funcție de acel factor fără a se investi ceva în vederea îmbunătățirii pământului epuizat sau de o calitate precară.

Sătenii de la șes din județul Olt arau anual suprafețe întinse de porumb, grâu și orz. Cei de pe moșiile cu pământ insuficient își făceau semănăturile pe proprietăți vecine străine deci. În zona de deal a aceluiași județ, din cauza terenului păduros, deluros și râpos, agricultura nu se putea dezvolta. Locuitorii se ocupau aici cu cultivarea livezilor de pruni. În plășile Mijlocul și Șerbănești predominau viile, viticultura constituind principalul mijloc de subzistență. Județele Romanați și Dolj produceau, de asemenea, grâne pentru hrana locuitorilor și pentru export, pe Dunăre².

Dintre cereale, în ordinea suprafețelor și cantităților, la scara întregii Țări Românești, situația era următoarea: porumbul, grâul, orzul, meiul, ovăzul. Secara nu se cultiva separat, ci amestecată cu grâu. În multe județe, îndeosebi în acelea situate la deal și la munte, țăranii nu se ocupau cu agricultura. Cei din județul Buzău, de pildă, coborau la șes făcând aici arături pe moșii străine, cărându-și apoi recoltele acasă. O situație identică era și în județele Prahova, Dâmbovița, Muscel, Argeș, Vâlcea, Gorj, Mehedinți. Aici, în zonele de deal și munte, țăranii cultivau porumb, dar nu în cantități suficiente. Nevoile subzistenței erau acoperite cu porumb procurat din județele de câmpie, între cele două zone ale Țării Românești survenind nu numai un comerț cerealier, ci și o pendulare a țăranilor de la munte și deal la șes spre a-și face aici semănături de cereale pe moșii boierești, în schimbul dijmei. Se menține deci în primele trei decenii ale secolului trecut, până la introducerea Regulamentului organic, "acea veche și vastă pendulare sezonieră a țăranilor cu plugul de la munte la câmpie, fenomen obișnuit în agricultura românească pe întreg versantul răsăritean și cel sudic al Carpaților, din nordul Moldovei până în Banat"³.

Ameliorarea culturii cerealelor în Principate a constituit un proces determinat, printre altele, de schimbări substanțiale în sistemul de muncă a pământului. Pentru a da unui asemenea gen de agricultură un mare avânt, cum trebuiau arate și semănate cerealele? La finele lui 1831, vădind preo-

² *Ibidem*, p. 66.

³ *Ibidem*.

cupări speciale pentru ameliorarea culturii grăului, Vornicia din Lăuntru a Țării Românești a cerut țăranilor ca la semănatul lui să pregătească terenul bine, să-l are astfel de două ori pe an, în lung și în lat și să-l boroneze cu grape cu dinți de fier⁴, care la acea dată erau o raritate. Este evidentă deci, din acele instrucțiuni, practica unor arături superficiale cu care era deprinsă țărănimea, faptul că exista puternic înrădăcinată mentalitatea că fertilitatea solului era suficientă spre a asigura obținerea de recolte bogate.

Hotărâte să realizeze schimbări substanțiale în cultura cerealelor, autoritățile Principatelor române își propun să răspândească în mijlocul țărânimii, obișnuită în general cu arăturile exclusive de primăvară, necesitatea ca cerealele să fie cultivate diferențiat, în concordanță cu condițiile optime de dezvoltare. Acționează — din aceste motive — pentru extinderea perioadei de vegetare a grăului prin răspândirea deprinderii ca însămânțarea lui să fie efectuată nu primăvara, ci toamna. Tot astfel, se stăruie în convingerea țăranilor că înseși celorlalte cereale legate exclusiv de sezonul de primăvară, pentru a da recolte mai bogate, să li se asigure o pregătire prealabilă a solului încă din toamnă. În acest sens, în ambele Principate se acționează stăruitor începând din 1834 când, din cauza secetei excesive și a recoltei slabe, autoritățile au recurs la demersuri speciale, organizând o adevărată campanie dictată de la centru, în care au fost antrenați inclusiv deputații din județe, nu numai administrațiile locale, ca anterior. Țăranii au fost astfel îndemnați să facă arături și semănături de toamnă, apreciindu-se că acestea din urmă rezistau mai bine la condițiile nefavorabile⁵. Ca urmare, în Țara Românească, în toamna lui 1834 semănăturile de grâu au acoperit o suprafață de două ori mai mare decât întreaga arie însămânțată cu aceeași cereală atât toamna, cât și primăvara anului anterior. Începând cu 1834, grăul de toamnă va deține primul loc ca întindere și recoltă. El va ocupa cea mai mare pondere la câmpie, în timp ce la munte locul întâi îl va ocupa grăul de primăvară.

Totuși deprinderile seculare ale țărânimii erau greu de învins, încât culturile de grâu de toamnă se impun destul de anevoios, mai ales că deseori nici vremea nu permitea o asemenea schimbare. În toamna lui 1835, de pildă, în condițiile unei ierni timpurii, nici nu mai putea fi vorba de efectuarea de asemenea arături. În județul Teleorman, o zonă cu producții relativ abundente, unii țărani nu se obișnuiseră încă cu însămânțarea grăului de

⁴ "Analele Parlamentare", II, , p. 611-617.

⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 78-79; I. Corfua, *Agricultura Țării Românești*, p. 212.

toamnă⁶. Dar, datorită unei insistențe necontenite din partea Vorniciei din Lăuntru, în toamna lui 1840 s-a ajuns să se lichideze în bună măsură deprinderea țăranilor de a însămânța grâul primăvara. Ca atare, în 1840, în zona de câmpie cele mai întinse culturi cu grâu se efectuau toamna. Evident că existau destule cazuri când grâul continua să se are primăvara⁷. La munte însă, în ciuda insistențelor autorităților începând mai ales din 1848, culturile de toamnă nu vor fi adoptate de țăranime decât cu totul excepțional.⁸

După 1848, grâul se semăna destul de frecvent toamna, dar nu pretutindeni, cu toate recomandările făcute de domnul Țării Românești. În plasa Oltețul, județul Romanați, arăturile de toamnă se efectuau în două etape: mai întâi — la începutul lui septembrie — se făceau ogoare pe miriști și porumbiști, iar apoi — peste trei săptămâni — se semănau 30 ocale de sămânță, după care terenul se ara, iar deasupra se mai aruncau 30 ocale sămânță. În final, terenul se grăpa. Dacă primăvara era secetoasă răsărea sămânța de dedesubt, iar dacă era ploioasă apărea cea de deasupra. În consecință, un asemenea procedeu de arare-semănare asigura o mai mare garanție față de capriciile vremii. În alte locuri însă, grâul de toamnă se însămânța cu sapa, tot ca o garanție față de secetă⁹. În Moldova, semănăturile de grâu de toamnă apar cu deosebire după 1858, mai frecvente pe rezervele moșierești și cu totul excepționale pe loturile țărănești, unde continuă să se cultive grâul de primăvară¹⁰.

Secara este cultivată în ambele Principate atât la șes, separat, cât și la munte, împreună cu grâul. Încă din 1831, Vornicia din Lăuntru a Țării Românești solicita îmbunătățirea culturii acesteia prin semănatul ei pe locuri distincte, nu în amestec cu grâul, cum se obișnuia. Din toamna lui 1848, ca urmare a presiunii armatelor ocupante, în județele Brăila, Buzău, Slam Râmnic, dar în mai mică măsură în Vâlcea, au fost inițiate “culturi relativ vaste de secară”¹¹. În Moldova se cultivă în ținuturile din sud: Covurlui, Tecuci și Putna. Destinată exportului, dar și fabricării alcoolului, se însămânța de regulă primăvara, cu toate că autoritățile încercau să intro-

⁶ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 211, 216.

⁷ *Ibidem*, p. 229.

⁸ ASB, V.L., nr. 917/1848, f. 513-740; nr. 1 176/1849, f. 435-484; I. Corfus, *op. cit.*, p. 66-67.

⁹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, 308-309.

¹⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 67, 76, 78-79.

¹¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 245.

ducă arăturile de toamnă. În Moldova, suprafețele ocupate de o asemenea cereală au cunoscut însă o diminuare după 1859¹².

Folosit de țărani din Principate atât ca aliment, cât și ca nutreț, meiul se semăna de regulă primăvara în teren bun și bogat, în țelină, în imăș sau în fînăș. Erau căutate asemenea soluri deoarece le epuiza rapid. Cultivat cu predilecție de țărani, nu solicita o îngrijire deosebită. Bun înlocuitor al cerealelor în timpuri de secetă și de calamități, salva astfel existența celei mai numeroase părți a populației. În județul Brăila meiul era unica cereală consumată de țărani. În Moldova se cultiva în sud tot de ei. În nordul Moldovei se însemănța brîsca, folosită ca hrană — mămăligă sau pâine — sau ca nutreț¹³. În ținuturile Putna și Fălciu se semăna un mei roșu numit parîngul, o plantă furajeră, fără însă a fi un nutreț de calitate. Începând din 1834, în Țara Românească se iau măsuri pentru ca însemnătarea meiului să se facă toamna¹⁴. Totuși, culturile cu mei sunt în diminuare necontenită, el fiind substituit de porumb.

Orzul și ovăzul se cultivă cu precădere la câmpie. Este caracteristic faptul că, în 1845, în județul Muscel, arăturile cu grâu, orz și mei făcute de țărani erau cu totul excepționale, încât — luate laolaltă — nu depășeau nici chiar pe acelea efectuate într-un sat de câmpie. Se semăna atât primăvara, cât și toamna. În Moldova însemnătarea orzului de toamnă începea din 1859. Ținuturile Dorohoi, Botoșani, Suceava și în mai mică măsură Putna și Fălciu erau principalele centre producătoare de orz. În Suceava, în 1860, orzul ocupa o treime din terenurile cerealiere. Orzoaica, o varietate a orzului, se însemnăta pe loturi mici în nordul Moldovei. În Țara Românească, alături de orz, ovăzul se cultiva primăvara pentru hrana cailor, mai ales, în județele Brăila și Mehedinți¹⁵.

În toate țările române, porumbul constituie cereala care se însemnățează atât la câmpie, cât și la munte, devenind treptat — prin substituirea meiului — hrana de bază a țăranilor și animalelor. Începând din 1834, îndeosebi în Principate, autoritățile depun eforturi stăruitoare spre a ameliora substanțial cultura unei asemenea cereale. Se inițiază astfel introducerea pe scară largă a ogorării, adică a arăturilor de toamnă și a pregătirii prealabile a terenului care urma a fi însemnătat primăvara. Cu atât mai mult se impunea o aseme-

¹² *Idem, Agricultură 1848-1864*, p. 319, 339; E. Negruți, *op. cit.*, p. 104.

¹³ I. Corfuz, *Agricultură 1848-1864*, p. 319-320.

¹⁴ E. Negruți, *op. cit.*, p. 104-105.

¹⁵ *Idem, op. cit.*, p. 104; I. Corfuz, *Agricultură Țării Românești*, p. 238; *idem, Agricultură 1848-1864*, p. 319-320.

nea metodă agrotehnică cu cât la munte, unde porumbul constituia cereala predilectă a țaranului, se practica un fel de monocultură. Porumbul se punea cu sapa, țaranul aruncând în cuiburi sămânța împreună cu gunoiul. În același cuib se îngropau amestecat cu boabele de porumb, sămânță de fasole și de dovleac¹⁶. Dar ogorătul solului, chiar și după 1848, nu se răspândea decât parțial datorită unor dificultăți în efectuarea de arături, precum și a reticenței țaranilor.

O condiție importantă pentru ameliorarea culturilor cerealiere o reprezenta îmbunătățirea radicală a modului de însămânțare și a calității semințelor. Sub acest raport agricultura era încă tributară unor metode rutiniere și chiar primitive. La semănat, țaranii plecau cu grâul în sac, aruncând boabele în țarina plină de buruieni. Cea mai mare cantitate din sămânța aruncată se pierdea, copleșită fie de brazdele mari, negrăpate — trase peste ea —, fie rămasă neacoperită și mâncată de păsări. Numai o mică parte din ea, căzută pe loc bun, răsărea, dar și aceasta amestecată cu buruieni. Pe deasupra, sămânța era impură, dând un produs identic, căci — după însămânțare — terenul era lăsat în voia soartei până la seceriș¹⁷.

Schimbarea modului primitiv de însămânțare depindea însă de o serie de dificultăți obiective, unele greu de surmontat. Iarna grea din 1829-1830 în județele de câmpie, de pildă, a provocat distrugerea porumbului de sămânță păstrat în pătule. Pus în pământ în primăvară, n-a încolțit, încât țaranii au fost nevoiți să arunce peste el mei, spre a nu rămâne terenul sterp. În 1836 fenomenul menționat se repetă¹⁸.

Vornicia din Lăuntru a Țării Românești depunea însă eforturi stăruitoare în vederea îmbunătățirii efective a culturilor de grâu pe calea utilizării unor semințe selecționate. Propunând o serie de măsuri în acest sens, la finele lui 1831, statul se angaja să aducă sămânță din Moldova și Rusia, distribuind-o apoi țaranilor. Se sugera, în același scop, să se importe mașini de vânturat din Rusia pentru eliminarea impurităților din sămânța de grâu. Se mai cerea importul de sămânță de secară pentru îmbunătățirea culturii acestei cereale¹⁹. Perseverându-se în aceeași direcție, în toamna lui 1838 s-au dat țaranilor instrucțiuni similare, anume să arunce în pământ sămânța de grâu

¹⁶ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 66-67; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 308.

¹⁷ Idem, *Agricultura Țării Românești*, p. 199.

¹⁸ *Ibidem*, p. 75, 217.

¹⁹ "Analele Parlamentare", II, p. 611-617.

curat, bine vânturat și selectat, fără amestec de secară, neghină sau alte impurități. Proprietarii și arendașii erau invitați în mod special să controleze sămânța și chiar s-o furnizeze, în caz că nu corespundea exigențelor de calitate²⁰. Dar moșierii încep a fi interesați de agricultură mai ales din toamna lui 1846, când ei înșiși — preocupați de valorificarea rezervei — își propuneau ameliorarea culturii grâului prin importuri de sămânță din Moldova, Rusia, Boemia și Franța. Vădesc, de asemenea, interes pentru cultura secarei, achiziționând sămânță din Moldova²¹. Cu toate aceste strădanii, în anul agricol 1845-1846 au survenit mari lipsuri de semințe cerealiere, încât — din motivul menționat — județe renumite ca Vlașca și Teleorman au însămânțat din acestea o suprafață mai mică decât în anii precedenți²².

Moldova, în schimb, se afla într-o situație mai bună. După 1848, datorită acclimatizării unor semințe din Polonia, existau mai multe soiuri de grâu, printre care: ghirca, cu bobul mic dar greu, alacul, de o productivitate scăzută, dar de o mare rezistență, armăutul, cărnău, colodiu, mucheriu etc. Erau specii adaptate fie la condițiile de primăvară, fie la cele de toamnă. În 1858, la moșia Căiuți, județul Bacău a logofătului Răducanu Roset se vindea grâu de sămânță de varietatea Sandomir. La Frumoasa, județul Iași, în 1865, s-a organizat o expoziție unde s-au prezentat 30 eșantioane de grâu aduse de "cultivatorii" cei mai de seamă²³.

Deficitară sub raportul seminței de grâu indeosebi, Țara Românească își îndreaptă privirile spre Moldova, de unde se spera să se complimească neajunsurile. În acest sens, I. Dabija cumpărase "zeci" de chile de grâu armăut²⁴. În 1852, însuși guvernul-era preocupat de îmbunătățirea semănăturilor de grâu prin procurarea unor semințe selecționate, de soi mai bun. Dusesse astfel tratative cu autoritățile din Moldova, în 1851, dar probele aduse în anul următor n-au fost suficient de convingătoare. În consecință, Știrbei dispunea să se aducă de la Odesa varietatea Taganrog. A cumpărat, astfel, 500 chile grâu care la finele lui octombrie sosise la Brăila. Sămânța a fost distribuită în Râmnicu Sărat, Brăila, Ialomița, Ilfov, Vlașca,

²⁰ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 223.

²¹ *Ibidem*, p. 239.

²² *Ibidem*, p. 238.

²³ E. Negruș, *op. cit.*, p. 79, 102, 103, 105.

²⁴ I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești, 1800-1850*, vol.

Teleorman, Romanați și Dolj, de ea beneficiind îndeosebi clăcașii. Sămânța de grâu "taigan", deși stărnise mari speranțe, în preajma lui 1864 degenerase, nu se putuse deci adapta condițiilor de sol și climă muntene. S-a încercat, pentru îmbunătățirea culturii, introducerea grâului din Banat. Comisiile agricole au început să dea sfaturi privind selecționarea semințelor, curățirea lor de neghină și impurități, fapt neglijat de cei mai mulți clăcași. Ameliorări au mai fost încercate în 1856 prin importul de sămânță de grâu și seară din Ungaria, de ovăz din Turcia și de grâu amăut din Moldova²⁵.

Preocupările pentru îmbunătățirea semințelor se extind și la porumb. La jumătatea secolului trecut, marele postelnic C. Suțu, unul din puținii boieri antrenați direct în dezvoltarea agriculturii cerealiere, își propusese să "indigeneze" în Țara Românească porumbul hangan, adus de el din ținutul Dorohoi și produs pe moșiile lui Greabănul și Suțești, județul Slam Râmnic și Crevedia, județul Vlașca. Avantajele acestui soi erau că rodea mai devreme și mai îmbelșugat, iar bobul mic și mai îndesat îl făceau să suporte mai bine transportul, în caz de export. C. Suțu propusese guvernului să-i dea concursul să vândă țaranilor 800 chile, adică 320 000 ocale de porumb sămânță. Vornicia din Lăuntru a stăruit în acea direcție, dar fără succes²⁶.

Dar dacă inițiativa nu s-a putut întinde la scara întregii Țări Românești, cu concursul cărmuitorului județului Slam Râmnic, care a utilizat chiar forța dorobanților, țaranii au fost constrânși să ia porumb de sămânță de la C. Suțu, în schimbul unor polițe de datorie. Un asemenea procedeu fusese utilizat și în județele Buzău, Ialomița și Brăila. Domnitorul a sistat însă acea acțiune, întrucât se făcuse prin constrângere și, în plus, se constatare la anchetă că fusese distribuit nu porumb hangan, ci din cel obișnuit, ceea ce a impus reparații acordate țaranilor.

Sistemul de însămânțare a cerealelor a înregistrat evidente ameliorări și prin diminuarea cantităților de boabe folosite în raport cu o întindere de teren care tocmai într-o asemenea epocă se definea clar, devenind etalon. Până la introducerea pogonului drept element de apreciere a suprafeței cultivate domina — din vechime — sistemul zilelor de arătură și al seminței aruncate în pământ, în chile. Dar chilele se deosebeau de la un județ la altul, deci nu exista un sistem unitar. O chilă de Brăila, de pildă, se însămânța într-un teren arat de 20 pași lățime. În județele Dolj și Mehedinți, într-o zi de arătură de grâu, orz și ovăz se aruncau în pământ câte 50 ocale de sămânță,

²⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 103; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 317-318.

²⁶ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 220-221.

iar într-o zi de arătură de porumb și mei câte 6 ocale. În județul Gorj, sămânța era socotită nu în chile, ci în ocale²⁷.

Introducându-se pogonul drept unitate de măsură a pământului arabil, sămânța utilizată se raporta direct la el. În 1862, de pildă, comisia agricolă a județului Argeș aprecia că pentru însămânțarea diferitelor culturi se foloseau următoarele cantități: 5 ocale pentru pogonul de porumb sau 10 ocale pentru un hectar, 60 ocale pentru pogonul de grâu de toamnă sau orz, 450 ocale pentru pogonul de grâu de primăvară, 70 ocale pentru pogonul cu secară, 50 ocale pentru pogonul cu ovăz, 4 ocale pentru pogonul cu mei, 8 ocale pentru pogonul cu fasole, 12 ocale pentru pogonul cu cartofi, 100 ocale pentru pogonul cu cănepă, 5 ocale pentru pogonul cu in, 4 ocale pentru pogonul cu rapiță și 50 dramuri pentru pogonul cu tutun²⁸. Se ajunsese, deci, la utilizarea unei cantități de sămânță identice, întrucât se raporta la o întindere de pământ — pogonul — devenită etalon. Evident că diminuarea cantității de sămânță aruncată în pământ fusese condiționată și de îmbunătățirea calității, prin selecționare sau mai ales prin procurarea unor soiuri mai bune.

Începând din 1831, în Principate cultura grâului este în necontenită expansiune, în Moldova ea devenind prioritară pe rezerva moșierească²⁹. În Țara Românească, în decurs de un deceniu, până la 1841, suprafața cu grâu însămânțată a cunoscut o creștere de peste cinci ori, de la 58 044 pogoane, în 1831, la 293 274 pogoane, în 1841. În acest din urmă an, din suma menționată, 159 014 pogoane erau cu grâu de toamnă, iar 134 260 cu grâu de primăvară³⁰. Avansul grâului a continuat și în anii următori. În toamna lui 1846, câmpia românească fusese acoperită cu cele mai întinse semănături de grâu de toamnă făcute vreodată³¹. Unele date disparate atestă că, în campania agricolă 1846-1847, în județele Dolj, Ialomița și Romanați s-a ajuns să se cultive suprafețe cu grâu neîntâlnite până în acel moment. Numai aria semănată în 1847 în județul Dolj a fost de circa două ori mai mare decât aceea din 1829 în întreaga Țară Românească³². În toamna lui 1848 și primăvara anului următor, extensiunea culturilor de grâu a atins noi

²⁷ *Ibidem*, p. 194-195.

²⁸ *Idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 368.

²⁹ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 96.

³⁰ I. Corfua, *Agricultura Țării Românești*, p. 230.

³¹ *Ibidem*, p. 239.

³² *Ibidem*, p. 245.

recorduri. Conform unor date parțiale, numai în județul Mehedinți s-au înșămânțat 115 412 pogoane, ceea ce reprezintă cea mai mare întindere de teren arabil ocupată vreodată de acea cereală într-o unitate administrativă.

După 1848, în Țara Românească, atât ca suprafață cultivată, cât și ca producție, grâul de toamnă a fost prioritar în raport cu cel de primăvară. Întinderile de la câmpie cu grâu de toamnă cresc vertiginos, acestea transformându-se în baza producției unei asemenea cereale pentru întreaga provincie. Ca întindere, culturile de grâu de toamnă și primăvară au întrecut mult, în unele județe dublând sau triplând pe cele înregistrate la jumătatea secolului. Grâul se cultivă tot mai mult nu amestecat, ci separat de seară³³, cel de toamnă la câmpie și cel de primăvară la munte. Cel mai bun grâu din Țara Românească se află în Mehedinți³⁴. Județele de câmpie Teleorman, Vlașca, Ialomița, Brăila și Ilfov erau, de asemenea, mari producătoare de grâu. În Moldova, în timp ce rezervele moșierești deveneau specializate în culturile de grâu de toamnă, grație intervenției insistente a statului unele ținuturi se remarcă în chip deosebit în această privință. În 1851, de pildă, Costache Negri releva că grâul de toamnă era cel mai prețuit, deoarece poseda fir lung și o greutate mai mare. Se cultivă cu deosebire pe valea Siretului, în ținuturile Roman, Bacău, Covurlui, Putna, Tecuci. Aceste trei ținuturi din urmă, în 1860, dețineau circa o treime din totalul semănăturilor cu grâu din Moldova. Ca "grânare" se detașaseră moșii ca Mărășești a lui Costin Catargiu, Domnești a lui Gh. Razu, Răcăciuni a lui V. Sturdza, Cârliți a lui Alecu Catargiu, cărora li se adăugau proprietățile episcopiei Roman³⁵.

În ținuturile românilor de peste munți, cele mai întinse zone cu grâu erau Banatul, Aradul și Bihorul, aici aflându-se cele mai mari moșii producătoare de cereale marfă. În schimb, în comitatele deluroase ale Transilvaniei, grâul era cultivat îndeosebi de țărani pentru hrana lor³⁶. Rezervele moșierești din Transilvania nu ajunseseră a fi mari producătoare de cereale marfă. Grâul din Banat era de un soi superior aceluia din Țara Românească, ceea ce explică încercările efectuate de domnitorul Barbu Știrbei de a-l extinde aici.

³³ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 367.

³⁴ *Ibidem*, p. 317-318.

³⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 100-104.

³⁶ A. Egyed, *Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX-lea și începutul sec. XX*, în "Acta Musei Napocensis", II, 1965, p. 483.

Părțile centrale și de sud ale Dobrogei erau și ele producătoare de grâu de primăvară, în marile ferme numite ciflicuri, întinse pe sute de hectare. Alături de grâu se cultivau orzul, ovăzul și meiul. Este de menționat că, în această provincie, agricultura era diseminată doar pe anumite terenuri din preajma așezărilor umane, existând spații întinse rămase necultivate. Răritatea populației constituia principalul impediment în practicarea unei agriculturi extensive³⁷.

Dar cereala cea mai cultivată în toate țările române era porumbul, deoarece constituia hrana de bază a țăranilor și a animalelor. Lanurile de porumb se găseau mai ales la câmpie, dar și la munte. Aici solul și clima nu permiteau decât prezența lui. În județele de câmpie asemenea culturi dobândeau cea mai mare extensiune. Vlașca, Teleorman, Argeș, Romanți și Buzău deveneau în 1847 zone în care porumbul acoperea mari suprafețe, depășind toate realizările de până atunci. În 1849, cele mai întinse terenuri se aflau în județele Dolj — 118 147 pogoane — și Mehedinți³⁸. În Moldova, în 1848, din 218 970,60 fălci cultivate cu porumb, 140 017,58 fălci aparțineau țăranilor și numai 78 961,2 fălci proprietarilor și arendașilor. Deci circa 64% din suprafața cultivată cu porumb era la dispoziția țăranilor. În răstimpul 1851 și 1864 el se cultiva pe o arie egală cu a tuturor celorlalte cereale. În 1860, raportul la suprafața totală cultivată era de 46%. Tot în 1860, cele mai întinse terenuri acoperite cu porumb erau situate în nord. Ținuturile Dorohoi, Botoșani și Bacău dețineau o treime din suprafața cultivată, fiind urmate de Suceava, Roman, Tutova, Tecuci, Vaslui și Iași. Cele mai reduse culturi erau în Covurlui și Putna. La jumătatea secolului trecut se cunoșteau două soiuri de porumb din varietatea Zea-Mays, anume cel hângănesc și cel muntenesc. Acesta din urmă avea grăunțele mici, dispuse pe un ciocălaș lung și gros. Cele două soiuri nu se cultivau însă pe tarlale deosebite, ci amestecat³⁹.

În Transilvania, Banat, Crișana și Bucovina, îndeosebi pe loturile țărești, porumbul era cereala cea mai extinsă. Era mai ales vorba de o producție menită să asigure subsistența acelei gospodării bazate în mare măsură pe consumul de porumb. În Dobrogea, el era cultivat începând cu finele secolului al XVIII-lea aproape exclusiv de populația românească⁴⁰.

³⁷ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 77-78.

³⁸ *Idem*, *Agricultura Țării Românești*, p. 241, 245.

³⁹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 100-102.

⁴⁰ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 68, 75, 77-78.

Porumbul și grâul sunt deci principalele cereale cultivate de români ca urmare atât a necesităților interne, dar — după 1829 — datorită și impulsurilor pieței externe. Într-un asemenea context, este important de dezvăluit — pe temeiul unor studii sistematice, deși parțiale — raportul de interdependență dintre cele două culturi, modalitatea în care sunt corelate creșterile cantitative și calitative, cel puțin în faza de început, până la jumătatea secolului trecut, când îndeosebi Principatele se profilau drept țări agrare producătoare cu predilecție de porumb și grâu.

Perioada 1831-1851 amplifică agricultura Țării Românești printr-o extensiune considerabilă a suprafețelor însămânțate cu grâu pentru export, precum și prin dezvoltarea culturilor de porumb pentru hrana populației. Ca atare, cele două culturi absorb cea mai mare grijă și energie a țărănimii. În 1833, suprafața semănată cu grâu s-a dublat în comparație cu aceea din anul 1829. În 1835, grâul s-a semănat pe o întindere de trei ori mai mare decât în 1833 și de peste șase ori mai mare decât în 1829. În primăvara lui 1835, luând în seamă și semănăturile de toamnă, țărani posedau cele mai mari suprafețe de pământ cultivate vreodată. Principala cereală era porumbul, urmat de grâu. În județul Ialomița însă, întinderea de grâu depășea pe celelalte, orz și porumb. Se constata în județele de câmpie, că cultura grâului se apropia de aria destinată porumbului. În primăvara lui 1837, lanurile cu grâu depășeau pe cele cu porumb nu numai în Ialomița, ci și în Olt și Brăila. În județul acesta din urmă aria cea mai mare era cuprinsă de orz. În Teleorman și Romanați suprafețele acoperite cu grâu se apropiau de acelea cu porumb. În 1838, în Romanați grâul a ajuns din urmă porumbul, iar în Teleorman l-a depășit. În 1841, Vlașca se alătura Teleormanului și Romanațiului unde grâul se cultiva prioritar. În Dolj grâul se apropia de porumb. S-a ajuns astfel ca în zece ani de agricultură extensivă grâul să ocupe o poziție prioritară în cele mai fertile județe de câmpie.

În deceniul 1841-1851, poziția grâului se va consolida. În aceleași zone de câmpie, în aceeași perioadă, concomitent cu extinderea suprafețelor însămânțate cu grâu, au crescut terenurile cultivate cu porumb, orz, ovăz și mei. În 1849, în județele Dolj, Mehedinți, Argeș, Olt și Romanați suprafețele însămânțate cu porumb depășeau cu mult pe acelea cultivate cu grâu. Județele Brăila și Ialomița însă, ca și în anii anteriori, efectuau semănături cu grâu care depășeau pe cele cu porumb. În plus, în județul Brăila, meiul a deținut locul întâi ca întindere în raport cu porumbul. În județele de munte, porumbul ocupa întâietatea. În Brăila, și în acel an cultura orzului depășea toate celelalte plantații. În 1849, orzul și ovăzul semănate aici au ocupat cea mai

mare întindere de până atunci. În Ialomița, în schimb, orzul și ovăzul veneau în urma grâului și mult înaintea porumbului și meiului.

Din perspectiva datelor menționate se deduce deci o "cursă" pentru întâietate între grâu și porumb desfășurată în decursul a două decenii și soldată cu victoria primei cereale asupra celei de-a doua la câmpie. Numai că un asemenea succes nu s-a făcut în detrimentul culturii porumbului, ci pe calea desțelenirii a noi terenuri care erau acoperite cu grâu. Porumbul continuă să dețină întâietatea în județele de munte și chiar în unele zone de câmpie⁴¹. Tot astfel în Moldova, după 1861, porumbul și grâul se cultivă predilect, urmate de orz și ovăz, în timp ce terenurile însămânțate cu secară, mei, hrișcă și olac sunt în continuă diminuare⁴². În 1862-1864 suprafața cultivată cu cereale a sporit cu 993 730 pogoane în comparație cu anii anteriori⁴³. Era dovada clară că se practica o agricultură extensivă, că resursele de sporire a producției erau cu precădere împingerea agriculturii pe terenurile încă sterpe.

Printre culturile recent adaptate figura rapița în Țara Românească, Moldova și Dobrogea. La finele lui 1831, Vormicia din Lăuntru din București recomanda naturalizarea unei asemenea plante industriale⁴⁴. În 1845, un negustor din Cracovia propunea cultivarea ei pe scară mai mare, sugerând în acest sens ameliorări⁴⁵. Rapița începuse deci să se semene, dar pe scară destul de redusă. În toamna lui 1847, în județul Teleorman se însămânțaseră 130 pogoane⁴⁶. În anul următor, în județul Ialomița erau cultivate — ca o excepție — tot 130 pogoane⁴⁷. Cert este însă că dacă în Transilvania cultura rapiței era apanajul alodiului, iar în Țara Românească se introdusese înainte de 1848, în schimb, în Moldova, era adaptată abia în deceniul șase al secolului trecut⁴⁸. Se semăna atât toamna, cât și primăvara, cultivând-o proprietarii și arendașii în județele de câmpie, în scopul exportului. În județul Vlașca s-a dezvoltat cu succes până în 1863, când a degenerat, secătuiind totodată solul și sărăcind pe mulți producători, întrucât o semănaseră ani în

⁴¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 214, 219, 246, 252-253.

⁴² E. Negruți, *op. cit.*, p. 100.

⁴³ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 367.

⁴⁴ "Analele Parlamentare", II, p. 611-617.

⁴⁵ "Vestitorul", nr. 27 din 31 aprilie și nr. 43 din 2 iunie 1845.

⁴⁶ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 336.

⁴⁷ ASB, V.L, nr. 872/1847, f. 721-760.

⁴⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 120.

șir pe același teren. O mai aveau în atenție chiar clăcașii din județele Vlașca, Teleorman și Romanați. Bătutul sau treieratul ei se efectua pe alocuri pe cergi.

Decăderea ei — tocmai într-un moment când părea a-și fi găsit cultivatori — s-a datorat unor paraziți sau viermișori apăruți în județul Vlașca în primăvara lui 1858 și răspândiți apoi în Ilfov, Teleorman, Romanați, Prahova etc. S-a încercat distrugerea lor cu piciorul și cu maiul, apoi arderea prin pârjolirea solului, stropirea seminței cu saramură, dar fără efectul dorit, încât în 1862 cultura rapiței a fost întreruptă⁴⁹. Era dovada clară a incapacității de adaptare a unei plante industriale care putea oferi bune câștiguri, datorită caracterului încă rutinier al agriculturii practicate în Principate.

Plantele textile se aflau răspândite în toate țările române. Țăranii erau principalii cultivatori de cânepă pe care o semănau în arătura de porumb, mai ales în Bucovina, dar și separat, la capetele de loc. Era folosită nu numai pentru fuiorul din care se împleteau țesături, dar și în alimentație. Din sămânța de cânepă se extrăgea ulei pentru masă, pentru uns și pentru iluminat. În 1858, în Moldova s-a trecut la iluminatul cu petrol. Plantațiile de cânepă sunt în diminuare pe măsură ce țăranii, dar mai ales proprietarii și arendașii descoperă avantaje mai însemnate în cultivarea inului. În Moldova, între 1846-1853, terenurile însămânțate cu cânepă de către proprietari se reduc aproape la jumătate, crescând în același răstimp cele de in de peste trei ori. Explicația rezida nu numai în faptul că inul era superior cânepii, dar și în aceea că sămânța acestuia era mai căutată la export. Printre proprietățile care îl cultivau se aflau Miclăușani (Roman), Nămolosa (Tecuci), Dărăbani (Dorohoi).

Semănăturile clăcașilor cu cânepă se reduceau simțitor datorită pătrunderii “pânzei de America”, ieftinătății fibrelor de bumbac și calității superioare a materialului realizat. La începutul deceniului șapte, în ținutul Covurlui, s-a încercat pe alocuri cultivarea bumbacului. În 1863, pe moșia Ruseneștii de Jos, județul Romanați s-a inițiat, de asemenea, adaptarea bumbacului, cu concursul Ministerului agriculturii care făcea apel la proprietari și arendași să introducă o asemenea cultură pe scară mare. Cu toate eforturile întreprinse, rezultatele au fost neînsemnate⁵⁰. Țările române rămăneau, în continuare, cultivate de in și cânepă, dar deveneau concomitent con-

⁴⁹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 328.

⁵⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 121-122; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 75-78, p. 326.

sumatoare de fibre de bumbac sau pânză de America, obținute nu printr-o producție internă — cum se încercase —, ci prin procurarea acestora din import.

Cultura cartofului se efectua în Banat, Transilvania, Bucovina și Moldova. Ea se introdusese în provinciile românești din Imperiul habsburgic la finele secolului al XVIII-lea, dar mai ales la începutul celui următor, devenind pentru țărani o îndeletnicire obișnuită din cauza robului dobândit treptat de cartof, ca aliment. În Țara Românească, din 1829 se încearcă naturalizarea lui, dar se acționează mai sistematic în acest sens începând din 1834³¹. Dar dacă aici reținerea țărănilor se dovedea greu de învins, în Moldova, în schimb, cartoful devenea o cultură predilectă a proprietarilor și arendașilor. Răspândirea lui aici survenise în primele două decenii ale secolului, după ce a fost adus din Transilvania în jurul lui 1816 și utilizat inițial ca hrană pentru vite. Din 1835 domnia încerca să determine pe locuitori să semene primăvara câte 5 prăjini. Dispoziția era repetată anual în perioada 1848-1860, semn că se manifesta reticență. Proprietarii și arendașii — în schimb — folosesc claca pentru o asemenea cultură. O reglementare din 1848, de pildă, interzicea acel gen de muncă, cerând efectuarea ei pe bază de învoieli. Totuși, în 1849, arendașii moșiei Baia (Suceava) scosese ră pe locuitori la "lucrul cartofilor"³². În 1850, în satele Dolhasca, Stolnicenii lui Goem, Săvițelul, Pașcani (Suceava), țărăni se împotriveau la acele munci distrugând chiar semănăturile. Vistiernicul Nicolae Roșet Roznovanu obținea munca pentru 3 prăjini de cartofi printr-o înțelegere cu sătenii din Sadomeni³³. În 1851, ~~se~~semănătorul Grigore Ghica introducea în Moldova munca la cartofi în categoria obligațiilor de boieresc, semn că o asemenea cultură dobândise anumite proporții³⁴.

Devenind în Moldova un aliment care înlocuia alte "soiuri de pâine cerute în exportatie"³⁵, cartoful se cultivă aici pe arii tot mai mari. Zonele specializate în cultura lui deveniseră ținuturile din nord: Botoșani, Dorohoi, Suceava și Roman. Se ~~semănă~~semănă de obicei printre alte culturi, dar și pe terenuri distincte. În toamna lui 1847 se înregistrează 290 000 chile cartofi³⁶, cu toate că ploile din toamnă și asprimea iernii compromiseseră o

³¹ I. Corfua, *Agricultura Țării Românești*, p. 68, 75, 211.

³² E. Negruți, *op. cit.*, p. 57.

³³ *Ibidem*, p. 30.

³⁴ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 62, 67, 96; E. Negruți, *op. cit.*, p. 116-117.

³⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 117-118.

³⁶ *Anul 1848 în Principatele române*, I, București, 1902, p. 154.

bună parte din recoltă. Ca atare, în primăvara lui 1848 era lipsă de sămânță. Nu s-a putut aduce nici din Bucovina, întrucât aceleași calamități bântuiseră și acolo. Producția realizată în toamna lui 1849 a fost de 146 754 chile și 14 dimirlii. Începând cu acea dată producția înregistra scăderi. În 1860 erau 55 110 chile pe o suprafață de 4 327 fălci. În 1863 erau exportabile 2 191 267 ocale.

În Țara Românească, cultura lui se intensifica treptat după 1859, județele Brăila și Ilfov remarcându-se în această privință. În Prahova, Muscel și Vâlcea, cartoful era cultivat doar de țărani printre porumb⁵⁷.

În grădinile scutite de dijmă țărani cultivau puține legume, îndeosebi fasole, printre porumb, dar și mazăre, linte, bob, năut, mac, ceapă etc. În Principate, asemenea culturi nu se bucurau din partea lor de o atenție prea mare. I. Ionescu de la Brad remarcă — în 1858 — că în toate satele Moldovei fiecare locuitor posedă o grădină în care semăna legume, dar acestea nu numai că erau de soi "prost", ci erau și neîngrijite, năpădite de buruieni. Roadele deci erau mici. Începând din 1841, dar și ulterior, după 1848 și mai ales după 1859 se acționează pentru stimularea unei asemenea culturi la nivel guvernamental, culegându-se date statistice cu intenția de a se extinde o ocupație agricolă atât de importantă pentru acoperirea nevoilor de hrană ale unei populații aflate în creștere⁵⁸.

Dezvoltarea unor culturi speciale de legume în jurul unor orașe își are începuturile acum. În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș un asemenea fenomen survenea cu precădere în satele de colonizare — care reprezentau 2% din populația agricolă — unde erau distribuite sesii întregi de 24 iugăre. Pe asemenea terenuri — în afară de tutun — se cultivau legume și sofran⁵⁹. În Țara Românească, se diferențiază o categorie de clăcași care practicau legumicultura, concesionând de la proprietari și arendași terenuri pe care le însămânțau cu pepeni, varză, ceapă, fasole etc. În 1835, arendașul moșiei Novaci, județul Vlașca, cerea câte 40 lei pentru închirierea unui pogon de grădinarie. În jurul orașului București se dezvoltă o bază de producție legumicolă prin care se aprovizionau zone întinse. Aici se recurgea la gunoiera și brăzdarea terenului cu șanțuri pentru udatul zarzavatului. În 1847, pe moșia Dudești, județul Ilfov, clăcașii cultivau pe scară mare zarzavaturi și pepeni. Terenuri similare dețineau tot aici, la prețuri mari,

⁵⁷ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 324-325.

⁵⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 118-120.

⁵⁹ I. Kovács, *Problema desființării raporturilor cu caracter feudal în satele de "horticultori" din Transilvania*, în "Acta Musei Napocensis", V, 1968, p. 587-590.

plugari străini, mai ales bucureșteni, dedați unor asemenea ocupații. În jurul Bucureștilor se desfășoară deci o intensă cultură de legume destinată pieței. Dacă în Dobrogea era concentrată în jurul a câtorva orașe, în Moldova agricultura legumicolă se efectua în ținuturile Covurlui și Putna, unde pe alocuri se practica irigația⁶⁰.

Floarea soarelui era o plantă recent introdusă, dar nu pentru consumul intern, ci pentru exportul semințelor la Constantinopol, Marsilia și Londra în vederea fabricării uleiului. În 1861 se cultiva în județul Ilfov, extinzându-se apoi și în alte părți, mai ales în Teleorman și Vlașca. În Moldova, floarea soarelui fusese introdusă cu un deceniu mai înainte, dar se semăna puțin prin grădini, îndeosebi ca ornament. În ținuturile Tutova și Tecuci, în deceniul șapte, începea a constitui o sursă de ulei, dar sporadic. Țăranii care o cultivau erau obligați să dea proprietarului o parte din produsul ei. În 1860 s-au exportat 2 503 ocale de sămânță⁶¹.

Necunoscută în Principate, sfecla de zahăr este cultivată în Transilvania, dar mai stăruitor din 1830, pe proprietatea alodială. Ritmul ei de extensiune este relativ lent din cauza precarității mijloacelor de prelucrare. În 1869 se răspândise și în Moldova, un moșier ca Alecu Balș cultivând-o ca nutreț pentru vite.

În Principate, întrucât pășunile și iamașurile abundente ofereau suficientă hrană pentru vite, preocuparea pentru cultura unor furaje de calitate superioară apare destul de târziu, dar și atunci sporadic. Se cunoaște, de pildă, că în 1831, Vornicia din Lăuntru a Țării Românești recomanda naturalizarea hrișcăi. În Moldova se cultiva deja în unele regiuni muntoase și reci. Era utilizată drept hrană pentru vite, iar în vremuri de lipsuri chiar pentru locuitori care făceau din ea mămăligă sau pită. Cu crupele de hrișcă se îngreșau porcii, caii și alte vite. Din florile ei albinele fabricau miere. Se cultivă însă în mică măsură. În 1859, ocupa abia 0,25% fălci din întinderea cu cereale, fiind semănată de țăranii din Dorohoi, Botoșani și Suceava. Productivitatea la falce se ridica la peste 5 chile. Trifoiul și lucerna — culturi furajere de mare productivitate — erau în plină extensiune în Banat și Transilvania, pe pământul alodial, dar în Principate figurau doar ca excepție⁶².

⁶⁰ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 171, 187; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 68, 77-78, 324-325; E. Negruți, *op. cit.*, p. 119.

⁶¹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 120-121; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 326-327.

⁶² *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române, C. Transilvania*, vol. IV, p. 159; E. Negruți, *op. cit.*, p. 105, 120; "Analele Parlamentare", II, p. 611-617.

Tutunul este răspândit în Banat, Crișana și Maramureș, în satele de colonizare⁶³. Din 1851, în Banat cultura lui se făcea pe baza unui drept de monopol⁶⁴. În Moldova și Țara Românească, o asemenea plantă își găsea producători ceva mai târziu, țărani fiind aceia care — descoperindu-i avantajele pentru rotunjirea veniturilor — începeau să se intereseze de ea, după 1848. În județele Gorj, Ilfov, Vâlcea etc., tutunul era semănat în grădinile țăranilor pe suprafețe de câte 20-30 de rânduri. În Dorohoi, în 1860, se obțineau între 500-1 000 ocale la falce. În 1863, se afla o cantitate disponibilă pentru export de 429 309 ocale, peste 61% din recolta anului. Tutunuri de calitate se realizau la Huși, Pașcani și Tecuci.

Cu totul sporadic se mai cultivau anisonul sau "hanosul" folosit la fabricarea rachiului, calendrul, utilizat de cofetari și farmaciști, susan, pațachina — arbust al cărui bob servea drept colorant —, năut, căprița etc. Toate aceste plante dețineau o pondere cu totul neînsemnată în masa culturilor agricole din țările române care rămâneau predominant cerealiere⁶⁵.

⁶³ I. Kovács, *Problema desființării raporturilor cu caracter feudal în satele de "horticultori"*, p. 587-590.

⁶⁴ I. Kovács, *op. cit.*, p. 12.

⁶⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 64, 121; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 328-329.

POMICULTURA, VITICULTURA ȘI SERICICULTURA

O ocupație complementară agriculturii o reprezenta pomicultura practică mai ales în zonele de munte. În Țara Românească, în primele trei decenii ale secolului trecut, în județele Buzău, Argeș, Vâlcea, Saac, Prahova și Dâmbovița, sătenii care nu făceau agricultură prin deplasarea la șes își creaseră mici plantații de pomi fructiferi, îndeosebi pruni. Pe sub ele cultivau fân din care dădeau dijmă din cinci căpițe una. După 1851, proprietarii și arendașii au încercat să pună stăpânire pe aceste culturi. Dar la 17 mai 1852, Barbu Știrbei intervenea printr-un ofis precizând că orice sădire de pomi aparținea săteanului care o făcuse, nefiind dator zeciuiala din rod și dijmă din cinci căpițe una din fânul cosit pe sub ei.

Extinderea plantațiilor cu pomi fructiferi, cu pruni mai ales, făcute de către clăcașii din județele Muscel, Prahova, Argeș, Dolj, Vâlcea etc., survenea masiv pe loturile legale puse la dispoziție conform reglementărilor în vigoare în ciuda dispozițiilor restrictive care prevedeau că, într-un asemenea caz, era nevoie de o învoială specială. În 1863, de pildă, în județele Argeș și Vâlcea, pe toate moșiile mănăstirești, clăcașii continuaseră să sădească pomi dispunând de adevărate plantații. Ca urmare, unele moșii nu mai posedau nici o treime pământ de arătură. Făcând asemenea sădiri fără știrea proprietarilor și arendașilor, sătenii erau conștienți că se "cotropea" astfel o parte din moșie, cunoscând și faptul că posesorii plantațiilor nu puteau să fie scoși din ele¹.

În Moldova, prunul constituia, de asemenea, pomul roditor cel mai răspândit, folosit, ca și în Țara Românească, pentru fabricarea țuicii, dar ulterior — prin uscarea fructelor lui — și ca aliment. Se constituiseră livezi de pruni mai ales în ținutul Putnei și în alte zone cu proprietăți răzeșești. În 1862 se obținuse o recoltă de 149 988 vedre prune. Meri și nuci — din acestea din urmă extrăgându-se ulei — se întâlneau în mai toate satele de

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 69; *idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 294-299, 329-330.

deal și de podiș ale Moldovei. S-au făcut încercări izolate de îmbunătățire și adaptare a unor soiuri superioare de pomi fructiferi. În 1860, lângă Iași, doctorul Anastasie Fătu deschisese o grădină botanică cu circa 1 500 specii de plante indigene și exotice.

Clăcașii, în general, nu dispuneau de terenuri speciale cu pomi fructiferi. Existau, totuși, mici plantații pe lângă fiecare gospodărie, cu puțini pomi roditori, dar de soiuri proaste. Unii proprietari, ca cel al moșiei Miclăușani din ținutul Roman, cu intenția de a extinde pomicultura, înainte de 1848, încercaseră să determine pe țărani — după exemplul propriu — să-și facă livezi de pomi fructiferi, plantând nu numai pruni, ci și alte varietăți ca cireși, vișini, peri² etc.

În Banat și Crișana, cultura pomilor fructiferi, cu varietăți ca : prun, măr și cireș, apare mai diversificată. Noile soiuri s-au plantat atât înainte de 1848³, cât mai ales ulterior. Tot astfel în Dobrogea, îndeosebi în zona dealurilor, pomicultura se înfiripase ca o ocupație de bază pentru o parte a locuitorilor⁴.

Cantonată cam în aceleași zone, viticultura de cele mai multe ori era asociată cu pomicultura, practică astfel în toate țările române. Era o ocupație străveche, adaptată însă noilor împrejurări. Plantațiile cu vii aparțineau atât țăranilor, cât și proprietarilor și arendașilor ale căror moșii erau situate în zone propice acelor culturi.

În epoca regulamentară, spre a se descătușa de clacă, țărani din județul Slam Râmnic plantaseră vii pe moșii străine, întinderea acestora atingând deseori chiar un pogon. Clăcași din plasa Sărata a județului Buzău își făcuseră "împrejmuiiri" cu pogoane de vie. Dar chiar proprietari și arendași deveniseră posesori ai unor asemenea culturi în județele Saac și Buzău, își transformaseră deci o parte din rezervă în plantații cu vii percepând clacă — spre a le pune în valoare —, pe care o completau cu angajați străini, în cazul unor munci necesitând o specializare. Județele de munte ale Țării Românești erau deci acoperite cu întinse terenuri cu vii. Dar, spre deosebire de pometurii, acestea se extindeau mult chiar în zonele de câmpie, renumite pentru culturile cerealiere. În această privință, cele mai întinse și fertile moșii de pe linia Dunării își scoteau principalul venit din viticultură, practică atât de clăcași pe loturile atribuite, cât și de proprietari și arendași pe rezervă. În

² Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 118-119; E. Negruți, *op. cit.*, p. 124-125.

³ Veronica Covaci, *Relațiile agrare în Bihor*, p. 156.

⁴ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 68-69, 77-78.

1843, în județul Muscel, un dărnător al viilor l-au constituit muștele negre care au mâncat nu numai frunza acestora, ci și boabele de pe lăstari⁵.

Extinderea viticulturii s-a realizat după 1848 prin inițiativa clăcășilor în diferite zone, ocupația deplasându-se astfel în mai mare măsură spre câmpie. Ei primeau în acest scop teren necurățat pe care-l defrișau și-l plantau cu viță de vie, fiind scutiți timp de doi ani de orice plată. Abia după al treilea an de la sădire dădeau drept dijmă câte 14, 16 sau 20 lei de pogon anual, înainte de cules. Via era stăpânită de clăcășul săditor și de moștenitorii lui. Pe alocuri, din via nou sădită se dădea dijmă din vin, din zece vedre una, deci de două ori mai mult decât din plantațiile vechi. Au existat destule cazuri când viile sădite au fost scoase de proprietari, sub pretextul că pe o asemenea cale clăcășii urmăreau nu atât întemeierea unei plantații, cât mai ales dobândirea unui drept de proprietate asupra pământului defrișat, pus în circuitul agricol. Exprimând o asemenea tendință, în pofida interdicției proprietarului, în 1858, de pildă, 315 clăcăși din Galicea Mare, județul Dolj au sădit vii pe o întindere de 230 pogoane, alături de plantațiile similare ale unor străini care acopereau 114 pogoane. Este deci vorba de un proces viguros de plantare a viei la câmpie, în zonele de cea mai bună fertilitate a solului.

Dar în timp ce unii țărani erau angajați într-un proces extensiv, renumiți viticultori încearcă îmbunătățirea soiurilor cultivate. În județul Mehedinți, de pildă, domnitorul Știrbei și-a propus să aclimatizeze pe una dintre moșiile lui o varietate a viței de Bordeaux. Se pare că aceasta dăduse rezultatele scontate, fiind cultivată ulterior pe scară largă în această zonă. Dar calitatea vinului fusese alterată de faptul că țărani, în loc de a-l păstra în butoaie, îl depozitaseră în fedelesuri, cum consemna comisia agricolă a județului Mehedinți în 1863⁶.

În Moldova, viticultura era ocupația predilectă a răzeșilor, dar și a unor stăpâni de moșii care o practicau prin embatic. În 1859 — 1860, comisia statistică releva vii renumite — din vechime — la Cotnari, Odobești, Nicorești și Huși. Se mai semnalau, de asemenea, plantații pretutindeni, încât nici un ocol nu era lipsit de ele. În ținutul Putnei însă se afla o pătrime din întreaga viticultură⁷.

⁵ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 112, 148, 158, 164, 234.

⁶ *Idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 299-301, 329-330.

⁷ E. Negruți, *op. cit.*, p. 125.

În Transilvania, viile ocupau 3% din suprafața întregului teritoriu cultivat, fiind de două feluri : de grădină (vinae hortenses) și vii de dealuri (promontorium). Prima categorie se afla pe parcele iobăgești, constituind o parte a sesiilor urbariale. Desființându-se iobăgia, via devenea proprietate țărănească. Dealurile cu vii au aparținut însă nobilului ca pământuri alodiale, iar țăranii deținători ai acestora erau obligați, în schimb, la dijmă. În Transilvania, Banat și Crișana erau renumite o serie de localități pentru cultura viței de vie : Covașinț, lângă Arad, Cuvin, Chioroc, Miniș, lângă Lipova, Musca, Pâncota și Târnave. În 1851, sătenii din ultima localitate refuzau să dea dijmă. Toate acestea erau vii cultivate pe dealuri și aparțineau alodiului⁸. În Dobrogea, viticultura, cu Nicolitelul drept unul din centrele ei importante, se bucura de condiții de climă favorabile, ceea ce explică extensiunea ei⁹.

O atenție deosebită în Principate, încă din epoca regulamentară, a stărnit-o plantarea duzilor, îndeosebi în zonele de câmpie, pentru întreținerea unei culturi ce părea promițătoare, aceea a viermilor de mătase. Semnalată sporadic, în 1843, în Țara Românească¹⁰, dar și în Moldova, ca de pildă pe moșia Miclăușani, ținutul Roman¹¹, sericicultura — căci așa se chema ocupația — se bucura de concursul deosebit al autorității guvernamentale. Prin 1845, M. Sturdza încerca extinderea ei, punând la dispoziția satelor din sudul Moldovei circa 60 000 puietși de duzi de plantat. În februarie 1848, un afiș domnesc cerea îngrijirea “aguzilor”, adică a duzilor, semn că sătenii nu-i descoperiseră încă avantajele.

Sericicultura se înfiripează însă puternic în ambele Principate după 1848. În Țara Românească, grație inițiativei lui Barbu Știrbei, se aduc duzi din Italia și o varietate de gândaci numită milaneză. Puietul de dud — plantat pretutindeni — și ouăle de gândaci au fost distribuite țăranilor gratuit. Din Școala de agricultură de la Pantelimon s-a făcut în această privință un model. În județele Teleorman, Dâmbovița, Prahova, Mehedinți etc., țăranii au fost convinși de avantajele unei ocupații pe care încep s-o practice pe scară relativ mare, satisfăcându-și atât propriile nevoi de textile, dar mai ales obținând câștiguri din vânzarea gogoșilor de mătase. În Moldova, Gr. Ghica aducea din Țara Românească sămânța milaneză de viermi de mătase, încercând să impulsioneze o ocupație care nu depășise limite modeste. Totuși,

⁸ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 40-41.

⁹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 77-78.

¹⁰ Idem, *Agricultură Țării Românești*, p. 234.

¹¹ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 119.

până în 1856 mătase se produsese doar în șase districte din sud, între 30-400 ocale de fiecare. Dar criza de borangic din Europa occidentală, provocată de o epidemie a viermilor de mătase, sporea, din 1855, interesul proprietarilor și arendașilor din Moldova pentru creșterea intensivă a acestora. Unele moșii devin centre de producție a mătăsii, pentru a cărei realizare erau folosiți chiar străini. La 19 ianuarie 1863, guvernul României întreprindea alte inițiative pentru dezvoltarea acelei ocupații, împărțind cultivatorilor gândații milanezi din pepiniera de la Pantelimon. Se intenționa să se facă din creșterea acestora o "industrie națională", întocmai ca în Lombardia. Perseverându-se în acest sens, în 1864 se înființa un stabiliment sericicol lângă Iași¹².

¹² E. Negruț, *op. cit.*, p. 122-123; I. Corfua, *Agricultura 1848-1864*, p. 330-331.

PRODUCȚIE ȘI PRODUCTIVITATE

Depinzând în măsură covârșitoare de climă, agricultura practică în țările române realiza producții mai mari sau mai mici în funcție de un asemenea factor. Ea este puternic condiționată nu numai de temperatură și umiditate, ci și de calamități naturale ca: inundații și dăunători. Se impune deci cu necesitate conturarea ambianței climatice în care se practică agricultura spre a putea aprecia exact capacitatea ei productivă.

În 1839, a fost un timp favorabil. Dacă începutul primăverii s-a remarcat prin secetă, apoi au căzut ploi care au favorizat semănăturile, fânețele, viile și pometurile. Numai în județul Mehedinți s-a resimțit seceta. În timp ce în județele Olt și Prahova, în mai, au apărut lăcuste — distruse de țărani prin foc —, într-o plasă a Romanaiului s-au ivit șoareci care au mâncat porumbul semănat, iar în Gorj a bătut grindina. În 1832, primăvara este marcată de secetă în zonele de câmpie, iar vara de ploi neconținute care au provocat inundații în județele de munte. Bruma timpurie — din septembrie — urmată de ploi reci și zăpezi timpurii au afectat îndeosebi recolta de porumb. Ca atare, anul agricol menționat a înregistrat rezultate proaste. În 1833, după o iarnă cu zăpezi mari la câmpie, survine o primăvară cu multe ploi, împiedicând însămânțarea porumbului și meiului. Urmează o secetă generală cauzând nerodirea sau uscarea semănăturilor. Recolta nu putea fi decât slabă. În 1834, o secetă înspăimântătoare avea consecințe și mai grave. În toamna lui 1835, datorită vremii nefavorabile, porumbul și meiul au rămas în multe locuri neculese. În județul Muscel, porumbul era cules pe ploi și ninsoare și risipit prin podurile caselor sau pățule, făcându-se focuri pentru uscare¹.

În 1836, în mai multe județe, printre care Ilfov, Olt și Vlașca, sămânța de porumb aruncată în pământ a fost atacată de șoareci. S-au adoptat metode tradiționale de stârpire prin intermediul unor gropi făcute în mijlocul arăturilor. În județul Olt mulțimea șoarecilor atacau holdele². În iunie

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 196, 202, 205, 208, 215.

² *Ibidem*, p. 217.

1837, în județele Slam Râmnic și Buzău au invadat lăcustele. S-au luat măsuri de stăpînire, dispunându-se de către autorități săparea unor gropi adânci în care să se distrugă. În unele județe, ciorile erau, de asemenea, un pericol pentru semănături. În Romanați, pe alocuri, porumbul era atacat de cocori, constrîngându-i pe țărani să-l însămânțeze a doua oară³. În primăvara lui 1839, la finele lui mai și începutul lui iunie, în județele de pe linia Dunării, ploile torențiale au fost însoțite de grindină mare care a distrus semănăturile și fânețele. În plasa Marginea a județului Teleorman grindina fusese cât oul de găină sau găscă, ucigînd și rîind animale și chiar oameni⁴. În mai 1841, omizile semnalate inițial în județul Argeș s-au extins în întreaga țară, pretutindeni unde existau pometuri și pîduri. O asemenea invazie a fost catastrofală, frunzele pomilor și copacilor fiind total distruse. Omizile au atacat chiar porumbul răsărit, umplînd fîntănilor și pîrînzînd în casele oamenilor. Livezile de pomi, crîngurile și pîdurile păreau "arse" de foc. Tot în acel an, îndeosebi în Dolj și Mehedinți, au apărut și lăcuste. La toate acestea s-au adăugat în anii 1839, 1840 și 1841 trei ani succesivi de secetă care au afectat mult producția cerealieră. Omizi și lăcuste, în multe zone, au bîntuit și în 1842⁵. În 1844, recolta n-a fost în general bună, cu excepția zonelor de câmpie, unde grăul și orzul s-au recoltat din belșug, îndeosebi în județele Teleorman, Vlașca, Mehedinți, Ialomița și Dolj. În schimb, în anul următor, producția cerealieră a fost dezastruoasă. În 1848, la inundațiile survenite, în primăvară îndeosebi în județul Ialomița, prin revărsarea Dunării ca urmare a topirii timpurii și brusce a ghețurilor din iarnă, s-au adăugat seceta și invazia lăcustelor⁶. Acestea din urmă au bîntuit Moldova cu deosebire în 1847, luîndu-se o serie de măsuri în tentativa de a le diminua efectele catastrofale⁷. Asemenea fenomene survin și în Moldova unde agricultura depindea în egală măsură de condiții similare⁸.

O cercetare sistematică privitoare la Țara Românească atestă că recoltele variau în funcție de condițiile de climă. Cele mai bune au fost obținute

³ *Ibidem*, p. 219, 221-222.

⁴ *Ibidem*, p. 151, 225.

⁵ *Ibidem*, p. 230-232.

⁶ *Ibidem*, p. 235, 242-243; *idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 337.

⁷ *Anul 1848 în Principatele române*, I, București, 1902, p. 155.

⁸ Gh. Platon, *Din lup la masca țărănești din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848*, în "Studii și articole de istorie", VII, 1965, p. 211, 213; *idem*, *Domeniul feudal*, p. 62; E. Negruți, *op. cit.*, p. 105-106.

în 1842. Anii 1831, 1835, 1843, 1846 și 1847 au înregistrat recolte bune. Dacă două recolte — 1848 și 1850 — au fost mediocre, alte șapte au fost slabe: 1832, 1833, 1836, 1837, 1838, 1839 și 1851. În 1830 și 1840, recoltele au fost rele, iar cele din 1834, 1841, 1845 și 1849 au fost dezastruoase⁹.

Producția cerealieră depindea deci de capriciile naturii. Seceta, ploile abundente, înghețurile sau iarna timpurie — când surveneau — constituiau tot atâtea obstacole în calea unor recolte bogate. Este de subliniat — în legătură cu evaluarea acestora — că din 1833, în Țara Românească, s-au făcut unele ajustări. S-a fixat astfel chila de 400 ocale, în timp ce în Moldova a rămas în continuare de 240 ocale. Tot atunci s-a stabilit capacitatea unei banițe mari de 40 ocale și a unei banițe mici la jumătate, o chilă fiind constituită din 10 banițe mari. Etalonul menționat nu s-a aplicat însă pretutindeni, în județul Olt persistând în practică chila mică de 200 ocale¹⁰.

În 1842, s-a obținut cea mai mare recoltă de grâu din Țara Românească, de 323 849 941 ocale. S-a dublat în comparație cu anul cel mai fertil 1835, fiind totodată de 11 ori mai mare decât cantitatea obținută în 1831. Județul Vlașca s-a situat pe locul întâi cu 205 337 681 ocale. Aici producția de grâu depășea pe aceea de porumb cu 82 831 424 ocale. Județele ca Brăila, Ialomița, Ilfov realizau o producție mai mare de grâu decât de porumb. Toate aceste zone se transformaseră în grânare. Tot în 1842, volumul recoltei de porumb — fără cota depusă în magaziile de rezervă — a fost de 394 674 070 ocale, cantitatea cea mai mare obținută până atunci, exceptând anii 1831 și 1835. Tot județul Vlașca se dovedise cel mai mare producător de porumb cu 122 506 257 ocale¹¹. Datele menționate atestând producții bogate sunt, în fapt, o mărturie a capacității solului Principatelor române de a furniza agriculturii mari resurse de dezvoltare, cu condiția de a se controla prin mijloace moderne o serie de fenomene naturale care — în ani nefavorabili — o paralizau.

Condiții contradictorii de climă își puneau pecetea asupra producției agricole și în anii următori. În 1849, în Moldova mai ales, recolta a fost influențată negativ nu numai de omizi, dar mai ales de lăcuste abătute în val dinspre sudul Dunării și de peste Prut. Ouăle de lăcuste îngropate în toamna anului menționat au stricat parțial semănăturile din 1850. În Țara Românească, în primăvara lui 1850, în județul Dolj, un dăunător al

⁹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 253.

¹⁰ Idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 368.

¹¹ Idem, *Agricultura Țării Românești*, p. 232-233.

porumbului l-au constituit ciorile. Extrem de numeroase, erau periculoase întocmai ca lăcustele, năpustindu-se asupra brazdelor și prădând porumbul recent semănat. Țăranii își păzeau loturile "cu toată casa" o săptămână sau două, până ce sămânța încolțea. În toamna aceluiași an, ploile au făcut să se umfle râurile, printre care Buzăul care a inundat câmpiile județului Brăila, iar Prahova și Doflana pe acelea ale județului Prahova. Totodată, zloatele timpurii ale toamnei au împiedicat pe țărani să-și treiere păioasele. În august 1851, ploile prea abundente au umflat albiile râurilor Olt și Jiu, provocând inundații. În 1851 — ca și în urmă cu un deceniu — se încheia un ciclu de trei ani de secetă și recolte deficitare¹². Iarna care a urmat a fost aspră, cu geruri și viscole puternice, continuate — în primăvara lui 1852 — de ploi reci care au întârziat semănăturile. În luna mai apăreau simptome de secetă, afectând la șes culturile de primăvară. În iunie ploile abundente au îmbunătățit balanța de umiditate și au salvat recolta. În cursul verii au continuat ploile, dar în județe ca Ialomița și Romanați, fiind prea abundente au stânjenit strânsul recoltei¹³. Iarna care s-a instalat a fost fără zăpadă, călduroasă, cu ploi, cu tunete și fulgere, ca vara. În mai și iunie au survenit ploi abundente, transformate la munte în inundații ale culturilor și fânețelor care, în plus, au deteriorat case, mori, poverne și pătule cu porumb. Oltul și Dunărea au provocat mari revărsări. În iulie s-au instalat călduri mari și o secetă aspră afectând cu deosebire porumbul.

Ocuparea Principatelor române de către trupele ruse s-a constituit într-un factor perturbator al unei agriculturi și așa dependentă copleșitor de capriciile naturii. A fost stânjenită campania agricolă din toamna lui 1853 și primăvara lui 1854, întrucât țăranii erau mobilizați cu carele la tot felul de transporturi militare, arăturile rămânând neefectuate în numeroase zone, îndeosebi în acelea de câmpie unde se afla concentrată armata țaristă. S-au adăugat seceta, primăvara și la începutul verii, iar bruma timpurie din august a surprins porumbul necopt, precum și viile îndeosebi în Râmnicul Sărat. Campania agricolă următoare începea în septembrie 1854, continuată apoi primăvara, la 11 martie 1855, după o iarnă ploioasă. Abundența ploilor a provocat revărsări de râuri ca Lotrul și Dunărea. După ce mana distrusese grâul, în iulie, seceta a afectat culturile de porumb, iar la începutul lui septembrie 1855, când muncile agricole erau în toi, țăranii din

¹² E. Negruș, *op. cit.*, p. 106-107; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 247-251.

¹³ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 343-344.

ambele Principate erau mobilizați pentru transporturi militare în favoarea trupelor austriece de ocupație, de data aceasta apărând un alt element perturbator. Toamna secetoasă, pe de altă parte, n-a permis decât puține arături, cu toate insistențele autorităților. La începutul lui decembrie au căzut zăpezi mari, înghețând Oltul și Dunărea. În ianuarie însă survin călduri, ploi și inundații. La 19 martie 1856 începea campania agricolă, fiind nevoie de multe arături din cauza insuficienței celor de toamnă. Dar în primăvară și vară clima a fost secetoasă dăunând semănăturilor, fânețelor și pășunilor. Pe alocuri și-au făcut apariția lăcuste, gândaci în holde de grâu, larve de cărăbuși și omizi care pricinuiau mari stricăciuni¹⁴. Iarna 1856-1857 a fost călduroasă, cu puțină zăpadă. La 20 martie a început campania agricolă, dar într-un moment nefavorabil cu vânturi puternice și reci care au ținut până în aprilie. Dacă la început ploile au lipsit, ele au căzut apoi abundant provocând inundații în Argeș, Vâlcea și Dâmbovița, împiedicându-se astfel terminarea arăturilor de primăvară. În mai — alături de lăcuste, în Dolj —, omizile băntuiau păduri și pometuri în Prahova, Vâlcea și Vlașca. În mai, iunie și iulie au apărut noi inundații care compromiteau recolta de grâu. În septembrie, în județele de munte cădea bruma afectând recolta de porumb, iar la 25 octombrie apărea chiar zăpada găsind mai ales o parte din vii neculesse. La câmpie, bruma timpurie, lapovița și ninsoarea de la finele lui octombrie surprindeau porumbul necules¹⁵. În 1858 — ca de altfel și în anii următori —, îndeosebi în Moldova, pe fondul unui timp capricios, lăcustele și viermii dăunători făceau ravagii. În toamna lui 1860, datorită ploilor, o parte din cereale rămăsese pe câmp. Arături nu s-au efectuat pentru că lăcustele își lăsaseră ouăle în pământ. În decembrie, viscolul s-a dezlănțuit îngrozitor, urmat de dezgheț și inundații în primăvară și de o secetă lungă de trei luni pe timpul verii. Lăcustele au năvălit iarăși — al treilea an consecutiv — la câmpie, diminuând considerabil recolta. Guvernul a angajat țărani pentru distrugerea lor; în Râmnicu Sărat au fost mobilizați la acea acțiune chiar dorobanți. Toamna însă ploile au împiedicat treieratul grâului.

Și în Banat și Transilvania, agricultura depindea copleșitor de factorii de climă, recoltele variind și aici concordant cu evoluția acestora. Din câte-va date documentare reies, îndeosebi în Transilvania, ploi torențiale urmate de inundații păgubitoare în anii 1851 și 1857. În 1857, de pildă, prin revărsarea Târnavelor, a Mureșului și a altor râuri, culturile agricole erau mătu-

¹⁴ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 345, 347-349, 351.

¹⁵ *Ibidem*, p. 352-354, 357-360; E. Negruți, *op. cit.*, p. 107-108.

rate din cale, întrucât apele se instalaseră din "deal în deal". Se adaugă secetele periodice, mai ales aceea din 1864-1866, care au afectat câmpia Transilvaniei și părțile ei nordice cauzând ruină sau sărăcirea unor gospodării țărănești¹⁶. În Dobrogea nu numai seceta, ci și lăcustele erau factorii care deseori compromiteau recoltele.

În concordanță cu condițiile de climă menționate, recoltele obținute vor înregistra mari variații. Fiind printre provinciile românești cea mai expusă condițiilor extreme de climă, datorită rarității populației și fertilității solului în anii favorabili, Dobrogea obținea, totuși, recolte suficiente pentru hrană, creând chiar disponibilități. În 1849, dacă în Moldova au fost compromise, în Țara Românească, în schimb, recoltele au fost modeste. Cea de porumb n-a acoperit cerințele de hrană ale populației, iar cea de grâu s-a soldat cu surplusuri modeste pentru export doar în Dolj și Mehedinți, în timp ce cea de orz și ovăz numai în Ialomița și Dolj. În regiunea de munte producția tuturor cerealelor era deficitară. În 1850, în Moldova se realiza cea mai scăzută recoltă de grâu, orz și ovăz. În Țara Românească însă, în 1850 se obțineau 523 935 812 ocale de porumb, 166 202 927 ocale de grâu și secară, 49 437 070 ocale orz și ovăz și 34 028 658 ocale mei. Recolta se solda cu o lipsă la consumul intern de 18 554 531 ocale mei și 6 832 229 ocale orz și cu un disponibil pentru export de 62 727 921 ocale grâu și 32 000 154 ocale porumb. Producția anului 1851 în Țara Românească a fost mai mică decât cea a anului precedent, la toate categoriile de cereale. S-au remarcat lipsuri în consumul intern la porumb, grâu, orz, ovăz și mei în județele de munte și un disponibil redus pentru export la grâu în cele de șes. Chiar județele Brăila și Ialomița au fost deficitare la toate speciile de grâne, cu excepția unui infim excedent de orz. Întocmai ca înainte cu o decadă, 1851 încheia un ciclu de trei ani de secetă consecutivă cu recolte insuficiente. O recoltă bogată de cereale atât în Moldova, cât și în Țara Românească s-a realizat în 1852. Excedentele au apărut pretutindeni la câmpie, cu excepția județelor de munte care erau mereu în imposibilitatea de a-și acoperi asemenea nevoi din producția proprie. În anii următori însă, recoltele au fost modeste, de regulă deficitare îndeosebi la porumb, dar și cu unele excedente parțiale. Condițiilor nefavorabile de climă li s-au suprapus ocupațiile țaristă și habsburgică, ambele stânjenind efectuarea muncilor agricole. De-abia în 1856, dar și în 1857 și 1858 se remarcă un revirement al recoltelor cerealiere în ambele Principate, echilibrându-se lipsurile

¹⁶ S. Retegan, *Mutații economice*, p. 193, 197.

din anii anteriori. În 1859 însă producția cerealiară mai ales în Țara Românească a fost dezastruoasă. A urmat apoi o ușoară reducere care a culminat cu anul 1861 când recolta de grâu a fost socotită una dintre cele mai "îmbelșugate". În anii următori n-au mai apărut aceleași succese pretutindeni, cu excepția Moldovei, în 1863, când s-a obținut cea mai bogată recoltă din întreaga perioadă. Este de menționat un fapt interesant că cele mai bune rezultate în culturile cerealiere le dădeau nu solurile fertile din sud — mai expuse la secetă și la invazia lăcustelor —, ci cele din nord care deși de calitate inferioară, furnizau mereu producții relativ constante. În 1860, de pildă, ținuturile Dorohoi și Botoșani realizau o pătrime din întreaga producție agricolă a Moldovei.

Potrivit datelor menționate, în Țara Românească doar în anii 1852 și 1858 recoltele au fost îmbelșugate la toate cerealele. Dacă în 1861 se obținea o abundență de grâu, în 1864 aceleași rezultate se regăseau doar în zonele de câmpie. Anii 1848, 1850, 1854, 1862, 1863 au fost marcați de recolte mediocre, iar anii 1851, 1853, 1855, 1856, 1857 și 1860 de producții deficitare, în timp ce în 1849 și 1859 s-a înregistrat un dezastru. În Moldova, de la 1848 până la 1861, exceptând anul 1852, este o perioadă cu recolte slabe, urmată de anii 1862, 1863 și 1864, când producția agricolă creștea. Dacă recolta maximă de grâu a fost în 1863, cea minimă s-a realizat în 1850. Tot în 1863 s-a obținut cea mai mare cantitate de porumb, 1 635 102 chile, în comparație cu numai 364 349 chile, în 1848¹⁷.

Unele date permit chiar evaluări asupra productivității solului, dar concluziile degajate nu pot fi decât parțiale din cauza precarității informației. Calcule exacte sunt imposibile mai ales din cauza unităților de măsură diferite, ca de pildă, banița sau claea, la grâne. În 1848, producția de porumb la pogon s-a estimat în Prahova și Dolj la 500 ocale, în Vlașca și Teleorman la 400-600 ocale, în Mehedinți la 300 ocale. În 1849, Barbu Știrbei aprecia producția anului respectiv la 400-500 ocale la pogon. În general, datele disparate din răstimpul menționat până la 1864 indică o producție la pogon de circa 400-500 ocale porumb, existând evidente excepții, cu realizări mai mari sau mai mici, în funcție de calitatea solului. Erau, de pildă, cazuri când se obțineau până la 1 000 ocale porumb la pogon. În Moldova, dovădindu-se planta cea mai productivă, porumbul dădea o producție de 4 chile la falce. În 1861, an cu recoltă de grâu îmbelșugată, în Argeș și Ilfov pogonul

¹⁷ Pentru toate datele anterioare, vezi: E. Negruți, *op. cit.*, p. 102, 104, 106-107; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 340-345, 347-349, 351-357, 359-367.

produsesese două chile, în Teleorman o chilă și trei sferturi și în Mehedinți o chilă. În 1862, se socotea că pe timp bun se obțineau 850 ocale, pe timp mijlociu 550 ocale, iar pe timp nefavorabil 400 ocale la pogon. În 1863, în Vlașca pogonul a dat o medie de 2,5 chile, iar în 1864 numai 2 chile, în timp ce, tot atunci, în Brăila o chilă și un sfert. În județul din urmă, în 1864, producția de secară, orz și ovăz la pogon a fost de 2 chile, iar cea de mei de 600 ocale. În Argeș, pogonul de orz și mei, în 1864, a produs până la o chilă, iar cel de secară și ovăz până la 300 ocale. În Moldova, se obțineau la falce 3,5 chile orz, ovăz sau mei, 3 chile grâu și secară (chila de 240 ocale). În perioada 1850-1859, productivitatea era de 2,81 chile la falce și 6 chile de cereale la o chilă de sămânță, iar în 1860, în medie, la 3,5 chile la falce și la 7 chile de grâu la o chilă de sămânță. În 1860 — cum se remarcă în "Tribuna română" —, în ținuturile Neamț, Iași, Suceava și Botoșani cultivatorii semănau de la 16 până la 20 dimirlii într-o falce și secerau între 50 și 100 dimirlii. În Covurlui, Putna, Bacău și Roman semănau de la 10 la 14 dimirlii grâu într-o falce, secerându-se între 100-200 dimirlii. În sud, pământul dădea — când nu era pârjolit de secetă sau lăcuste — zece la una, iar în nord 5-6 la una.

Producția de fasole pusă printre porumb a fost în Țara Românească, în 1864, de 400 ocale la pogon. În același an, în județul Argeș, pogonul de făină dădea, în medie, un car și jumătate de măsuri, iar în Vlașca numai un car¹⁸.

În Banat, în răstimpul dintre 1849-1872, producția cerealieră a înregistrat o creștere substanțială: grâu și secară de la 5 640 000 la 13 603 924 mierțe, porumb de la 2 976 000 la 8 262 381 mierțe, orz de la 1 525 000 la 2 200 719 mierțe, ovăz de la 2 997 000 la 8 979 851 mierțe¹⁹. În Transilvania, potrivit unor aprecieri, după 1848, prin perfecționarea plugurilor s-a ajuns la o productivitate mai mare. Dacă până la mijlocul secolului grăuntele semănat producea 5-6 boabe, din deceniile 6-7 numărul acestora crescuse la 10-15²⁰.

Privită în comparație cu performanțele agriculturii Europei occidentale, productivitatea în țările române, mai ales în Principate, era extrem de scăzută. În 1853, de pildă, se aprecia că moldovenii puteau obține 7,5 chile la falce, în timp ce în Alsacia — pe o întindere similară — se realizau 16,5

¹⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 108-109; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 369-371.

¹⁹ Kalkacs Lajos, *op. cit.*, p. 11-12.

²⁰ I. Kovács, *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania*, p. 382.

chile²¹. Tot astfel, în 1862, se constată că “plugarul nostru se muncește de patru ori mai mult pentru aceeași cantitate de product decât plugarul ordinar din Europa apuseană”²². Era un vădit decalaj productiv, o rămânere în urmă a țărilor române cauzată nu numai de nivelul tehnic scăzut al agriculturii practicate aici, dar și de o serie de condiții social-economice îndeosebi mai proaste, de faptul că proprietatea deplină asupra pământului n-a fost instituționalizată în România decât în 1864.

²¹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 109.

²² V. Slăvescu, *Viața și opera economistului Dionisie Pop Marțian, 1829-1865*, vol. I, p. 264.

CREȘTEREA VITELOR

Creșterea vitelor apare în toate țările române o ocupație subordonată sau chiar — în unele zone — prevalență agriculturii. Între cele două elemente fundamentale ale economiei agrare există însă un raport de intercondiționare și complementaritate. Dacă până la 1829 — datorită monopolului otoman asupra comerțului cu Principatele -, creșterea vitelor părea să constituie principala ocupație a locuitorilor, după data menționată cerealele solicitate pe piețele externă și internă deveneau principalul mobil al interesului lor. Creșterea vitelor își menținea autonomia ca ocupație, dar mai ales în Principate este subordonată agriculturii cerealiere dezvoltate extensiv.

Urcarea vertiginoasă a valorii pământului — tocmai datorită importanței deosebite a roadelor lui pe piețele europene — a făcut să fie afectată, într-o anumită măsură, o ocupație străveche și rentabilă, anume creșterea vitelor. Dacă în trecut clăcașul — cel care i se dedicase, în schimbul unor îndatoriri mici — era liber să folosească moșia în toată întinderea ei, în vederea procurării de mijloace pentru întreținerea unui număr nelimitat de vite, după 1831 situația se schimba radical. El nu mai putea poseda pe moșie — în cadrul unor obligații reglementate — decât un număr redus de vite, cel mult patru boi și o vacă, pentru rest fiind obligat, prin învoieli speciale, să plătească taxe suplimentare, ierbăritul. Legiuirile regulamentare — fără să-și fi propus un asemenea scop — loveau, evident, în una dintre cele mai importante ocupații. Întrucât creșterea vitelor se realiza cu precădere în gospodăria clăcășească, continuarea ei era subordonată asumării unor obligații suplimentare față de proprietari și arendași, a celui ierbărit care — în epoca regulamentară — a constituit principalul element de discordie și de conflicte sociale în ambele Principate. Iar asemenea manifestări erau, printre altele, o dovadă clară a condițiilor dificile în care fusese plasată o asemenea ocupație, pe care țărani cu greu și-o puteau limita datorită marilor ei foloase.

În toate țările române exista un întins fond natural de pășuni care favorizau creșterea vitelor. Ele se aflau pretutindeni, în fiecare sat. În județele de câmpie, ca Brăila și Ialomița — de pildă —, pășunile acopereau întinderi considerabile, fiind folosite și de mocanii din Transilvania. La munte mai ales, ele ocupau arii mari. Plante furajere, ca trifoiul și lucerna, în Principate, n-au fost cunoscute decât mai târziu. Începând din 1860, în Țara Românească, atât în presa de specialitate, cât și în consiliile agricole județene s-a propus introducerea acelor culturi, printre altele ca o modalitate de regenerare a solului. Creșteau natural pe alocuri mazăricea și meiul sălbatic. În Moldova, în schimb, s-a început către mijlocul deceniului șapte cultura trifoiului, lucernei, sfeclei furajere și mazărichii. Fânețele naturale rămăseseră însă baza creșterii vitelor în România, dar nefiind îmbunătățite, producția lor în general era redusă, nesatisfăcând marile nevoi impuse de practicarea unei asemenea ocupații pe scară mare.

Datorită relativei abundențe de pășuni, o bună bucată de timp, chiar după 1831, primatul în economia Principatelor îl constituia creșterea vitelor nu numai la munte, ci chiar la șes. Aici locuitorii le foloseau atât pentru muncile agricole, cât și ca sursă de venit, întrucât vitele — asupra cărora aveau o proprietate deplină — constituiau principala lor avuție.

O statistică din 1834 atestă că, raportată la terenul agricol, partea moșiilor destinată izlazului și fânețelor deținea un mare rol. La munte, ca de pildă Slam Râmnic și Vâlcea, asemenea terenuri erau mult mai întinse decât cele agricole. În Buzău, Dâmbovița, Argeș și Gorj suprafața cu fânețe și izlaz era cu puțin mai mică decât cea cu arături. La câmpie, îndeosebi în Brăila, Ialomița, Olt, Romanați și Mehedinți, cu toate că suprafețele cu cereale erau mai mari, fânețele și izlazurile ocupau mari spații. Trebuie, de asemenea, menționat că în învoielile cu proprietarii și arendașii, obligațiunile contractate de clăcași în contul prisosului de vite dețineau de regulă locul principal, constituind, totodată, o mărturie că, în ciuda înrăutățirii condițiilor de acces la izlaz și fânețe, o asemenea ocupație nu fusese diminuată¹. În 1841, domnitorul Al. Dim. Ghica declara în Adunarea obștească un fapt cunoscut, anume: “creșterea vitelor este cea mai mare bogăție a norodului, că aceasta urnește toate cheltuielile ținerii statului”². Era deci vorba de perseverarea țărănimii — masa copleșitoare a poporului — într-o ocupație

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 189-190, 192, 210.

² *Ibidem*, p. 173, notă.

care-i promitea și uneori asigura nu numai prosperitate, ci și mijloace financiare pentru întreținerea aparatului administrativ.

Creșterea vitelor dobândește un puternic caracter comercial mai ales în gospodăria țărănească. În Țara Românească, clăcașii posedau un mare număr de vite. În acest sens sunt semnificative condițiile de arendare a moșiilor mânăstirești care inserau dispoziții speciale de acordare a suhatului pentru aceia care dispuneau de peste 24 de vite mari sau 10 vite mici (oi sau capre). În Moldova, în zonele de munte se practica de către clăcași o asemenea ocupație în scopuri comerciale. Aici chiar unii stăpâni de moșii găseau în creșterea vitelor o importantă sursă de venit, mai ales aceia ale căror moșii erau producătoare de fânuri. În 1830, de pildă, boierul Bașotă cumpărase 431 boi pe care-i îngrășa pregătindu-i pentru export. Pe domeniile lui asemenea vite se îngrășau fie de suhat, fie la grajdul velniței. Un fenomen similar era întâlnit și pe alte moșii, în care erau atrași nu numai proprietari, ci chiar arendași care-și făcuseră din îngrășarea vitelor în scopuri comerciale una dintre principalele lor activități. Tot astfel creșterea oilor, una dintre ocupațiile clăcașilor în ambele Principate nu numai la munte, ci și la șes, atrăgea pe unii proprietari și arendași îndeosebi în Moldova. În 1838, prințul A. Moruzi înființase pe moșia Zvoriște o crescătorie de oi merinos. În anii următori, același soi superior se mai afla pe alte moșii, îndeosebi în nord³.

Dar pentru țărani și parțial pentru stăpânii de moșii, creșterea porcilor constituia o ocupație mai rentabilă. În Țara Românească, de pildă, condițiile de arendare a moșiilor mânăstirești cuprindeau stipulații speciale pentru ierbăritul porcilor pe nume de locuitor. Cunoscând că — potrivit legiurii — doi porci de fiecare familie erau scutiți de ierbărit, rezultă că toți clăcașii care plăteau o taxă se foloseau de o asemenea ocupație pentru a-și asigura un venit. În 1834, în județul Dolj, erau menționați numeroși țărani care îngrășau porci, spre a-i vinde în Austria. Asemenea animale posedau ulterior, în număr mare, și alți clăcași din județele Gorj și Ilfov, plătind pentru întreținerea lor nu numai ierbărit, dar, în unele zone, accesul în pădure, la

³ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 45, 48-49, 112-113; C. Istrati, *Despre gospodăria moșierească din regiunea de munte a Moldovei la mijlocul secolului al XIX-lea*, în "Anuarul Institutului de Istorie și Arb. din Iași", VIII, 1971, p. 248-257; E. Negruți, *op. cit.*, p. 130-131; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 223.

ghindă. Parțial, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, apar în ipostază de crescători de porci în scopuri comerciale proprietari și arendași⁴.

Creșterea vitelor se accentua în anii următori prin insistențele țăranilor care s-au conformat obiceiurilor și tradițiilor străvechi. În tendința lor de a extinde și mai mult acea ocupație se izbeau de limitările impuse în folosirea pășunilor, în scumpirea prisosului de izlaz și fâneață supraevaluat în comparație cu cel de arătura, ceea ce subliniază importanța deosebită a acestei ramuri economice.

În pofida diverselor impedimente, gospodăria țărănească rămânea baza de întreținere a unui mare număr de vite. La câmpie, în zona Dunării, țăranii le hrăneau în bălți și suhaturi. În unele zone, ca de pildă domeniul Brăilei, ele petreceau de regulă toată iarna și primăvara în baltă, aceasta nefiind părăsită decât în vreme de vifor, când erau aduse la odăi și hrănite acolo cu nutreț. În multe localități din Țara Românească, clăcașii posedau numeroase vite mari. În 1863, de pildă, 154 clăcași (121 fruntași, 14 mijlocași și 19 codași) dispuneau de 2 230 vite mari (660 legale și 1 570 de prisos). Cazuri asemănătoare sunt numeroase: în 1858, Barbu Știrbei aprecia că printre clăcași erau unii cu 3-50 și chiar 80 de capete de vită mare. Mai ales vacile erau preferate, nefiind considerate vite de muncă și impuse la clacă. În gospodăria moșierească, în Țara Românească, parțial numai arendașii vedeau asemenea preocupări, pe scară destul de redusă însă, în disproporție flagrantă cu numărul mare de vite crescute de clăcași⁵.

În Moldova, vitele țăranilor erau în scădere și degenerare din cauza lipsei izlazurilor. În schimb, în gospodăria moșierească creșterea lor era în plin avânt. Fiecare rezervă posedă în medie aproximativ 577 capete de vită de tot felul, primul loc ocupându-l oile. În nord, erau moșii specializate în creșterea vitelor pentru export. Se folosea pentru îngrășatul lor chiar borhotul de la velnițe. Erau, de asemenea, pe rezerve "tamazlăcuri" de boi și porci⁶.

Pe fondul unei degradări a raselor locale și al unei diminuări deci a valorii ocupației ca atare, autoritățile guvernamentale deschid o politică de stimulare a creșterii vitelor. Încă de la finele lui 1831, Varnicia din Lăuntru din București propunea importul de tauri și vaci din Olanda, Franța și Elveția,

⁴ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 209, 245; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 122, 123, 223; Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 36-38; idem, *Evoluția rezervei feudale*, p. 218.

⁵ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 331-336.

⁶ E. Negruți, *op. cit.*, p. 34-35, 51, 63, 131, 137.

precum și de armăsari de rasă arabă din Normandia și Ungaria. Se sugera, de asemenea, ca rasa oilor să se îmbunătățească prin aducerea din străinătate a berbecilor merinos⁷. În 1841, în Moldova, M. Sturdza institua patru comisii cu misiunea de a cerceta în iarmaroace calitatea vitelor și de a premia reproducătorii de rasă din străinătate. S-a mai dispus aducerea în țară a patru veterinari. În 1843 s-a impus locuitorilor să se folosească de tauri de rasă, dar în 1846 se constata că rezultatele nu erau cele dorite⁸.

Eforturile în direcția îmbunătățirii raselor se intensifică. În 1852, de pildă, în Țara Românească, s-a prezentat oficial un proiect care prevedea achiziționarea, cu bani din cutiile satelor, de tauri, armăsari și iepe din Rusia și Ungaria, precum și înființarea unei herghelii a statului. Numai că din diferite motive, inițiativa menționată nu s-a transpus în măsuri concrete⁹. În Moldova sunt vădite aceleași preocupări. Se fac încercări de a înlocui rasa bușană — întrucât degenerase — prin încrucișări cu exemplare din "Svițera" sau din Ungaria. Se mai intenționează adaptarea rasei tiroleze. Pentru îmbunătățirea rasei de cai, la Dumbrăveni, ținutul Botoșani se înființase o herghelie de armăsari arabi și persani. În 1850-1851, datorită lipsei de cai, domnitorul Gr. Ghica fondase o societate de regenerare a acestora, încercând să încrucișeze varietatea locală cu altele superioare ungare, polone, engleze sau arabe. În 1860 s-au alocat alte fonduri pentru cumpărarea de armăsari de rasă. Tot în Moldova, se acționează pentru îmbunătățirea rasei porcilor — aducându-se specii engleze și sârbe — și oilor, încercându-se răspândirea pe scară mare a merinosului și țigăii¹⁰.

Dar preocupările acestea insistente demonstrau, printre altele, o serie de condiții grele în care se realiza creșterea vitelor. Dacă, în general, datorită abundenței pășunilor naturale pe timpul verii hrana acestora era asigurată, în momentele de secetă, destul de frecvent, nu se puteau obține nutrețurile necesare pentru iarnă. Nu este deci de mirare că lipsa acestora, îndeosebi în gospodăria țărănească, constituia una din principalele cauze ale slăbirii și chiar morții periodice a numeroase vite. Prost întreținute în timpul iernii, vitele clăcașilor fuseseră antrenate într-un proces lung și lent de degenerare, ceea ce explică și eforturile insistente ale autorităților pentru îmbunătățirea raselor autohtone. În anii grei însă, în dorința de a-și salva

⁷ "Analele parlamentare", II, p. 611-617.

⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 128-129.

⁹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 331-336.

¹⁰ E. Negruți, *op. cit.*, p. 129-130; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 331-336.

vitele, țăraniii recurgeau la tot felul de mijloace. În 1840, de pildă, în Țara Românească, țăraniii au utilizat porumbul destinat hranei lor, stuful de pe case și coșare, precum și mugurul pădurilor. Printr-o dispoziție a domnitorului, în primăvara lui 1841, s-a dat acces vitelor în pădurile proprietarilor și arendașilor. În iarna 1849-1850 a survenit o situație similară, tot în Țara Românească, folosindu-se pentru ocrotirea vitelor inclusiv stuful de pe case¹¹.

Degenerarea și, uneori, chiar moartea erau provocate și datorită modului rudimentar de adăpostire pe timpul iernii. Țăraniii, din cauza situație materiale precare, nu dispuneau de adăposturi speciale atât pentru vite, cât și pentru nutreț. Acesta din urmă era degradat și diminuat din cauza ploilor și zăpezilor. Deși se vădea un interes în această privință după 1831, grajdurile bune care să asigure o protecție împotriva frigului constituiau o excepție chiar și în 1861. Locurile speciale destinate furajării — ieslele —, în multe cazuri erau inexistente, hrana fiind aruncată pe bucăți de lemn sau chiar direct pe pământ, devenit o masă de noroi, pe timp de ploi sau intemperii, din cauza unor adăposturi improvizate, sărăcicioase sau a expunerii vitelor afară, sub cerul liber. În cele mai multe cazuri, acestea erau băgate în oboare, stând înghesuite și tot timpul în picioare, cufundate în apă și mocirlă. Din această cauză, chiar în iernile obișnuite, multe degerau căzându-le unghiile. Expuse la frig, la foame și înghesuite în oboare, vitele zbierau. Ca și în 1829-1830, 1847-1848, iarna lui 1851-1852, de pildă, a fost deosebit de grea, căzându-i victime la câmpie o mulțime de oi, mai ales mocănești, împreună cu ciobanii. Tot astfel, în câmpia Bărăganului au pierit de ger multe vite aflate slobode pe câmp¹².

Hrănite prost și înghesuite în oboare improprii, vitele cădeau victime diverselor boli. Surveneau epizootii frecvente ca, de pildă, cele din 1832, 1836-1837, 1839, 1846-1847, 1848-1849, 1850, 1854 când boii, vacile, oile, porcii etc. contractau în masă diferite boli, dar mai ales febra aftoasă, gălbeaza oilor și tifosul cailor care de regulă făceau ravagii. Asemenea flageluri nu veneau numai iarna, ci și în restul sezoanelor, inclusiv vara. În lipsa unor servicii veterinare specializate, bătrânii satelor erau aceia care aplicau proceduri în vederea diminuării ravagiilor făcute de boli, reușind deseori să atingă un asemenea obiectiv. Oricum, epizootia constituia un flagel care periodic afecta șeptelul, inclusiv vitele de muncă,

¹¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 229, 247.

¹² E. Negruși, *op. cit.*, p. 137; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 75, 242; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 331-336, 343.

impiedicând astfel efectuarea culturilor agricole. În ciuda acestei situații, nu era afectată o ocupație care pentru țărănime continua să reprezinte o sursă de supraviețuire și chiar de prosperitate¹³.

Ca și în Principate, în Transilvania, principalul venit al țărănilor era dobândit din creșterea vitelor, prioritară în raport cu cultura cerealelor. Îndeosebi creșterea oilor și păstoritul transhumant constituiau una din indeletnicirile unei importante părți a populației. Erau folosite în acest sens pășunile, dar și pădurile. Până la 1848, acestea erau în folosința comună a nobililor și țărănilor. Dreptul de pădurit era extrem de variat, dar, oricum, într-o formă sau alta, asigura iobagului mai puține sau mai multe avantaje, inclusiv dreptul la ghinda din pădure pentru hrana porcilor. Un asemenea drept era cu atât mai important cu cât pădurea reprezenta în Transilvania 50%, iar în Maramureș 35% din teritoriu. În Munții Apuseni, pădurile constituiau baza economiei țărănești¹⁴.

Dar ocupația nu era răspândită uniform. Dacă, de pildă, în marginea Sibiului, Ținutul Branului, al Săcelelor, în zona Rodnei, în părțile Hunedoarei etc. creșterea cailor, a vitelor și a oilor deținea un loc precumpănit în raport cu cultura agricolă, țărani români de pe pământul crăiesc erau strămtorați. Autoritățile restrângeau numărul de oi admis pentru o familie la 3-4, 6 sau 8, iar uneori îl condiționau de vitele mari. Se interzicea creșterea acestora pentru comerț, dar și a caprelor, ocupația fiind redusă doar la subzistență, din nevoia de a fi ocrotit pământul destinat agriculturii¹⁵.

În unele zone ale Transilvaniei era o insuficiență a pășunilor, ceea ce explică în parte limitările în creșterea vitelor. În Banat însă era diminuată datorită expansiunii agriculturii cerealiere¹⁶. Nu este deci de mirare că răspunsul la penuria pășunilor l-a constituit cultivarea plantelor furajere: lucernă, trifoi etc. în unele părți din vestul Transilvaniei și din Banat.

O mențiune specială se impune pentru crescătorii de vite din preajma zonei de frontieră cu Principatele. Aceștia erau prin excelență proprietari de oi, care le aduceau nu numai prosperitate, dar și bune surse de venit. Oierii

¹³ E. Negruți, *op. cit.*, p. 106, 108, 127; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 202, 219, 227, 240, 247, 285; *idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 337, 341, 347.

¹⁴ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 42-44.

¹⁵ S. Retegan, *Aspecte ale stratificării sociale în satul românesc din Transilvania la mijlocul secolului al XIX-lea*, în "Anuarul Institutului de istorie din Cluj", XXIII, 1980, p. 312; L. Gyémánt, *Integrarea țărănimii*, p. 239.

¹⁶ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 13.

din Săcele, de pildă, dispuneau chiar de turme care ajungeau până la 20 de mii oi. Asemenea cifre nu erau izolate. Pășunarea acelor numeroase vite se făcea nu numai în munții Transilvaniei, ci și în aceia ai Principatelor, inclusiv în zonele de șes ale acestora, în bălțile Dunării și în Dobrogea. Era vorba de o ocupație a unei părți din populația românească din Transilvania care afecta economia tuturor celor trei țări române. Proporția fenomenului era deosebită dacă se are în vedere, de pildă, că în 1853 domnitorul Barbu Știrbei aprecia existența, în Țara Românească, a două milioane de vite, îndeosebi oi, aparținând oierilor din Transilvania¹⁷.

În Dobrogea, creșterea oilor constituia principala ocupație a locuitorilor, îndeosebi a românilor. Urmau apoi, vitele cornute în Deltă sau pe lângă lacuri, cai, porci, capre, asini, iar în unele locuri chiar cămile. Și aici păstorii transilvăneni dețineau un rol important. Pe la 1850 aveau în Dobrogea peste un milion de oi, cărora li se adăugau zeci de mii de capre și cai și mii de vite cornute¹⁸.

¹⁷ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 69, 396; vezi și Apostol Stan, *Legături economice ale Țării Românești cu Transilvania (1848-1859)*, în "Studii și materiale de istorie modernă", vol. IV, București, 1973, p. 143-164.

¹⁸ Gh. Dumitrașcu, *Influența factorilor social-politic și economico-geografic în dezvoltarea agriculturii Dobrogei (1800-1944)*, în "Studii și cercetări de geografie aplicată a Dobrogei", Constanța, 1972, p. 310.

CIRCULAȚIA PRODUSELOR AGRICOLE

Agricultura țărilor române, îndeosebi în Principate, dobânda un puternic accent comercial după Tratatul de la Adrianopole din 1829. Începând cu data menționată, producția era nu numai de subzistență — ca, în general, în trecut —, ci orientată tot mai mult spre piață. Cele două guverne de la Iași și București, în condițiile liberalizării comerțului țărilor lor, vădesc o preocupare neconținută pentru a imprima agriculturii un asemenea caracter. Lansează, astfel, frecvente îndemnuri către locuitori, cerându-le să producă nu numai pentru satisfacerea propriilor nevoi, ci și pentru piață. La 26 octombrie 1833, de pildă, ocârmuitorul județului Romanați arătase că apelul adresat în acel sens era de prisos, întrucât locuitorii vădeau deja asemenea preocupări, fiind absorbiți de "alișverișul" (negoțul) cu tot felul de produse. Țăranii din județul Romanați erau înfățișați ca cuprinși de pasiunea agriculturii datorită comerțului cu numeroase produse, devenit, în fapt, unul dintre mobilurile muncii lor¹.

Urmărind dezvoltarea unei agriculturi pentru piață, autoritățile din cele două Principate erau animate prioritar de satisfacerea nevoilor interne, într-un moment când burghezia orășenească aflată în stadiu de plămădire și consolidare, precum și alte păături sociale neagricole deveneau tot mai legate de aceste produse atât pentru consum, cât și pentru unele activități industriale. De-abia după satisfacerea cerințelor menționate venea rândul pieței externe. În Țara Românească, de pildă, din cauza insuficienței recoltei de cereale, la 1 august 1834 s-a interzis pe șase luni exportul de asemenea produse, iar de la 1 ianuarie 1835 vânzarea de vite². Era dovada clară că exportul de produse agricole era condiționat de satisfacerea nevoilor pieței interne.

Care erau elementele sociale interesate de aprovizionarea piețelor internă și externă cu produse agricole? În ambele Principate, cu deosebire în Țara Românească clăcașii erau aceia care, prin întinsele suprafețe cultivate,

¹ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 207.

² "Buletin", nr. 23 din 19 iulie și nr. 42 din 16 decembrie 1834.

realizau asigurarea nu numai a subzistenței, ci mai ales crearea unor disponibilități pentru piață. Ca atare, în epoca regulamentară, piața internă era dominată categoric, cel puțin în Țara Românească, de produsele realizate de clăcași căci cele obținute pe rezerva moșierească erau neînsemnate. Grâul țărănesc și vitele constituiau principala sursă pentru asigurarea necesităților interne și de export. De aici, insistența autorităților pentru îndemnul clăcașilor de a efectua arături și de a arunca o sămânță bună, selecționată³.

Pe plan intern, în afară de centrele orășenești care absorbeau o parte din produsele agricole, se desfășura un susținut schimb de activități economice între cele două zone ale Țării Românești, tot mai clar profilate: câmpia și muntele. În primăvara lui 1833, ca de altfel și ulterior, țărani din județul Teleorman posedau mari cantități de porumb, mei și orz vechi, cereale destinate comercializării, dar rămase nevândute. Rezervele amintite au constituit sursa de aprovizionare pentru țărani din județele de munte care în anul anterior obținuseră recolte slabe⁴. Se observă deci că cerealele de la câmpie se vând nu numai în orașe, pentru acoperirea nevoilor unei populații neagricole, ci și la sate, în zonele de munte, pentru satisfacerea unor producători profilați într-o altă direcție sau cu o recoltă proprie insuficientă pentru satisfacerea subzistenței. Țărani din zonele de munte, dar parțial și din cele de câmpie producătoare de vin și prune furnizează asemenea mărfuri pentru acoperirea unor nevoi ale pieței interne, schimbul fiind dominat de data aceasta de județele acoperite cu pometuri și podgorie⁵. Între zonele menționate, dar și între sat și oraș survenea un relativ intens schimb de mărfuri, o desfacere atât a cerealelor, cât și a vitelor și produselor date de acestea.

Cum ajungeau produsele agricole la cumpărători? Multe din acestea erau vândute direct de producătorii lor în târguri, orașe sau chiar sate. În 1833, slaba recoltă a făcut ca cerealele țărănilor din zonele cu producții mai mari să fie solicitate de negustori. Aceștia erau deci elementul care cumpăra cerealele de la țărani, îndeosebi grâne, vânzându-le apoi pe piață. În județul Teleorman, de pildă, apăruseră o mulțime de negustori spre a achiziționa grâne. Cerealele însă erau comercializate direct de producători în târguri.

³ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 191, 224.

⁴ *Ibidem*, p. 204-205.

⁵ *Ibidem*, p. 273.

Tot în 1833, toamna, țărani din județul Ilfov au vândut în asemenea locuri marea cantitate de 291 000 ocale orz și ovăz⁶.

Dar grânele destinate exportului erau adunate direct din sate pe calea achizițiilor. Cum rezerva moșierească era inexistentă sau pe alocuri firavă, în condițiile liberalizării comerțului și ale unor cereri crescânde de grâne pentru export, pentru procurarea acestora din "depozitele" țăranilor a apărut o întreagă clasă de negustori recrutați din rândul arendașilor care, refuzând să efectueze culturi agricole pe rezervă, se instituie într-o categorie distinctă, aceea a achizitorilor de cereale. Ei împânzesc satele și speculează nevoia de bani a clăcașilor, generalizând un procedeu mai vechi, anume plata anticipată a unui aconto în socoteala unor cantități de produse ce urmau a fi livrate la prețuri fixate înainte chiar ca recolta să se semene. În județul Romanai, țăranii săraci erau aceia care amanetau recolta cu anticipație, luând bani iarna, în contul recoltei viitoare, în cantități și la prețuri prestabilite.

Negustorii și arendașii care încheiau contracte cu anticipație, dând țăranilor aconto-uri pentru livrarea de cereale la prețuri fixe, plăteau în sate agenți speciali, numiți scăunași. Aceștia erau aleși dintre săteni sau din indivizi din localități alăturate, reprezentând deci direct pe achizitori, împărțind țăranilor bani iarna și constrângându-i prin contracte să livreze diferite produse agricole, mai ales cereale, la prețuri convenabile. În unele județe, printre care Mehedinți, în 1839, dar și ulterior, fenomenul acesta era de masă, numeroși țărani — din nevoia de bani — pretându-se la invoieli scrise pentru livrarea a diferite produse agricole, inclusiv a lânii, vinului, țucii și prunelor. În zonele de câmpie era răspândită metoda menționată. Ea dezavantaja țăranimea dat fiind că banii erau oferți în condiții de criză financiară a gospodăriei clăcașesti, iar prețurile fixate cu anticipație nu exprimau valoarea reală a pieței, mai ridicată în numeroase ocazii. Un asemenea sistem de achiziționare a cerealelor a fost însoțit de un cortegiu de abuzuri, căci în cazurile în care țăranii nu mai puteau — din motive obiective — să respecte clauzele contractelor, erau expuși la jaful cămătarilor, presiunea administrației și violența dorobanților.

Abuzurile și conflictele generate de acele contracte, dintre o mare parte a țăranimii clăcașe și negustorii achizitori de cereale pentru export, au atras atenția domniei care, în noiembrie 1841, dispunea o anchetă. Comisarii însărcinați să parcurgă județele aveau misiunea să îndatoraze pe țăranii să

⁶ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 207.

livreze produsele contractate, dar nu la prețul fixat cu anticipație, ci la acela format pe piață. Dacă țărani nu aveau disponibil produsul pe care se angajaseră să-l furnizeze, erau obligați să restituie aconto-ul, fără dobândă și la termene convenabile. Reglementarea din 1 noiembrie 1841 este deci importantă prin faptul că dispunea limitarea abuzurilor negustorilor și arendașilor achizitori, punând asemenea tranzacții pe un teren pur economic, împiedicând prețurile arbitrare și dând curs liber fenomenelor pieței⁷.

Devenite surse de aprovizionare a comerțului extern cu cereale, satele erau martore ale unui mare interes vădit de negustori. În 1834, în timpul unei secete cumplite, până și rezervele de cereale din magaziile special amenajate au fost transformate într-un obiect al unui astfel de comerț. Îndeosebi în județele din partea de răsărit a Țării Românești: Brăila, Slam Râmnic, Buzău și Ialomița erau remarcate — pe drumurile principale — neconținute “cete de cară” încărcate cu “zaherele” pentru export, spre schelela Brăila. Un fenomen similar era semnalat în județul Teleorman, unde negustori exportatori cumpărau rezervele țărănilor de grâu, porumb și mei, precum și în județul Romanați, unde “o mulțime de speculanți arvuneau “zaherele”⁸. Din satele Țării Românești — indiferent dacă sezonul era bogat sau nu — erau scoase cantități mari de produse agricole care erau îndreptate spre principalele schele dunărene spre a fi vândute pe piața externă⁹.

În Moldova, domeniul boieresc, dar și gospodăria țărănească realizau o serie de produse agricole desfăcute pe piața internă. Se vindeau, astfel, pentru satisfacerea nevoilor de aprovizionare ale orașelor și târgurilor grâu și porumb, beneficiarii unor asemenea produse fiind chiar țărani incapabili să-și asigure propria subzistență din culturile proprii. Se mai aduceau la piață vite, vândute cu deosebire în târguri și iarmaroace — al căror număr în 1842 era de 62 —, dar și produse lactate ca brânza și untul. Unele moșii care posedau turme de oi desfăceau pe piața internă lâna acestora.

Dar multe din produsele agricole luau calea străinătății, cerealele, grâul și porumbul hangan erau aduse în târgurile Moldovei de unde erau cumpărate direct de negustori străini, spre a fi expediate prin portul Galați. La 12 martie 1848, în ofisul către Adunarea obștească, domnitorul M. Sturdza semnală o intensificare a exportului cerealier prin portul Galați, datorită instituirii unei politici de libertate deplină a comerțului exterior. Se consemna, astfel, că la Galați intraseră 1 065 corăbii care încărcaseră numai

⁷ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 255-275.

⁸ *Ibidem*, p. 209.

⁹ Ap. Stan, *Arendășia în Țara Românească*, p. 183 și urm.

prin acel punct peste 370 000 chile grâu. Acesta "năvălise" spre schela menționată în cantități extrem de mari încât — după încărcarea corăbiilor străine — o mare parte din ele rămăseseră în magazii, gata a fi exportate¹⁰.

Comerțul cerealiier țărănesc, înflorit după 1848, era deținut de negustori evrei, armeni, greci, italieni și francezi. Aceștia cumpărau cereale anticipat, prin contracte. Tot astfel, unele moșii ca Miclăușani din ținutul Roman, transformate în mari centre ale producției cerealiere, erau în atenția unor negustori greci și turci care, după ce cumpărau grâu și porumb, angajau țărani să le transporte spre schelele dunărene. Insuficiența căilor de comunicație, dar mai ales nemodernizarea acestora, au făcut din căruță principalul mijloc de transport a cerealelor și a produselor agricole spre piețele interne. Ca atare, un număr însemnat de clăcași se dedică căraușiei, transportând asemenea mărfuri spre centrele de desfăcere, spre târguri și orașe, cu deosebire spre Galați. Aici se depozitau cantități mari de cereale care urmau a fi încărcate, apoi, pe vapoare¹¹.

Vitele — în scopul vânzării în străinătate — erau aduse în târguri și iarmaroace. În 1844, de pildă, locuitorii din Botoșani solicitau deschiderea a trei iarmaroace de vite, de câte o săptămână, precum și publicitate pentru acestea în Bucovina și Galiția pentru atragerea negustorilor străini. Erau numeroase cereri în sensul deschiderii de iarmaroace pentru vânzarea de vite, îndeosebi în zona de frontieră pentru atragerea cumpărătorilor străini. Asemenea inițiative atestă existența unei mari oferte de vite care, neputându-se vinde pe piața internă saturată, își căuta un deuseu extern¹².

Comerțul cu produse agricole se intensifică însă, în ambele Principate, în anii de după 1848, după întemeierea statului național, într-o conjunctură de accentuare a dezvoltării pieței interne. În 1862, răspunzând întrebărilor comisiilor agricole privind cauzele care stimulaseră agricultura, țăraniile relevau faptul că, transformându-se prin creștere demografică, îndeosebi prin sporirea numărului de negustori și meseriași, orașele deveniseră puncte de centralizare " pentru produsele cultivatorilor și niște mici schele unde acestea se pot desface și preface în monedă, cu care apoi să se poată îndeplini alte necesități"¹³. Un motiv extrem de important l-a constituit

¹⁰ *Anul 1848 în Principatele Române*, I, București, 1902, p. 154.

¹¹ E. Negruși, *op. cit.*, p. 55, 64.

¹² Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 13-14, 99, 113, 117-118, 144; N Corivan și C. Turcu, *Comerțul Moldovei*, p. 280-281, 284-285, 294, 358; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 220.

¹³ N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 291.

întinderea relațiilor comerciale cu occidentul Europei în timpul războiului Crimeii, dar mai ales ulterior când, scoase de sub protectoratul țarist, Principatele române — devenite România, în 1859 — intrau într-o succesiune de transformări politice, dar și social-economice care le plasau în zona de interes a principalelor puteri occidentale. Acestea vădeau o mare nerăbdare pentru intensificarea legăturilor economice. Franța, de pildă, prin Ministerul Agriculturii și Comerțului, încă din 1850, se interesa de recoltele Țării Românești, solicitând date statistice, remise de altfel de Vornicia din Lăuntru. În 1851, Franței care arăta același interes, i se adăuga Prusia. Începând cu 1855 și continuând, apoi, în fiecare an, mai întâi din Moldova, iar din 1859 din România, cele mai importante state comerciale din Europa culegeau informații referitoare la producția cerealiară¹⁴. Era vorba de o certă preocupare a unora din țările occidentale de a atrage Principatele române în orbita lor comercială, fenomen accelerat tocmai în împrejurările constituirii statului național.

Ca și în anii anteriori, deținătorii de produse agricole destinate pieței erau mai ales clăcașii. În general, în Moldova, realizau mai puține mărfuri, dar printre ei erau numeroși aceia care imprimaseră gospodăriei o asemenea funcție¹⁵. În Țara Românească însă, deși cea mai mare parte a producției de cereale, pentru piață, cel puțin în anii războiului Crimeii — după o aserțiune a lui Barbu Catargiu — era furnizată de clăcași¹⁶, proprietarii și arendașii încep să se afirme și ei substanțial pe piață. Acumulară în magazinele lor cantități mari nu numai de cereale: grâu, porumb și îndeosebi orz, ci și de vin, rachiu, pește sărat, brânză, cânepă¹⁷ etc. În Moldova de-abia acum se definește clar acea categorie a negustorilor achizitori de produse agricole țărănești care — în temeiul unei învoielii — contractau la prețuri derizorii asemenea mărfuri. Se arvuneau, astfel, încă din iarnă — după procedeul cunoscut mai de mult timp în Țara Românească — fie o parte a recoltei de cereale, fie alte produse, ca ouă, păsări, vin etc. Se puneau clauze împovărătoare pentru țăranul care nu respecta contractul, îndatorat la plata unor mari daune¹⁸. Dar, în Moldova, cei mai mari furni-

¹⁴ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 248, 250; E. Negruți, *op. cit.*, p. 112.

¹⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p. 62-63.

¹⁶ D.C. Sturdza-Scheeanu, *op. cit.*, seria I, vol. IV, p. 365.

¹⁷ Arh. St. București, D.A., nr. 63/1853, f. 27, 29, 41, 89, 95-96, 211.

¹⁸ Gh. Platon, *Frământări țărănești în Moldova în preajma Unirii*, în "Studii", an XII, 1959, p. 110; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 290, 317-318.

zori de produse agricole pentru piață erau proprietarii și arendașii¹⁹. Mărfurile oferite de aceștia erau cumpărate de diverși negustori sau case comerciale cu scopul de a fi expediate spre piețele străine. Ele erau transportate la antrepozitele de la Galați cu concursul căraușilor, fiind apoi încărcate în vapoare sub pavilioane diferite.

Dar, un asemenea comerț cu produse agricole dezavantaja ținuturile din nordul Moldovei, depărtate mult de principalul port care era Galațiul. A apărut, astfel, ideea unei căi mai comode și mai ieftine de transport a produselor agricole, aceea a navigabilității Prutului concretizată începând cu 1862 de către Banca otomană din Galați care comercializa cereale. Din acel moment, banca menționată plasa agenți pentru achiziționarea de cereale. În 1862, compania asigurase un transport de 3 000 chile porumb și grâu, iar ulterior cifrele erau mult mai mari²⁰.

Prin intermediul producătorilor direcți sau al unor negustori, o parte din produsele agricole erau desfăcute pe piața internă. În Țara Românească, o dovadă a creșterii capacității pieței interne o constituie o listă din 1851 de mărfurile desfăcute în orașe și târguri, prin care se atestă că aproape toate erau cereale sau produse ale acestora²¹. Cerealele, în primul rând, erau căutate. În Moldova, din rândul țărănilor, ca de pildă în ținutul Neamț, o categorie se specializase în comerț cerealier mărunț. Mergeau în alte ținuturi, cumpărau făină de porumb sau alte produse, vânzându-le apoi în zonele mai sărace în produse agricole²². În 1855, Secretariatul statului din Moldova aprecia că se consuma în interior 22% din producția de cereale a anului, adică 236 636 chile. Din acestea, 64 101 chile reveneau târgurilor. Se vindeau deci în ambele Principate pentru satisfacerea necesităților de consum ale populației târgurilor și orașelor făină de grâu, porumb, vite, ouă, păsări, tutun, sculuri de borangic și gogoși de mătase, băuturi alcoolice, printre care vin și rachiu. Un loc special îl dețineau legumele, cumpărate în multe cazuri de la sătenii din apropierea târgurilor și orașelor. În cultivarea legumelor, un rol deosebit îl aveau bulgarii veniți de peste Dunăre și stabiliți la confluența Siretului și Prutului, la Dunăre, dar și lipovenii din ținuturile Roman, Iași și sudul Sucevii. De regulă, pe bază de contract, proprietarii sau arendașii le puneau la dispoziție terenul pe care înființau

¹⁹ Gh. Platon, *Evoluția rezervei*, p. 231, 241.

²⁰ E. Negruș, *op. cit.*, p. 111-112.

²¹ Arb. St. București, D.A. nr. 17/1851 *passim*.

²² N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 370.

adevărate grădinării, acestea furnizând legume pentru piață târgurilor mai mari²³.

Date disparate permit constatări interesante privitoare la prețul produselor agricole pe piața internă. În 1850, dacă în ținutul Iași chila de grâu era de 70 de lei, în Covurlui costa 140 de lei, în Roman chila de porumb era 24 lei, iar în Covurlui 108 lei; în Vaslui, chila de orz și ovăz era de 30 lei, iar la Botoșani de 50 lei; în Fălciu, chila de secară era de 28 lei, iar la Covurlui de 70 de lei. Se observă deci o variație mare de prețuri de la un ținut la altul, oscilația fiind dictată de abundența sau varietatea cerealelor oferite pe plan local. Din cauza insuficienței mijloacelor de comunicație, a dificultăților deci de a deplasa cu rapiditate mărfurile de la un loc la altul, prețurile ajung cu greu la valori identice sau apropiate, ele reflectând mai degrabă realitatea agricolă zonală decât pe aceea mai largă a țării. Aceeași mare diferență de prețuri se constată la vânzarea vitelor. În Putna, un bou se oferea cu 250 lei, în timp ce în Covurlui cu 550 lei; în Vaslui o vacă era 180 de lei, iar în Bacău 380 de lei; în Suceava un cal costa 400 de lei, iar în Botoșani 1 500 lei²⁴.

Alte informații parțiale dezvăluie prețurile articolelor de primă necesitate. În 1858, în ținutul Iași, o oca de pâine valora 32 de parale, o oca de carne de vacă 1 leu și 20 parale, 100 ocale făină de păpușoi 40 de lei, o cămașă groasă 1 leu, o căciulă de oaie 6 lei. Dar, pentru a evalua corect valoarea acestor prețuri, se impune a fi raportate la veniturile realizate. Dacă, de pildă, un țăran cosea o falce timp de aproximativ o săptămână (5-6 zile), răsplata lui consta în cel puțin 30—32 lei²⁵. Rezultă deci că produsele agricole de primă necesitate puteau fi procurate ușor, datorită prețurilor scăzute. Piața internă oferea deci mari cantități de asemenea mărfuri care însă găseau un număr relativ mic de cumpărători.

Ținta de căpetenie a produselor agricole din Principate o constituia piața externă, aceea occidentală. Proprietarii și arendașii din Țara Românească, dar și țăranii, în scopul comercializării producției cerealiere, gravitau spre schelele dunărene: Giurgiu, Brăila, Turnu, Izlaz, Zimnicea etc., îndreptând spre centrele menționate convoaie de care încărcate cu cantități

²³ E. Negruți, *op. cit.*, p. 111, 119, 121, 123, 136; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 290, 292, 313.

²⁴ N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 328.

²⁵ E. Negruți, *op. cit.*, p.93.

mari de mărfuri²⁶. Condițiile oferite însă de piața externă erau fluctuante, ceea ce influența în mare măsură însuși procesul productiv. Căci dacă în anii războiului Crimeii — datorită blocării exportului de cereale rusești — se deschisese pentru mărfurile românești o vastă piață comercială, neîngrădită de nici o opreliște, ulterior menținerea avantajoașă în asemenea contacte presupunea depășirea unor dificultăți cauzate de concurența unor produse similare nu numai rusești și americane, furnizate în mari cantități și la prețuri mai joase, ci și din Ungaria și Banat. Comerțul cu produse agricole se desfășoară îndeosebi după 1859 în condițiile unei crize economice declanșate în apusul Europei, care afecta exportul de produse agricole românești. Din aceste motive, spre a câștiga unele piețe, România încerca să le prezinte cu ocazia expoziției internaționale de la Londra din 1862, când sub firma fermei model de la Pantelimon erau prezentate mostre de cereale și de unelte confecționate în atelierele acestora²⁷.

Exportul produselor cerealiere din Principate spre Europa occidentală se menține intens, în tot răstimpul dintre 1848-1864, în ciuda recoltelor slabe realizate în mulți din anii menționați. În 1851, Costache Negri constata că în Moldova grâul ocupa locul întâi la export, urmat în ordinea ponderii de porumb, secară și orz. Grâul de toamnă, renumit prin mărimea firului și greutate, își câștigase un renume fiind căutat pe piețele cele mai importante ale Europei. Negustorii străini îl desfaceau la Londra, Liverpool, Marsilia, Triest etc. Grâul de vară arădat se exporta cu precădere în Turcia și în orașele italiene pentru fabricarea pastelor făinoase. În 1855, tot în Moldova, deși recolta a fost slabă, s-a exportat circa 78 % din producția cerealieră. Din cele 1 088 464 chile cereale s-au vândut 851 827 chile. Din acestea, pe prim plan s-a aflat porumbul reprezentând 57 %, grâul 31,3 %, secara 7,2 %. Este deci vorba de o schimbare de roluri, porumbul substituind grâul pe locul întâi. În septembrie 1855, datorită lipsurilor interne, Sfatul cîrmuitor decidea interdicția vânzării grânelor, spre a se asigura cu prioritate nevoile populației. Cu toate diminuările periodice ale exportului cerealier, valoarea lui era în continuă creștere. Dacă în Moldova, în 1847 era de 38 739 328 lei, în 1857 ajunsese la 40 326 006, pentru ca în 1859 să se ridice la 59 335 147 lei. Valoarea cerealelor — în răstimpul menționat —

²⁶ Arh. St. București, D.A., nr. 21/1851, f. 218; nr. 69/1854, f. 173; nr. 79/1854, f. 1; nr. 23/1856, f. 480; nr. 79/1857, f. 1; nr. 29/1860, f. 16.

²⁷ B. Boerescu, *Discursuri politice 1859-1883*, vol. I, București, p. 16-17; E. Negruți, *op. cit.*, p. 113; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 315.

reprezenta circa 70—74 % din întregul export. Predomină porumbul, urmat de grâu, orz, ovăz, hrișcă și mei. Între 1853—1857 se exporta aproximativ 38—50 % din recolta de cereale a Moldovei. Se mai vând și produse agricole necerealiere, în cantități mici, ca rapiță, în, cânepă, mătase, fasole, linte și chiar cartofi²⁸.

Existau evidente resurse de creștere a exportului, dar impedimentul îl constituia, de data aceasta, criza economică din Occident declanșată în anii 1857—1858, cu urmări în agricultura Principatelor. Ea a provocat, între 1859—1861, nu numai o stagnare a exportului, dar și un șir de falimente ale unor negustori care erau în neputința de a-și goli hambarele pline cu cereale. În Muntenia, în 1861, în ciuda unei recolte bogate, scăderea prețului pe piața externă descuraja exportul, multe din surplusuri fiind folosite pentru îngrășarea porcilor, vânduți cu deosebire în Banat, Transilvania și Ungaria²⁹. În 1864 — după cum remarca D. P. Marțian —, exportul cerealier părea a fi revigorat, căci se înregistraseră “sutele de mii de chile de grâne” vândute în exterior³⁰.

Principatele române efectuau un activ export de animale, îndeosebi vite, care ocupau locul al doilea, după cereale. O serie de date referitoare la Moldova atestă că, în 1847, valoarea vitelor era de 8 342 054 lei sau 16 % din ponderea întregului export. În 1853, aceasta scădea la 3 808 469 lei sau 5 %, iar în 1857 se ridica iarăși la 6 168 166 lei sau 9 %. Predomină copleşitor vitele cornute. Caii, oile și porcii dețineau procente mici. Porcii mai ales, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, încep a fi crescuți în mod special pentru export. În Țara Românească, de pildă, în 1861, în condițiile unei abundențe de cereale nedesfăcute în exterior, numeroși țărani, dar și proprietari și arendași din județele de munte, le foloseau pentru îngrășatul porcilor și a altor vite destinate aceluiași comerț. În asemenea zone, în ambele Principate, creșterea vitelor pentru comerț constituia ocupația principală atât a locuitorilor, cât și a proprietarilor și arendașilor³¹.

Vitele, atât pentru consumul intern, cât și pentru export, se vindeau în târguri și iarmaroace, în ambele Principate numărul acestora crescând considerabil după 1848. Dacă, în 1852, la Fălticeni se vânduseră animale în

²⁸ E. Negruți, *op. cit.*, p. 102, 108, 111-116; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 342-344.

²⁹ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 361.

³⁰ "Analele economice", trim. I-IV, 1864, p. 10.

³¹ E. Negruți, *op. cit.*, p. 128; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 345-346; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 361.

valoare de 222 000 lei, la Iași — unde târgul se ținea de cinci ori pe an — la 26 octombrie 1850 se vânduseră vite în valoare de 540 390 lei. Într-o asemenea conjunctură, apar — ca în deceniile șase și șapte — o serie de exportatori de vite. Printre ei se remarcă Leiba Vorniceanu, arendaș al mai multor moșii, care exporta anual peste 1 000 boi. V. Pilat, arendașul moșiei Târnauca, ținutul Dorohoi, îngrășa cam același număr de boi, ca de altfel și Jorge Holban. Prințul Gr. Sturdza se ocupa și el cu un asemenea comerț³².

În Moldova, taxa pentru exportul de vite se chema poșlină, în timpul evenimentelor revoluționare din martie 1848, în petiția proclamație, formulându-se o dorință hotărâtă pentru abolirea ei. Înscrierea poșlinei printre revendicările principale atestă importanța deținută de exportul de vite în Moldova, faptul că printr-o asemenea taxă percepută de domnia lui M. Sturdza proprietarii și arendașii, cu deosebire negustorii, își vedeau diminuate o parte din veniturile realizate din comerțul cu vite. Locurile de trecere din Moldova pentru vitele de export erau: Mamornița, Mihăileni, Tisăuți, Cornul Luncii, Prisăcani, Oituz, Grozești, Comănești, Vrancea și Galați³³.

Se mai exportau: vin, sămânța de gândaci, legume, cânepă și in. În 1863, de pildă, se vindeau din Moldova 40 860 ocale în și 36 097 ocale cânepă. Circa 5 % din producția de in și 3,7 % din cea de cânepă se exportase. Se vindeau, de asemenea, alte produse, ca de pildă, în 1860, în Moldova, pielărie în valoare de 3 043 890 lei, lână de 2 874 653 lei, păr de porc de 2 485 048 lei³⁴.

Relativ la direcția comerțului extern al Principatelor, unele date statistice atestă că în 1861-1863 vânzarea cerealelor se efectuase în felul următor: cu Turcia crescuse de la 20 % până la 44 %, cu Franța de la 18 % până la 20 %, cu Anglia de la 13 % până la 15 %, cu Italia de la 2 % până la 7 %. Cu Austria, în schimb, se înregistrase o scădere de la 14 % la 5 %. În Austria, dar și în Transilvania, Bucovina și în Banat, Principatele exportau cu deosebire animale, atât vite, cât și porci. În Transilvania și Ungaria, se vindeau din Moldova piei de bou, vacă și vițel, precum și păr de porc pentru confecționarea de perii și pensule de vopsit. Lâna, de asemenea, era expedită de negustori la Viena și Lipsca, fiind acolo spălată. O parte din lâna cumpărată în Moldova ajungea în Țara Românească unde negustori

³² E. Negruți, *op. cit.*, p. 129; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 284-285, 334.

³³ *Ibidem*.

³⁴ E. Negruți, *op. cit.*, p. 119, 121-122, 124-125; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 347, 350.

occidentali — după ce o triau — o trimiteau la destinație tot nespălată. Negustori francezi, italieni și germani, după ce cumpărau sămânță de gândaci, o expediau spre diferite centre europene. Vinul moldovean era vândut în Galiția, o firmă din Liov având aici interese speciale. Vinul de Odobești se cumpăra și de către negustorii "cazacii" din Odesa. După 1859, același vin se exporta, prin Bucovina, în Austria, Turcia și până în Egipt.

Un loc special îl constituia comerțul cu produse agricole dintre țările române. În afară de zona de frontieră, unde se practica un asemenea schimb permanent, locuitorii de pe ambele versante ale Carpaților intrând într-o țesătură densă de asemenea raporturi economice, comerțul în spațiul românesc se amplifică în anii revoluției. Începând cu 1 ianuarie 1848, vama dintre Moldova și Țara Românească era abolită, produsele agricole circulând nestingherit dintr-o provincie în alta. În același an, românii din Transilvania reuniți la Blaj la 3/15 mai formulară, printre altele, măsuri pentru abolirea barierelor vamale dintre Transilvania și Principate, ca o necesitate pentru accentuarea schimbului de mărfuri agricole dintre cele trei provincii cu economii complementare. Oricum, peste barierele politice, schimbul de produse agricole dintre România și Transilvania s-a intensificat. În 1863, de pildă, țăranii din Mehedinți vindeau porumb în Banat, care deși recunoscut prin culturile lui remarcabile, fusese bântuit de secetă în anul menționat. Tot astfel, dinspre Moldova se scurgeau spre Dobrogea legume: usturoi, ceapă, fasole, linte, morcov, varză³⁵ etc.

În Transilvania, de la finele secolului al XVIII-lea și până în primele două decenii ale celui următor, întocmai ca alodiile, gospodăriile țărănești — adaptate tot mai mult la nevoile pieței — desfăceau ouă, păsări, lapte, produse lactate, porci, purcei, oi, miei, capre și iezi, viței, mai rar vaci, boi, mânji, cai. Se vindeau, de asemenea, surplusuri de cereale, iar din regiunile de deal fructe și băuturi³⁶. Tot astfel, în Banat, în același răstimp, se accentuează caracterul comercial al agriculturii³⁷. În timpul revoluției de la 1848 — cum se constată dintr-un discurs al avocatului Petru Dobra către concetățenii lui din Zlatna, din 10 aprilie —, agricultura comercială înre-

³⁵ Vezi "Studii și materiale de istorie modernă", vol. IV, 1973, p. 7-236; E. Negruți, *op. cit.*, p. 118-119; N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 333-334; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 364.

³⁶ L. Botezan, *Aspecte ale antrenării gospodăriilor țărănești din Transilvania în economia de mărfuri între 1785-1820*, în "Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", XIX, 1976, p. 153.

³⁷ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 4.

gistrase progrese considerabile. Căci el vorbea de faptul că Transilvania producea grâu, tutun, lână, vin, cânepă etc. mai mult decât erau necesare pentru consumul intern. O parte din acestea erau duse în provinciile austriece care le solicitau, dar cu prețul unor mari taxe vamale. Din aceea cauză, producătorii încasau prețuri mici, munca lor fiind astfel slab recompensată³⁸.

După revoluția de la 1848, în condițiile abolirii iobăgiei, agricultura din Transilvania se deschidea mai mult spre piețele menționate. Schimbul de mărfuri țărănesc are însă un caracter local, datorită lipsei de căi de comunicații rapide sau a caracterului semiagrar al orașelor. În jurul fiecărui oraș însă se articulează un șir de relații care implică un comerț cu produse țărănești, cu ocazia zilelor de târg. Satele din sudul Transilvaniei, în schimb, sunt angrenate în legături cu Țara Românească, indeosebi în comerțul cu porci³⁹. În Banat, Bihor și alte zone vestice locuite de români, economia agrară se constituie, printre altele, ca o sursă de aprovizionare a zonei industriale din sud, devenită o mare consumatoare de produse cerealiere, carne, lapte, legume și fructe. Piața externă era relativ limitată datorită aceleiași lipse de căi de comunicații rapide. Se va extinde însă concomitent cu canalizarea râului Bega — devenită o arteră comercială — și a altor râuri, dar mai ales prin introducerea și extinderea căilor ferate. Războiul Crimeii și amplificarea ulterioară a raporturilor economice dintre Occident și spațiul românesc vor contribui și în Banat la dezvoltarea agriculturii comerciale, primele linii de cale ferată întinse aici relativ timpuriu punând această provincie mai rapid în legătură cu centrele de desfacere nu numai din Austria, ci și din alte părți ale Europei⁴⁰.

³⁸ *Revoluția de la 1848-1849 din Transilvania*, vol. I, Edit. Academiei, București, 1971, p. 402.

³⁹ S. Reșgan, *Mutații economice*, p. 201-202.

⁴⁰ Kalucz Lajos, *Învălmășitul agricol din Banat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în "Acta Musei Napocensis", XX, 1983, p. 2-13.

INDUSTRIALIZAREA PRODUSELOR AGRICOLE

Morăritul constituia principala industrie agricolă din țările române. În general el se practica în virtutea monopolului deținut de stăpânii de moșii, dar existau numeroase derogări de la acel sistem, încât comunități de săteni sau chiar clăcași îmbrățișau o asemenea ocupație¹. Predomină multă vreme morile acționate de forța apei, vântului sau animalelor. Morile clăcășești cu cai erau instalate la câmpie unde apele curgătoare erau mai rare. În Dobrogea însă — pe lângă cele de apă sau plutitoare pe Dunăre — predomină morile de vânt atât în zona de stepă, cât și pe țărmul mării. În 1846, una sau chiar două se găseau la Constanța, în timp ce altele similare, în anii următori, se aflau la Tulcea și Sulina². Trebuie însă menționat că până la 1848, o parte a țăranimii din Principate și Bucovina, pentru obținerea făinii din cereale, se folosea de râșniță³.

Germanii industriei morăritului modern se ivesc înainte de 1848, în Banat și în fostul comitat Arad. În acest stadiu de evoluție apare moara comercială al cărei proprietar cumpără cereale, le macină și le vîndé apoi pe piața internă sau externă, deosebită deci de moara țărânească unde micii producători veneau cu propriile lor produse spre a le măcina. Moara comercială este inovată sub raport tehnologic, prin folosirea forței aburului și a unui instrument perfecționat, valțul. În Transilvania, în 1852 existau doar 3 asemenea mori. În 1858, Camera de comerț și industrie din Transilvania atrăgea atenția asupra necesității modernizării mai rapide a industriei morăritului pornind, printre altele, de la considerentul că făina era de obicei cu peste 100 % mai scumpă decât grânelor din care era produsă. Potrivit statisticii din 1863, din 32 mori cu aburi, marea majoritate, adică 30, se aflau în Banat, comitatul Arad, Bihor și Satu Mare, principalele zone cerealiere ale

¹ I. Kovács, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, p. 70; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 322-323.

² Tudor Mateescu, *Contribuții la istoricul morăritului în Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în "Anuarul Inst. de Ist. și Arh. «A.D. Xenopob»", X, 1973, p. 220-221.

³ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 75.

spațiului locuit de români. Este, de asemenea, demn de menționat că morile cu aburi reprezentau o pondere infimă în masa de 2 311 instalații tradiționale, din care 1 160 de apă obișnuite, 472 plutitoare, 1 662 cu tracțiune animală și 17 de vânt⁴. După 1867 apar mori mecanice de mare capacitate în Banat, la Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Topleț, Delta, Gătaia și Becicherecul Mic⁵ care, prin marea capacitate de prelucrare a cerealelor, schimba radical profilul industriei morăritului, cu atât mai mult cu cât chiar o parte a grâului din România era măcinată aici.

În Moldova, prima moară cu vapori fusese instalată în 1846. Un deceniu mai târziu, în 1856, a fost construită o moară mecanică la Țigănești, iar în 1859 s-a importat o locomobilă pentru o moară la Pașcani. Potrivit unor date statistice, în 1862 existau 16 mori cu aburi dintr-un total de 2 099 dat de cifrele oficiale. L. Boicu — în temeiul confruntării diferitelor date — apreciază că numărul acestora pare a fi mult mai mare, de circa 4 000⁶. Cele mai multe instalații se aflau în ținuturile Putna, Covurlui și Neamț. În Țara Românească, predomină morile de apă⁷. Sunt totodată de remerțat eforturi nu numai de reparare și întreținere a morilor de pe moșii, ci și de întemeiere a unor întreprinderi mecanice în orașele mari⁸. Preocupări pentru montarea pe Dunare a unor instalații mecanice mai mari, importate, dar impulsionate de forța apei, sunt tot mai insistente⁹. În pofida situației menționate, industria morăritului în Principate era insuficient dezvoltată, ea depinzând într-o anumită măsură de aceea de peste munți. Deseori din Principate erau exportate cereale care erau importate apoi sub formă de făină¹⁰.

O formă incipientă și firavă de industrializare a produselor agricole o constituiau brutăriile. În Moldova, între 1860-1862, existau în târguri și orașe aproximativ 134 asemenea unități. Ele crescuseră în pondere numerică începând din 1831 când în Iași se înregistraseră 89 brutari, iar în 1845

⁴ A. Edyed, *Marea industrie a morăritului în Transilvania*, p. 481-484.

⁵ Kakucs Lajos, *Dezvoltarea agriculturii în Banat*, p. 14-15.

⁶ L. Boicu, *Industria din Moldova*, p. 195, 212-213.

⁷ O cataografie din 1839 din fostul județ Argeș, de pildă, menționează existența a 196 mori de apă cu 305 roți (informație furnizată de Spiridon Cristoceă, muzeograf principal la Muzeul județean Argeș, extrasă de la Arhivele Statului, filiala Argeș, fond Prefectura județului Argeș, dosar nr. 50).

⁸ Arb. St. București, DA, nr. 141/1851, f. 1, 3; nr. 114/1852, f. 1.

⁹ *Ibidem*, nr. 264/1861, f. 1.

¹⁰ E. Negruți, *Agricultura din Moldova*, p. 134-135, 137; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 322-323.

122. La jumătatea secolului trecut, numai în capitala Moldovei existau 14 brutării. Tot în târguri și orașe, alături de brutării, apăruseră covrigării. În anii 1860-1862 se aflau 65 cu 100 angajați. În 1862, în Iași funcționa un atelier cu cuptor, în care se prelucrau macaroane și fidea în valoare de 19 000 lei anual¹¹. Asemenea stabilimente industriale care prelucrau produse agricole existau în același răstimp și în Țara Românească¹².

În Principate, cantități importante de produse agricole devin treptat sursă pentru înjgheizarea unei industrii a alcoolului¹³. În acest sens, se pun în valoare porumbul, orzul, secara, cartoful — cultivat special în Moldova — fructele, drojdia, tescovina și chiar vinul pentru extragerea de țuică, rachiu, spirt, mastică și anison. Proprietarii și arendașii erau cu precădere elementele în jurul cărora se profila o asemenea industrie, unele dintre moșiile lor constituind locul de amplasare a velnițelor și povernelor pentru distilarea alcoolului. Distileriiile înregistrau o creștere numerică rapidă, dar și o îmbunătățire calitativă, afirmându-se acelea bazate pe forța aburului. Multe dintre ele erau aduse din Austria și Prusia împreună cu lucrătorii salariați.

Producții mari de alcool din cereale erau obținute după 1859. În județul Prahova, de pildă, în 1860 erau 12 distilerii care transformau zilnic în spirt circa 100 chile de porumb, secară și orz. În 1861, în județul Argeș, fabricarea rachiului din cereale s-a extins. În Moldova — pentru care există date mai multe — în 1860-1862 erau înregistrate 117 poverne. Ținuturile din nord, printre care Dorohoi, Botoșani, Neamț și Suceava, deveniseră principalele centre ale producției de alcool din cereale. Moșia Zvoriștea, Dorohoi, proprietatea prințului A. Moruzi, utiliza cu precădere producția proprie de cartofi, aproape 30 000 merțe anual, din care se obțineau în jur de 45 000 vedre rachiu. Ținuturile din nordul Moldovei se specializaseră în industria alcoolului datorită depărtării de portul Galați și deci a incapacității de a exporta cerealele, cărora le dădeau destinația menționată. Tot în acea zonă, în aceeași industrie erau antrenați nu numai proprietarii și arendașii, posesorii de velnițe mari, ci chiar răzeșii și clăcașii care fabricau alcool din prune și tescovină, aceștia din urmă posedând cazanele lor. În Moldova survenise chiar o specializare zonală în producția de alcool cerealier, nordul distanțându-se net de sud. Câteva date statistice sunt concludente. În

¹¹ L. Boicu, *op. cit.*, p. 182-183.

¹² Dan Berindei, *Industria în perioada 1859-1864: Muntenia (Partea I)*, în "Studii și materiale de istorie modernă", vol. VII, 1983, p. 138 și urm.

¹³ Ap. Stan, *Arendășia în Țara Românească*, p. 1 186 și urm.

deceniul de după 1859, în ținutul Putna existau 600 de cazane care dădeau anual 31 000 vedre (398 280 litri) rachiu din prune, tescovină, drojdie și vin, în timp ce în nord, în 1864-1866, o singură velniță producea 579 600 litri rachiu¹⁴.

Industria berei remarcată cu precădere în Banat încă de la începutul secolului al XVIII-lea, se dezvoltă viguros la jumătatea secolului următor. La Timișoara se plasase una dintre primele instalații moderne¹⁵ care se consolidau pe măsură ce o asemenea industrie prospera. O înfiripare a acesteia se observă și în nordul Moldovei din necesitatea de a se veni în întâmpinarea unor preferințe ale unor străini, nemți și ruteni, aflați însă în număr mic. Totuși, la începutul deceniului șapte al secolului trecut existau 40 instalații de producere a berei, îndeosebi în orașe, dintre care cinci pot fi socotite mici "fabrici" în care — drept materie primă — se foloseau orzul, hameiul, secara și porumbul.

Sămânța unor produse agricole, a inului și cănepei, dar uneori și a dovleacului era folosită atât de țărani, cât și de proprietari sau arendași la extragerea oloiiului lampant. Se creaseră în acest scop așa-numitele oloințe sau mici ateliere. În 1848, numai în ținutul Suceava erau 20. Ulterior, odată cu introducerea în iluminat a gazului de păcură, numărul lor se diminuează simțitor.

În zona de munte, în ambele Principate, existau numeroase cășării și brânzării¹⁶. Ele aparțineau țărănilor proprietari de turme, mulți dintre aceștia fiind transilvăneni care-și pășunau și iernau oile în câmpia mun-țeană și bălțile dunărene. Laptele muls de la oi era transformat în unt, brânză și cașcaval. Era evident vorba de un "meșteșug" tradițional accentuat în noile condiții ale economiei de piață.

Dezvoltarea relativ rapidă a târgurilor și orașelor în epoca regulamentară provoacă o sporire a consumului de carne și, drept consecință, apariția în asemenea centre a unor măcelării. Potrivit unor informații disparate, în 1845, în Iași se aflau 25 dintre acestea, iar în Focșani 11. După 1848, Iașul posedă 69, Botoșani 37, Galați 30 etc. Pentru consumul Moldovei, în 1849, se tăiau 75 000—80 000 boi și vaci. N. Suțu relevă că,

¹⁴ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 45, 104-105; E. Negruș, *op. cit.*, p. 117, 135-136; L. Boicu, *op. cit.*, p. 195; I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 65, 323-324.

¹⁵ Kakucs Lajos, *Dezvoltarea agriculturii în Banat*, p. 14-15.

¹⁶ E. Negruș, *op. cit.*, p. 104, 137-139; L. Boicu, *op. cit.*, p. 183, 196.

în 1849, se consumau în târgurile și orașele acestei provincii 6 446 720 ocale de carne, dintr-un total de 7 736 064 ocale¹⁷.

În deceniul cinci, pe moșia Țiglina(Galați) lua ființă prima fabrică de conserve de carne de vită, din inițiativa unei societăți engleze al cărei reprezentant era Goldner, un evreu din Ungaria. Cerase permisiunea guvernului Moldovei în 1844, pe care o și obținuse. Încercări similare s-au mai făcut, ulterior, tot de către străini. Cert este că în toamna lui 1844 se exportau deja în Anglia cutii cu conserve de carne de vită¹⁸ care erau destinate nu numai marinei engleze, ci și celei franceze și celei austriece. Pentru prepararea acestora se tăiau anual circa 4 000 boi.

În ciuda abundenței lor în vite, datorită unor împrejurări speciale, dar mai ales capitulațiilor otomane, prin care piața românească era total deschisă penetrației străine, Principatele române nu-și pot întemeia o industrie a cărnii datorită, printre altele, lipsei de capital și a unei burghezii care să pună în valoare principalele produse ale agriculturii. Proprietarii și arendașii — la rândul lor — erau interesați în procurarea de sume de bani din exterior, încât, pentru a le obține, exportau numeroase vite care luau drumul abatoarelor din centrul Europei. Din aceste motive, până la 1864, principala formă de prelucrare semiindustrială a cărnii a constituit-o zalhanaua care prepara pastramă, cerviș, săuri, piei, săpunuri, lumânări.

În Moldova, la începutul deceniului al șaptelea, figurau șapte zalhanale¹⁹. Cele de la Huși, Odobești și Focșani erau mai importante. În 1858, la Odobești se tăiau 600 vite, iar la Huși 397. În Dobrogea, în fermele mari denumite cificuri, unde principalul profil îl constituia creșterea vitelor pentru comerț, au apărut abatoare și zalhanale pentru prelucrarea cărnii în pastramă și cerviș (seu de bovină obținut prin fierberea în cazane mari a unor vite întregi), cărora li se adăugau cherhanale, instalații de conservare a peștelui²⁰. În Țara Românească, multe moșii fuseseră înzestrate de proprietari și arendași cu zalhanale²¹.

Un meșteșug auxiliar era acela al pielăriei. În general, acesta se mișca în tiparele tradiționale ale industriei casnice, dar concomitent cu creșterea populației orășenești și desprinderea unui număr tot mai mare de oameni de

¹⁷ N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 293-294.

¹⁸ L. Boicu, *op. cit.*, 64, p. 224-225, 228.

¹⁹ *Ibidem*, p. 183, 204-206.

²⁰ I. Corfuis, *Agricultura 1848-1864*, p. 77-78.

²¹ Arh. St. București, D. A., nr. 21/1850, f. 328, 384; nr. 9/1853, f. 212; nr. 10/1861, f. 71.

agricultură se crează o nevoie mai adânc resimțită pentru perfecționarea lui. Pe moșia Drăgășani, județul Vâlcea, o parte din locuitori erau cojocari și cizmari²². Boierul Bașotă, în 1832, crease un "mare atelier de dubit piei" pe moșia Holboca. Se cumpărau piei crude care erau prelucrate aici de cinci meșteri angajați²³. De la asemenea ateliere instalate în mediul rural se ajungea, ulterior, la înființarea unor tăbăcării și dublării în orașe, pentru satisfacerea cu precădere a nevoilor acestei populații. În 1860-1862, în Moldova erau 88 stabilimente, dintre care 85 ființau în orașe. Botoșanii deveniseră cel mai mare centru al industriei pielăriei. La Baia, pe moșia prinților Cantacuzino, exista, de asemenea, o mare tăbăcărie unde se prelucrau anual 2 000 de piei de bou și 3 000 de piei de vițel²⁴.

Fibrele inului, cănepei, bumbacului și lăna oilor crescute din abundență în țările române ofereau mari resurse de materie primă pentru întreținerea unui străvechi meșteșug casnic, acela destinat confecționării îmbrăcămintei și a unor numeroase obiecte de necesitate gospodărească. Predomină meșteșugul casnic al femeilor care confecționau din fibre țesăturile necesare. În județul Mehedinți, la Bălăcița, arendașul obliga pe săteni să lucreze câte 10 zile de familie "la răsucit de bumbac" și la prelucrat cantități mari de lână²⁵. Pe câteva moșii boierești din Moldova apăreau chiar "ateliere de pânză" care foloseau lucrătoare plătite. Tot prin meșteșugul casnic erau prelucrate și firele de borangic, existente în cantități mari după 1848, când se intensifica cultura viermilor de mătase. Se mai confecționau pe aceleași cale frânghii, odgoane etc.

Dar, tot epoca regulamentară facilita înfiriparea unor germeni ai industriei textile. Încă din 1845, la Târgu Neamț se aflau 59 meșteri sucmanari care, un deceniu mai târziu, se concentraseră în câteva case producătoare de "sute de mii de coți de sucman". În unele orașe și târguri din Moldova se instalaseră deci diverse ateliere textile, unde se țeseau nu numai stofe, ci chiar covoare. La Târgu-Neamț, ființa o "fabrică". Pânza realizată atât în gospodărie țărănească, dar și în atelier era finisată și îndesată la dârste sau pive. În 1860-1862, în Moldova, acestea erau în număr de 139. În ținuturi, în 1863, cele mai multe se aflau: 54 Neamț, 50 Roman și

²² *Ibidem*, nr. 107/ 1850, f. 20.

²³ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 38-39.

²⁴ L. Boicu, *op. cit.*, p. 187; E. Negruș, *op. cit.*, p. 139.

²⁵ Arh. St. București, D.A., nr. 24/1850, f. 224.

35 Putna. Utilizând forța apei, unor asemenea instalații li se deschisese calea mecanizării²⁶.

În Banat, unde cultura tutunului avea o anumită pondere, după 1848 se pun bazele prelucrării industriale a acestuia. "Fabrica" de tutun înființată avea în 1856 peste 297 de angajați²⁷.

În zonele de munte, o industrie legată într-o anumită măsură de agricultură, îndeosebi prin folosirea de către proprietari și arendași a obligațiilor de clacă, era aceea a cherestelei. În numeroase locuri se instalaseră fierăstraie care pregăteau diverse sorturi de lemn în vederea comerțului. Evident că acesta era folosit pentru satisfacerea unor necesități aparținând populației agricole, pentru confecționarea unor obiecte de strictă necesitate atât pentru păstrarea cerealelor, cât și pentru conservarea băuturilor²⁸.

²⁶ L. Boicu, *op. cit.*, p. 186-187, 198-199; E. Negruți, *op. cit.*, p. 138.

²⁷ Kakucs Lajos, *op. cit.*, p. 15.

²⁸ Arh. St. București, D.R.C., nr. 1 130/1862, f. 16; C. Istrati, *Despre gospodăria moșierească* ..., p. 248-257; Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 121, 133.

AGRICULTURA ȘI MODUL DE TRAI AL SĂTENILOR

Expansiunea agriculturii deschidea în Principate un amplu proces de transformare a locuințelor țărănești și de configurare a satelor înseși. Până la Regulamentul organic, cu deosebire în zonele de câmpie, așezările țărănești erau constituite din locuințe răzlețe și simple, fără împrejurimi mai importante și săduri, gata a fi abandonate atunci când situația materială sau presiunea fiscală deveneau intolerabile. În județul Dolj, în 1835, împrăștierea locuințelor ajunsese până acolo încât într-un sat de o sută de case nici "zece odăi" nu erau grupate laolaltă, ci așezările erau ascunse, vârate sub dealuri și văi, așa cum se moșteniseră "după vreme".¹ În zonele de câmpie, țărani locuiau în bordeie săpate în pământ sau în colibe lipite cu lut.² În județul Vlașca erau două categorii de sate: unele în apropierea pădurilor care posedau case obișnuite cu pereți deasupra pământului, iar altele la câmpie alcătuite numai din bordeie.³ Numai în zona montană locuințele sătenilor constau din case de lemn.⁴

Regulamentul organic al Țării Românești, întocmai ca acela al Moldovei, își propunea să realizeze o schimbare fundamentală în organizarea satelor și a locuințelor țărănești. Prin art. 140 se impunea stăpânilor de moșii obligația de a da clăcașilor teren pentru casă, curte cu împrejurimi și grădină de legume laolaltă, pe o parte distinctă a moșiei. În virtutea unei asemenea dispoziții se iniția deci o acțiune de strângere și așezare la linie a caselor.⁵ Erau mai multe interese care dictaseră o asemenea măsură, printre care unele ale statului de natură fiscală, altele ale stăpânilor de moșii de a-și grupa clăcașii în așezări stabile și ușor controlabile, în vederea perceperii

¹ Arh. St. Buc., Vornicia din Lăuntru, nr. 4 745/ 1835, f. 49.

² I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 225.

³ *Ibidem*, p. 279-280.

⁴ *Ibidem*, p. 276; I. Nistor, *O descriere a Principatelor române din 1822*, în "Analele Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.", seria III, tom. XXV, 1942-1943, p. 372; Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. N. Hodoș, București, 1910, p. 59.

⁵ *Regulamentul organic*, București, p. 75.

mai sistematice a diverselor prestații și obligații regulamentare. Dar dacă în Moldova un asemenea proces era lăsat pe seama inițiativei individuale, urmând a se desfășura într-un timp relativ lung⁶, în Țara Românească impulsivitatea era dată de autoritatea guvernamentală. Aceasta făcea din sistematizarea satelor un obiectiv important al activității de modernizare a agriculturii.

În decembrie 1831, Vornicia din Lăuntru alcătuieste un proiect de lege prin care se preconiza construirea unui tip de casă, cu grajd și îngrădirea necesară pentru ameliorarea culturii legumelor și pomilor, dar și a duzilor pentru creșterea viermilor de mătase. Deși un asemenea proiect fusese tipărit și programat a fi dezbătut de Adunarea obștească în sesiunea 1831/1832, el n-a fost distribuit deputaților în exemplare decât la 15 februarie 1842. Discuțiile asupra lui au fost amânate și abandonate. În ciuda acestei situații, prin cărmuitori, Vornicia din Lăuntru, încă din primăvara lui 1832, dăduse dispoziții să se înceapă efectiv acțiunea de sistematizare⁷.

Pornită în împrejurările menționate, schimbarea modului tradițional de viețuire a țărănimii era greu de urmit, deoarece trebuiau a fi dislocate și abandonate o serie de așezări. Drept urmare, la 26 august 1833, Kisseleff dispunea stoparea ei. În 1834, odată cu reinstalarea administrației românești, s-a limitat la satele din câmpie și din zona de mijloc a țării, precum și parțial în regiunile montane, în satele așezate pe șesurile apelor. Sistematizarea a fost lăsată să meargă de la sine, fără planuri întocmite de autorități, ci numai concordant cu îndrumările adresate sătenilor de autoritățile locale. În Oltenia, în schimb, în 1834, s-a reușit ca satele să fie date la linie aproape integral. O asemenea schimbare a afectat nu numai pe clăcași, ci și pe moșneni. În restul Țării Românești, numai județul Brăila a reușit până în 1835 să-și reorganizeze satele⁸.

Un moment decisiv al sistematizării l-a reprezentat iarna lui 1836-1837, când domnia adopta măsuri speciale referitoare la principalele județe de câmpie ale Țării Românești. S-a cerut astfel cărmuitorilor din Brăila, Ialomița, Ilfov, Vlașca, Teleorman, Olt și Romanați ca, începând cu luna mai 1837, să declanșeze o acțiune de construire a unor case din lemn.

⁶ Gh. Platon, *Domeniul feudal*, p. 118; Despre demografia satului, vezi Ecaterina Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Iași, 1984.

⁷ Arh. St. Buc., Vornicia din Lăuntru, nr. 1 720/1831, II, f. 1-6, 393, 398; I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 199-200, 277.

⁸ *Ibidem*, p. 278-279.

Este evidentă deci tendința domniei de a inaugura un proces de lichidare a bordeielor existente la câmpie ca principală locuință a clăcașului. Concomitent, cârmuirilor județelor de munte Râmnicu Sărat, Buzău, Saac, Prahova, Dâmbovița, Muscel, Argeș, Vâlcea, Dolj, Gorj și Mehedinți li s-a pretins să alcătuiască liste cu clăcașii care aveau casele risipite pe văi și dealuri și nu dispuneau de loc întins pentru strângerea satului. S-a definit în mod clar — de data aceasta — concepția de sistematizare. La 12 februarie 1837, șeful Vorniciei din Lăuntru, Mihalache Ghica, prin dispoziții speciale, susținea că a așeza satul la linie nu însemna a strica toate locuințele, nici înșurubirea acestora, într-un rând sau două, ci strângerea lui laolaltă. Satele așezate pe locuri potrivite nu trebuiau afectate, ci să li se deschidă un centru și un anume număr de ulițe care să pomească din acel punct. În asemenea așezări urmau să-și clădească locuințe numai țăraniii răzlețiți sau cei ale căror case nu cădeau pe linia acelor ulițe. Satele așezate pe locuri nepotrivite sau cele cu casele risipite să se reconstruiască în locuri speciale indicate de proprietarii de moșii. Nici în acest caz, satul nu trebuia clădit în linie, ci pe mai multe ulițe, pomind de la un punct central unde urmau să se afle casa de sfat și biserica⁹.

În temeiul dispozițiilor menționate, în primăvara lui 1837 se desfășoară în Țara Românească o susținută campanie de pregătire a materialului pentru construirea unor case de lemn — menite a substitui bordeiele — în sate reamenajate¹⁰. Procesul însă a fost încetinit sau blocat momentan de refuzul clăcașilor de a-și abandona vechile locuințe. În asemenea împrejurări, domnia n-a încercat să-și impună intențiile cu forța, dând acțiunii de concretizare a acestora, un caracter benevol și căutând să-i convingă pe țărani de avantaje. În consecință, sistematizarea s-a rezumat la aducerea locuințelor răzlețite spre centrul satului¹¹.

Dar cei care au opus o mare rezistență la deciziile de sistematizare au fost nu atât clăcașii, ci mai ales moșnenii, iar dintre județele țării s-au detașat în acest sens cele din zona de munte. În județul Slam Râmnic, de pildă, existau 52 de sate — 35 clăcașești, 11 moșnenești și 6 mixte — situate pe munți, dealuri, văi și râpe sau în locuri de podgorie acoperite cu vii, livezi de pomi sau crânguri. În județul Buzău, 85 sate erau așezate pe văi și dealuri, încât nu puteau să fie strânse, mai ales că clăcașii refuzau să iasă din curăturii. Curăturile astfel constituiau zone de amplasare a locuințelor pentru

⁹ *Ibidem*, p. 280-281.

¹⁰ *Ibidem*, p. 219.

¹¹ *Ibidem*, p. 283.

numeroși clăcași din Țara Românească, ei refuzând să le părăsească întrucât le considerau proprietăți. În județul Saac, din 223 de sate existente, 135 nu puteau fi sistematizate din aceleași rațiuni. Cazuri identice erau semnalate și în județul Muscel. Mai trebuie, de asemenea, menționat că de regulă moșnenii — atât la câmpie, cât și la munte — își aveau clădite case printre viile și plantațiile de pomi, fiind total desprinși de sate și locuind într-o adevărată "sălbăticie". Abandonarea unor asemenea locuințe se izbea și de impedimentul că, mutându-se pe moșia boierească, moșnenii ar fi devenit clăcași¹².

Și totuși, în pofida numeroaselor dificultăți, procesul de modernizare a satului românesc înainta încet, dar sigur. Conform unor date statistice, la finele lui 1838 și începutul anului următor fuseseră înregistrate rezultate notabile, desăvârșite în anii următori. În 1844, satele aliniat depășeau 50 %¹³. În consecință, spre finele epocii regulamentare imaginea satului românesc se schimba în mod radical. Existau cazuri — ca de pildă în județul Olt — când fâșiile sau fașele acestea de proprietate erau de unu-doi stânjeni cel mult sau chiar mai mici, doi-trei moșneni fiind așezați cu casele pe un singur pogon.

În unele județe au trebuit întreprinse măsuri sistematice și persistente pentru depășirea numeroaselor dificultăți. În județul Vlașca, în 1838, în plasa Marginea clăcașii cei mai bogați cu vite multe, prin învoieli cu proprietarii de moșii, posedau câte un crâng sau câte o câmpie pustie, unde-și construiseră odăi drept locuințe permanente. Pe lângă acele așezări izolate se aciuiaseră și clăcași străini din alte județe cu mici înjghebări fragile. În județul Teleorman, în anii 1838-1839, din cauza lipsei de lemne, procesul de sistematizare trenea, încât satele nealiniat reprezentau mai bine de o treime. Clăcașii continuau să locuiască în bordeie care figurau chiar în satele aliniat, căci numai clăcașii fruntași își făcuseră case deasupra pământului. În plasa Călmățui, deși toate cele 28 de sate erau considerate aliniat, în fiecare se aflau 4-5 bordeie aparținând clăcașilor săraci¹⁴. Locuirea în bordeie s-a datorat mai multor cauze. Mai întâi, proprietarii de moșii nu puteau fi constrânși de autorități să furnizeze lemnul de construcție pentru case. Apoi, pe alocuri, clăcașii înșiși preferau bordeiele, deși erau înclinați să-și facă case. Bordeiele se restrâng însă mult în procesul sistematizării. În județul Vlașca, unde erau cele mai răspândite, în 1844 numai patru case erau

¹² *Ibidem*, p. 281-282.

¹³ *Ibidem*, p. 286 și urm.

¹⁴ *Ibidem*, p. 286.

alcănuite în acest mod¹⁵. Chiar moșneni, ca cei din Căcaleți, județul Dolj, preferau o asemenea locuință¹⁶.

Sistematizarea era greu de desăvârșit prin faptul că numeroși clăcași, deși aliniați, refuzau să locuiască în sate, întorcându-se la vetrele lor unde posedau curăni și vii, locuind în bordeie și în surle (colibe) din trestie. De o manieră și mai energetică o eludau moșnenii care refuzau să-și abandoneze proprietățile — unde -și aveau case —, spre a se muta în sate și a deveni astfel clăcași¹⁷. Un compromis între locuirea în sate aliniate și așezări dispersate se observă în regiunile montane unde clăcașii ședeau numai vara în sat, în timp ce iarna se mutau la odăile lor în câmp, unde-și strângeau fânul și-și iernau vitele, după care primăvara se întorceau în sat. Ca atare, casele acestora nu posedau nici curți, nici împrejurimi adecvate, întrucât locuiau la " conacele " răsfirate pe văi și dealuri¹⁸.

Sistematizarea continuă și în deceniul 1844-1854, cu rezultate remarcabile, deși în numeroase județe existau o proporție însemnată de locuitori, moșneni din zonele de munte care i se opuneau. Așezarea satelor la linie a constituit deci o problemă importantă și după revoluție. După 1851, de pildă, erau multe moșii unde locuințele clăcașilor erau dispersate, datorită refuzului de a se muta în sate și de a-și abandona tot felul de sădiri și plantații făcute pe vechiul cămin¹⁹. În 1851-1852, în împrejurările unui curent de strămutare creat de noile legiuiri agrare, clăcașii din județul Buzău, în grupuri de 3-4 familii, solicitau dreptul de a se transfera pe sfori de moșii nelocuite, dar să se așeze nu în sate, ci în cătune mici, în așezări dispersate²⁰. Respingând categoric o asemenea tendință în care vedeau un vestigiu al trecutului și preocupate de un control fiscal mai sistematic asupra clăcașilor, autoritățile dădeau dispoziții ca așezarea acestora să se facă în noile localități, în satele existente deci, iar nu în locuri depărtate și dispersate; să nu-și clădească bordeie, ci case²¹. În ciuda acestor reglementări, în 1858, un mare număr de clăcași din județele Dolj, Brăila, Râmnicu Sărat și Buzău, strămutați pe alte moșii spre a scăpa de obligațiile fiscale și ale proprietății, nu s-au așezat în sat, ci în câmpuri, săpându-și acolo bordeie

¹⁵ *Ibidem*, p. 287, 289.

¹⁶ *Ibidem*, p. 284.

¹⁷ *Ibidem*, p. 288, 290-291.

¹⁸ *Ibidem*, p. 287.

¹⁹ *Idem*, *Agricultura 1848-1864*, p. 213.

²⁰ *Ibidem*, p. 253.

²¹ "Buletin Oficial", nr. 78, 5 sept. 1851, p. 309.

lângă arăturile făcute. Autoritățile încercau prin diverse măsuri să-i mute în sate²².

Sistematizarea pare a se fi prelungit și după 1859, dar cazurile tot mai rare menționate despre țărani care o respingeau demonstrează tocmai consumarea fenomenului. Dar, în Țara Românească, în 1863, în județul Brăila era înregistrată o categorie de țărani denumiți odăiași, adică cei ce locuiau în odăi separate la marginea moșiei, iar nu în sat. Aceștia lucrau în jur de 47 de pogoane, încât casele lor par a fi așezate în raza terenului agricol, constituindu-se într-un fel de nuclee ale unor mici "ferme"²³. Este, oricum, un tip de așezare care nu este specific țărilor române.

În Transilvania, vatra satelor era bine delimitată și conturată, iar țărani, în ciuda numeroaselor petece de pământ deținute în folosință, nu se risipeau făcându-și case pe acestea, ci se așezau grupat, în comunități. Conform conscripției din 1819-1820, satul românesc era alcătuit din iobagi cu sesie, jeleri cu pământ, jeleri alodiali și curialști²⁴. Pentru Dinicu Golescu, un boier luminat care trecea munții după 1821 și călătorea prin Transilvania, asemenea așezări — comparativ cu cele precare din Principate — păreau un tablou fascinant. După 1848 survenea un proces de lente îmbunătățiri în modul de viețuire a țăranilor. Se înmulțeau casele de piatră, în părțile sudice și în fosta graniță, creștea numărul celor acoperite cu șindrilă sau țigla, se accelera răspândirea tipului de locuință cu trei încăperi, în cadrul căreia "casei dinainte" i se atribuia rolul de a etala averea și bogăția. Se trecea astfel ușor de la satul cu case alcătuite în cea mai mare parte din lemn și paie la cele din piatră sau zid, cu pridvoare cioplite. Apar, astfel, o mulțime de acareturi în jurul caselor mici cu garduri înalte, acoperite cu spini care înconjoară gospodăriile ca zidurile unor cetăți. În grădini sunt pomi roditori, iar în fața caselor stupini. Printre aceste clădiri răsar câte una mai mare, din zid, care este lăcașul școlii, precum și biserici din lemn sau din piatră. În sate apar și curți domnești cu grădini și parcuri. În câmpia Transilvaniei însă, casele sunt construite din pământ, sunt joase și sărăcicioase, unde apar pe mici coline biserici acoperite cu paie. Se îmbunătățește, de asemenea, confortul casei țărănești prin diversificarea mobilierului: lazi de zestre, pături, lăicere, îmbunătățindu-se încălzitul prin trecerea la folosirea sobelor și a hornurilor²⁵.

²² I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 266-267.

²³ *Ibidem*, p. 239.

²⁴ S. Retegan, *Aspecte ale stratificării sociale*, p. 305-307.

²⁵ *Idem*, *Mutații economice*, p. 203-206.

Una dintre problemele cu care se confrunta gospodăria țărănească consta în depozitarea cerealelor. În Principate, dacă porumbul era depus în pătule, în satele de câmpie, țăranii recurgeau pentru conservarea grâului, orzului și meiului la improvizarea unor gropi, procedeu de altfel ancestral care era departe de a asigura condiții indispensabile de calitate. Căci ploile și umiditatea prezente pe parcursul unei bune părți a anului creau un climat favorizant pentru mușcăria și chiar deteriorarea grânelor. Inundațiile contribuiau la distrugerea boabelor așezate în gropi în satele de pe văile și luncile râurilor. La munte nu se aplica un asemenea sistem de stocare deoarece apele freactice țâșneau imediat la suprafață. Aici, dar uneori și în alte locuri, se recurgea la utilizarea unor vase speciale care — umplute cu grâne — erau plasate în încăperi împrejmuite cu garduri de nuiele, constituite într-un fel de cămări închise. Preocupate de păstrarea calității grânelor, autoritățile Țării Românești dădeau frecvente dispoziții de supraveghere a acestora, de scoaterea lor periodică din gropi în vederea aerisirii²⁶.

La aproape un deceniu de la aplicarea Regulamentului organic, în condițiile intensificării agriculturii stimulată de exportul cerealier, în Țara Românească erau depozitate în aceleași gropi rudimentar amenajate, ceea ce le altera calitatea și le scădea competitivitatea pe piață. Din aceste motive, ele erau slab cotate pe piața externă, plătite mai prost decât grânele altor țări, inclusiv Moldova. În asemenea condiții, negustorii de la Brăila, cei care controlau exportul cerealier al Țării Românești, în 1839, propuneau Vorniciei din Lăuntru măsuri speciale pentru îmbunătățirea stocării cerealelor. În acest sens, se sugera construirea de coșare de cereale și pătule de porumb, acestea din urmă nu pătrate — cum se făcuseră până atunci —, ci strâmte și lungi, ca în Moldova, unde asemenea mijloace de depozitare a cerealelor erau mai adecvate. O asemenea inițiativă nu venea de la proprietari sau arendași care față de agricultură se comportau ca simpli rentieri, ci de la comercianți, cei care preluau grânele țărănești deteriorate de proastele condiții de conservare.

Adoptând sugestia formulată, Vornicia din Lăuntru cerea cărmuitorilor să pretindă țăranilor s-o împlinescă. Aceștia din urmă nu s-au grăbit însă să-i dea curs, continuând să depoziteze grânele în gropi. În județul Ialomița, de pildă, în plasa Balta, inundațiile din primăvara lui 1848 au înecat multe “bucate”, adică grâne. Construirea de coșare și pătule, îndeosebi la câmpie,

²⁶ I. Corfua, *Agricultura Țării Românești*, p. 215, 217, 224.

se dovedea deci o întreprindere dificilă, mai ales că aici chiar locuințele erau reprezentate de bordeie²⁷.

Un asemenea sistem de păstrare a grâului, meiului și porumbului — acesta din urmă așezat în pătule — era caracteristic în ambele Principate nu numai gospodăriei individuale, ci și pentru unele rezerve aparținând comunității sătești care — potrivit legiurilor regulamentare — se constituiau în așa-numitele magazii de rezervă, adică stocuri de grâu, mei și porumb alcătuite din depuneri obligatorii ale țărănimii în favoarea unui fond comun, menit să preîntâmpine diferite calamități. Potrivit unor date parțiale, recolta cerealieră adunată pe o asemenea cale era considerabilă. În 1832, de pildă — la inaugurarea magaziilor de rezervă —, în Țara Românească, din totalul producției de porumb de 220 456 362 ocale, s-au depus la magaziile de rezervă 18 505 291 ocale. S-a mai stocat, de asemenea, cantitatea de 1 044 291 ocale mei din totalul de 16 079 655²⁸. În Moldova, în martie 1848, se aflau în “coșarele de rezervă” 51 797 chile porumb²⁹.

Dacă porumbul se așeza în pătule special amenajate, grâul, în schimb, se punea tot în gropi. În 1852, urmărind ameliorarea sistemului de conservare, Știrbei Vodă dispunea ca magaziile de rezervă să fie scoase din gropi, clădindu-se în locul lor coșare din gard lipite cu lut. S-au instalat asemenea încăperi în județele Ialomița și Ilfov, dar au fost năpădite de șoareci. S-a constatat apoi că — ameliorate — gropile erau mai indicate, încât meiul s-a depozitat în ele până în 1864, când magaziile de rezervă au fost desființate³⁰.

Gospodăria țărănească — pivotul în jurul căreia se mișca întreaga economie agrară — pe lângă unele momente de prosperitate, datorită unei serii de condiții, dar mai ales a fragilității ei materiale și a incapacității de a se dezvolta nestingherit în condițiile menținerii unor relații strict reglementate de autoritatea guvernamentală, înregistra numeroase momente de dificultăți. Anii secetoși — datorită dependenței excesive a agriculturii de condițiile de climă —, epizootia, corvezile militare în favoarea trupelor țariste de ocupație, dar și o serie de dăunători, cu deosebire lăcustele, afectau în mare măsură recoltele obținute și implicit subzistența întregii clăcășimi. Erau momente — în răstimpul 1831-1864 — când spectrul foametei își punea puternic amprenta asupra satului românesc la câmpie, când expuși unui

²⁷ *Ibidem*, p. 224.

²⁸ *Ibidem*, p. 203.

²⁹ *Anul 1848 în Principatele române*, I, București, 1902, p. 154.

³⁰ I. Corfus, *Agricultura 1848-1864*, p. 322.

asemenea flagel erau nu atât oamenii, cât mai ales vitele, principala avere a locuitorilor prin intermediul căreia își câștigau nu numai subsistența, dar realizau și venituri pentru întâmpinarea diferitelor cheltuieli.

Pentru acoperirea unor asemenea nevoi cărora le căzuseră victime săteni din diferite zone sau arii mai întinse ale Principatelor, în urma dispozițiilor autorităților se recurgea la utilizarea fondurilor acumulate în magaziile de rezervă. Era combătută pe calea aceasta foametea și bolile, holera, dar, totodată, stopat fenomenul distrugerii substanței gospodăriei țărănești, fără existența căreia agricultura în general fiind imposibilă. Este adevărat — cum atestă izvoarele — că în asemenea împrejurări, datorită insuficienței unor asemenea ajutoare, unii clăcași săraci ajungeau să capete și, uneori, mai ales primăvara, să se hrănească cu buruieni și urzici "ingroșate cu mălai necernut". Alți țărani însă, în lupta pentru combaterea lipsei de alimente, erau nevoiți să contracteze împrumuturi bănești, de cereale sau chiar de alimente, îndatorându-se astfel unor categorii sociale avute: proprietarilor, arendașilor și cămătarilor, ipotecându-și recolta și chiar vitele și, pe o asemenea cale a contractării de datorii, afundându-se tot mai mult într-o activitate strictă de conservare a propriei gospodării¹¹.

Deschisă spre piață, agricultura țărănească resimțea o acută nevoie de mijloace financiare pentru perpetuarea subsistenței, iar apoi pentru unele investiții anticipate legate de procurarea unor atelaje mai bune și de semințe selecționate. Procurându-și greu sumele de bani, după vânzarea recoltelor sau a vitelor, numeroși clăcași recurgeau la împrumuturi contractând datorii imense în raport cu capacitatea de restituire rapidă. O statistică din 1846 și 1847 consemna în Moldova că în primul an datoriile țărănilor se ridicau la 5 551 890 lei, în timp ce în anul următor atingeau cifra de 6 030 837 lei. În anii următori până la 1864, tot în Moldova, datoriile oscilau între 4,7 milioane și 6,9 milioane lei¹². Era o povară grea care apăsa în permanență gospodăria țărănească, amenințată în multe situații a fi strivită.

Dar cum se dobândeau asemenea sume de bani și cine erau aceia care le furnizau? Lumea satelor cu deosebire în Țara Românească era cutureierată de diverși negustori în scopul achiziționării de cereale pentru export. Clăcașii însă, în mare nevoie de bani, angajau tot felul de obligații,

¹¹ I. Corvia, *Agricultura Țării Românești*, p. 210, 213-214, 231, 232, 243, 245, 246; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 339-340, 345; E. Negruș, *op. cit.*, p. 57, 61, 62, 106, 108.

¹² N. Corivan și C. Turcu, *op. cit.*, p. 318; C. Angelescu, *op. cit.*, p. 418-419.

să livreze mari cantități de cereale, în schimbul unor sume de bani primite drept scont. Nevoia clăcașilor de monedă era atât de mare încât deseori contractau cantități de produse mai mari decât puteau să obțină, luând în contul acelor învoieli diferite sume de bani și îndatorându-se la mai mulți negustori. Când nu erau capabili să livreze cantitățile acontate, erau constrânși să le împlinească cumpărându-le de pe piață la prețuri mai mari, în anii cu recolte slabe³³. În cazul că nu puteau proceda astfel, erau constrânși să restituie sumele primite cu o dobândă de 50 % sau chiar 100 %. Deschisă la început, cămăta era apoi ascunsă prin includerea dobânzii în suma împrumutată, atunci când autoritățile au început s-o combată. În comerțul acesta cu bani îmbrăcat în aspre forme cămătărești în epoca regulamentară, dar perpetuat multă vreme, până la 1864, interveneau, în afară de negustori, proprietari și arendași din ambele principate, iar alteori chiar clăcași înstăriți³⁴. Toate aceste elemente, în afară de impulsionarea deplasării mărfurilor agricole clăcărești spre bazele de desfacere și de stimulare a producției însăși, contribuiau într-o anumită măsură la pauperizarea unor contingente de clăcași care, în neputința de a-și plăti datoriile contractate, recurgeau la soluția finală de a-și vinde chiar vitele de muncă³⁵.

Nevoia de mijloace financiare a făcut resimțită, încă de la începutul epocii regulamentare, concretizarea unor proiecte incipiente de bancă agricolă. În vara lui 1837, Vistieria Țării Românești își propunea măsuri de îmbunătățire a agriculturii prin procurarea inclusiv a unor sume de bani drept investiții. În acest sens se oferea ca soluție surplusul banilor adunați în cutiile satelor de la introducerea Regulamentului organic până la acea dată, care trebuia împrumutat țăranilor pentru a cumpăra vaci și tauri din Transilvania și Ungaria, precum și sămânța de grâu de toamnă de la Taganrog. Toate acestea trebuiau distribuite satelor cu cel mai mare număr de locuitori. Al. Dim. Ghica, domnitorul Țării Românești, a respins însă un asemenea proiect sub pretext că aceste cutii (casieriiile) sătești nu-și puteau asuma rolul de bancă agricolă. O asemenea idee reapărea — tot în Țara Românească — în primăvara lui 1850. La apelul autorităților de a se efectua numeroase însămânțări spre a se combate lipsurile alimentare după precedentul an agricol deficitar, țăranii replicau lipsa de sămânță. Intenționau s-o cumpere fie de la proprietari și arendași, fie de la stat, dar nu dispuneau

³³ I. Corfus, *Agricultura Țării Românești*, p. 259-260.

³⁴ *Ibidem*, p. 262, 266, 267, 270; E. Negruți, *op. cit.*, p. 57, 61, 94.

³⁵ Ap. Stan, *Arendășia în Țara Românească*, p. 1 191 și urm.

de bani. Solicitau credite din casierile satelor. Nici de data aceasta — când inițiativa pornea de la săteni — n-a fost adoptată părerea de a se transforma casierile sătești într-o instituție bancară³⁶.

În anii următori, mai ales după Unire, necesitățile unei bănci agricole cu ramificații generale spre întreaga economie agrară era și mai acut resimțită, dar ele nu vor fi concretizate în instituții specializate din cauza unor condiții nefavorabile. Agricultura țărăneasă, dar și cea moșierească deveneau în anii de până la reforma din 1864 tot mai dependente de capitalul comercial și ~~comercial~~, fenomen nefast pentru țărani.

În ciuda dificultăților menționate care, în fapt, constituie aspectele ei secundare, gospodăria țărăneasă organizată în jurul clăcașilor fruntași, cu întinderi mari de pământ în folosință și numeroase vite, și-a dovedit în întreaga epocă o mare capacitate de rezistență și de adaptare față de nevoile care o confruntau. Ea nu numai că a asigurat subzistența majorității populației țărilor române, dar în Țara Românească a constituit principala sursă a comerțului cerealier, a grânelor vândute în exterior. În jurul țărănimii — posesoare a unui lot în folosință sau în arendă —, prin utilizarea muncii și a atelajelor ei, s-a organizat treptat agricultura moșierească ca o mare exploatație destinată exclusiv pieței.

³⁶ I. Corfua, *Agricultura Țării Românești*, p. 220, 247, 255 și urm.; idem, *Agricultura 1848-1864*, p. 340-341.

CONCLUZII

Agricultura românească din anii 1831-1864 se configurează drept principala ramură economică, chiar dominantă copleșitor cu ocupațiile ei anexe, inclusiv cele cu caracter industrial, la nivelul întregului spațiu național. Menținută încă în chingile sistemului condiționat de proprietate și de relații de muncă, ea se descătușează treptat de servituți, mai întâi în Banat, Transilvania și Bucovina și apoi în Principate, unite în 1859. Anul 1864 marca data finală a abolirii vechiului sistem de proprietate bazat pe muncă servilă.

În epoca menționată, agricultura înregistrează o puternică extensiune, o orientare de la producția pentru subzistență spre producția pentru piață. Clăcașii — elementul social care practica agricultura — cultivă nu numai loturile legale atribuite în folosință, ci și parcele întinse din moșie sub forma unei mici arendașii. Proprietarii de moșii și marii arendași sunt și ei prinși într-un asemenea proces, fie sub forma încasării unor venituri în natură sau în bani de la țărani, fie prin dezvoltarea unei agriculturi proprii pe așa-numitele rezerve. Pe temeiul unei legislații în care elementele vechi se împleteau cu prevederi noi, concordante cu economia liberală, mari suprafețe de pământ sunt puse în valoare la șes, unele prin defrișări masive. Este o agricultură cu caracter extensiv destinată culturilor cerealiere care, înfiri-pată progresiv și sistematic, cuprindea spații tot mai întinse.

Gospodăriile țărănească și moșierească se constituie ca centre de impulsione a agriculturii comerciale. Prin sistemul micii arendași, anume al prisoaselor sau terenurilor suplimentare, cel puțin până la 1848, acest gen de agricultură este un apanaj al țărănimii. Ca urmare, cei mai mulți proprietari și mari arendași erau încasatori de rentă funciară. Pe un asemenea fond social, agricultura nu dispunea de forțe materiale puternice. Ea se menține sub raport tehnic în stare de înapoiere datorită nu numai relațiilor anacronice de clăcășie, ci și reticenței marelui proprietar la procurarea inventarului agricol și mai ales la investiții într-o activitate economică din care înțelegea să tragă doar foloase. Ca atare, cu unele excepții, agricultura

este o ocupație dependentă de mijloacele modeste și cunoștințele relativ limitate ale țărănimii. Nu sunt deci schimbări sociale și tehnice spectaculoase în această fază de tranziție.

Apar, în schimb, mutații în mentalitatea atât a clăcașului, cât și a mare-lui proprietar, ambele elemente sociale aspirând spre depășirea cadrului condiționat al sistemului de proprietate și al relațiilor de muncă, dar de pe poziții total opuse. Aceasta explică starea de adversitate socială exprimată sub forma frământărilor țărănimii nu numai la 1848, ci și ulterior. Din faptul că stăpânii de moșii încercau să-și transforme întreaga moșie într-o proprietate deplină, au survenit conflicte sociale care nu se vor putea rezolva prin conciliere, ci prin reglementări de sus atât în Transilvania și Banat, cât și în Principate.

Principalul rezultat al agriculturii comerciale din epoca de tranziție constă deci în nașterea la proporție de masă a interesului pentru această ocupație care, în afară de clăcași, proprietari și arendași — direct implicați în destinele ei — atrage noua categorie a negustorilor și a "bancherilor" în formare. Tot agricultura comercială provoacă nașterea și amplificarea mentalității de proprietar atât pentru stăpânul de moșie, cât și pentru clăcași. Schimbările pe un asemenea țărâm, bazate pe o relativ puternică agricultură comercială dezvoltată în anii menționați, au contribuit hotărâtor la nașterea unei întregi mișcări sociale și politice în vederea substituirii bazelor instituțional-legislative ale agriculturii românești. Procesul se desăvârșea în 1864 prin reforma agrară care degaja proprietatea și relațiile de muncă de servituțile și condiționările trecutului. Începând din 1864, agriculturii românești i se deschidea o altă fază de dezvoltare.

INDICE

- Adrianopol 147
Agapia 45
Alexeni 82
Alfieri 90
Almasu Mare 91
Alsacia 138
America (S.U.A.) 120, 121
Anglia 157, 164
Arad 88, 116, 128, 160
Argeş 41, 58, 108, 117, 118, 125, 131, 134, 137, 140, 162, 169
Arpăde 104
Arşchi Ap. 83
Asachi Gh. 103
Aurelian P.S. 67, 98
Austria 9, 15, 93, 141, 157, 158, 159, 162
- Bacău 44, 51, 69, 101, 113, 116, 117, 137, 154
Bahnea 91
Baia 121, 165
Baly Alecu 123
Balta Liman 27
Barişu G. 98
Băşoia Anastasie 61, 67, 141, 165
Bălăciţa 165
Bălcescu N. 28
Bărlad 101
Becicherecul Mare 54
Becicherecul Mic 161
Bega 159
Bihor 47, 49, 53, 85, 92, 116, 159, 160
Blaj 21, 158
Boemia 113
- Boicu L. 161
Bojincă Damaschin 68
Bordeaux 127
Botoşani 51, 84, 85, 101, 111, 117, 121, 123, 136, 137, 143, 151, 154, 162, 163
Bran 145
Brăila 41, 44, 57, 77, 82, 100, 102, 107, 110, 111, 113, 114, 116, 118, 132, 135, 137, 140, 142, 150, 154, 168, 171
Bucureşti 11, 27, 28, 58, 90, 94, 98, 119, 123, 147
Buzău 41, 58, 110, 117, 125, 126, 131, 140, 150, 169, 171
- Căcaleţi 171
Cabul 51
Calafat 36
Calindri Ugo 104
Cantacuzino, prinţi 165
Caramboş 161
Căpăţ 108, 158
Căţargiu Alecu 116
Căţargiu Barbu 152
Căţargiu Costache 62
Căţargiu Costin 116
Căţargiu Lascăr 62
Căţargiu Nicolae 61-62
Clăruşi 113
Clăruşii 36
Clărmăţui 170
Câmpineanu Ioan 102
Câmpulung 47, 48
Clărgi 116
Celei 59, 60

- Cemăuți 47, 103
 Chioar 46, 92
 Chiochiș 91
 Chioroc 128
 Chiselet 77
 Chișineu-Criș 72, 91
 Cihac A. 68
 Ciocănești 77
 Cluj 21, 22, 23, 37, 47, 95, 103
 Comănești 157
 Comloșul Mare 95
 Constantinopol 27-28, 123
 Constanța 160
 Corabia 36
 Cormick, Cyrus Mac 92
 Cornul Luncii 157
 Cosma Purtenie 98
 Coșlar 21
 Cotnari 127
 Covașinț 128
 Covurlui 45, 51, 69, 85, 110, 116, 117, 120,
 123, 137, 154, 161,
 Cracovia 119
 Crasna 46
 Crevedia 59, 114
 Crimeea 49, 63, 152, 159
 Cudalbi 45
 Cușma 91
 Cuvin 128
 Cuza Vodă 93
- Dabija I. 113
 Dăbuleni 60
 Dărăbani 120
 Dâmbovița 41, 49, 58, 64, 108, 125, 128,
 134, 140, 169
 Delta 161
 Denta 92
 Dobra Petru 158
 Doftana 133
 Dolant 54
 Dolhasca 121
 Dolj 41, 51, 58, 60, 64, 82, 100, 108, 113,
 114, 115, 117, 118, 125, 127, 131, 133,
 135, 136, 141, 167, 169, 171
- Domnești 116
 Dorna 45
 Donici Alecu 68
 Dorohoi 51, 67, 85, 111, 114, 117, 120, 121,
 123, 124, 136, 157, 162
 Drăgășani 165
 Drăghici Manolache 103
 Dudești 77, 122
 Dumbrava 89
 Dumbrăveni 143
 Dunăre 8, 58, 60, 63, 70, 76, 107, 126, 131,
 132, 133, 134, 142, 146, 153, 161
- Egipt 158
 Elveția 142, 143
- Fălciu 45, 51, 111, 154
 Fălticeni 156
 Fătu Anastasie 126
 Flămânzi 61
 Focșani 83, 164
 Fowler 92
 Franța 113, 142, 152, 157
 Frumoasa 113
 Fundeni 77
- Galați 91, 150, 151, 153, 157, 162, 163, 164
 Galicea Mare 127
 Galiția 15, 23, 151, 158
 Gătaia 161
 Ghica Al. Dim. 57, 140
 Ghica Gr. 15
 Ghica Gr. Al. 32, 121, 128, 143
 Ghica Ion 103
 Ghica Mihalache 102, 169
 Giurgiu 44, 154
 Goldner 164
 Golescu Dinicu 172
 Gorj 41, 58, 59, 77, 108, 115, 124, 130, 140,
 141, 169
 Greabăn 59, 114
 Grozești 157
 Gura Negri 45

Holban Jorge 157
Holboca 165
Hotaru 60
Hunedoara 145
Huși 84, 124, 127, 164

Iacob Ion 102

Ialomița 41, 51, 58, 59, 76, 82, 107, 113,
115, 116, 119, 131, 132, 133, 135, 140,
150, 168

Ianca 60

Iași 11, 27, 45, 51, 95, 98, 101, 102, 103,
113, 117, 126, 137, 147, 153, 154, 157,
163

Ifov 41, 49, 51, 58, 60, 64, 76, 82, 94, 107,
113, 116, 120, 122, 123, 124, 130, 132,
137, 141, 149

Ionescu (de la Brad) Ion 53, 70, 98, 103,
122

Ismail 51

Istrati Nicolae 105

Italia 157

Izlaz 60, 76, 154

Jibou 91

Jiu 133

Kisseleff 14, 168

Kogălniceanu Mihail 68, 97

Krateros 90

Lemeni Ioan 21

Liov 23, 158

Lipova 128

Lipova 157

Liverpool 155

Lombardia 129

Londra 123, 155

Lotrul 133

Lovrin 91

Lugoj 161

Mamornița 157

Maria Tereza 16

Marsilia 123, 155

Marțian, D.P. 44, 67, 82, 156

Mărlăești 116

Mehedinți 41, 49, 58, 59, 60, 64, 76, 82, 85,
94, 108, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 127,
128, 130, 131, 135, 136, 137, 140, 149, 158,
165, 169

Meyer 102

Micălușani 120, 126, 128, 151

Miera 45

Mihail 21

Mihăileni 157

Mihăilești 94

Mimiș 128

Moruzi A. 67, 95, 141, 162

Moruzi C. 18

Mureș 135

Mureșanu Iacob 98, 104, 105

Murca 128

Murcel 41, 58, 88, 108, 111, 122, 125, 127,
130, 169, 170

Nămoloasa 120

Năslăud 49

Negra Șarului 45

Neamț 45, 62, 69, 137, 153, 161, 162, 165

Negri Costache 116, 155

Negruți Alecu 95

Nicolau C. 61

Nicolitel 128

Normandia 143

Novaci 122, 127

Odeșă 113, 158

Odobești 127, 158, 164

Oituz 157

Olanda 142

Ok 41, 58, 80, 89, 100, 108, 118, 130, 131,
132, 133, 134, 140, 168, 170

Oltenița 36, 77

Olteț 110

Oradea 85

Orlea 59

- Pantelimon 102, 104, 128, 155
 Pașcani 121, 124, 161
 Păcurari 95
 Păltiniș 45
 Păncota 128
 Petersburg 28
 Piatra Neamț 84
 Pilat V. 157
 Poenaru Petrace 102
 Pogor Vasile 68
 Polonia 113
 Pomârla 67
 Pojon 20
 Potelu 60
 Prahova 41, 58, 64, 94, 108, 120, 122, 125,
 128, 130, 133, 134, 136, 162, 169
 Prisăceni 157
 Prusia 152, 162
 Prut 53, 132, 153
 Putna 45, 51, 69, 85, 110, 111, 116, 117,
 123, 127, 137, 161, 163, 166

 Rajka 95
 Razu Gh. 116
 Răcăciuni 116
 Răzlețu-Vierosi 80
 Râmnicul Sărat 49, 57, 59, 64, 90, 100, 110,
 113, 114, 126, 131, 133, 134, 140, 150,
 169, 171
 Reșița 92
 Rizu 68
 Rodna 145
 Roman 51, 85, 116, 117, 120, 121, 126, 128,
 137, 151, 153, 154, 165
 Roman Visarion 98
 Romanși 41, 45, 58, 59, 60, 64, 76, 82,
 100, 101, 108, 110, 113, 115, 117, 118,
 120, 130, 131, 133, 140, 147, 149, 168
 Roset Răducanu 113
 Roset Scarlat 102
 Roth St. I. 98
 Roznovanu Nicolae Roset 53, 121
 Rusenești 120
 Rusia 27, 112, 113, 143

 Saac 58, 125, 126, 169, 170
 Sachetti Jules 95
 Sack 92
 Sadomeni 121
 Samurçaș A. 90
 Sandomir 113
 Satu Mare 92, 160
 Săbăoani 70
 Săcele 145, 146
 Săvișel 121
 Sărata 126
 Sărmaș 91
 Sănnicolau Mare 104
 Schiler Anton 95
 Schulhof 92
 Schvert 93
 Sibiu 99, 103, 145
 Siewrecht S. 94
 Siret 47, 53, 116, 153
 Slam Râmnic v. Râmnicu Sărat
 Solnoc 46
 Someș 95
 Stolniceni 121
 Sturdza Gr. 70, 157
 Sturdza M. 61, 95, 128, 143, 150, 157
 Sturdza V. 116
 Suceava 47, 51, 69, 111, 117, 121, 123, 137,
 153, 154, 162
 Sulina 160
 Suțești 59, 114
 Suțu C. 59, 114
 Suțu N. 42, 44, 163
 "Svițera" v. Elveția

 Șaguna Andrei 20, 23
 Șaru Dornei 45
 Șerbănești 108
 Știrbei Barbu D. 32, 41, 49, 80, 81, 82, 104,
 113, 116, 125, 127, 128, 136, 142, 146, 174
 Știrbei v. Călărași 36

 Taganrog 104, 113
 Târgu Frumos 84
 Târgu Neamț 165

- Târgu Nou 84
 Târgu Ocna 44
 Târnave 128, 135
 Tecuci 45, 51, 110, 116, 117, 120, 123, 124
 Teleki 21, 23
 Teleorman 41, 51, 58, 64, 76, 82, 94, 107, 109, 113, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 128, 131, 136, 137, 148, 150, 168, 170
 Timiș 54
 Timișoara 54, 95, 161, 163
 Tisăuți 157
 Topleş 161
 Triest 155
 Tulcea 160
 Turcia (Poartă) 27, 114, 155, 157, 158
 Turnu 44, 154
 Tutova 45, 51, 117, 123
- Ugaria 17, 20, 114, 155, 156, 157, 143, 164, 176
 Urecheni 62
- Vasici Paul 98
 Vaslui 45, 51, 69, 117, 154
 Văratec 45
 Vâlcea 41, 58, 59, 64, 108, 110, 122, 124, 125, 134, 140, 165, 169
 Vârșet 54
 Vidacs István 92, 95
 Viena 46, 157
 Vlașca 41, 51, 58, 59, 76, 82, 94, 101, 107, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 130, 132, 134, 136, 137, 167, 168, 170
 Vogoride Conachi 105
 Voinești 95
 Voltaire 90
 Vorniceanu Leiba 157
 Vrancea 45, 157
- Zaapa Evanghelie 97
 Zarand 46, 92
 Zea-Mays 117
 Zimnicea 154
 Zlatna 158
 Zucker 102
 Zvoriștea 51, 95, 141, 162
- Weiss Theophil 95
 Wohlgermuth guvernator 37

SUMMARY

The Romanian agriculture during 1831-1864 is a main economic branch. As a traditional occupation, it showed during this period some new characteristic features. Under the impact of the domestic market and direct intercourse — ever since 1829 — with foreign markets in western European countries, the old system of agricultural ownership between corvéable peasants and local landlords entered into a deep crisis, that practically led to the bankruptcy of the previous agricultural life relied on individual consumption. Consequently, in 1831 in both Moldavia and Walachia a change of land ownership took place. Two tendencies coexisted, fighting for new economic and social functions within the agricultural system. While the landlords were increasingly interested to escape their feudal obligations, the corvéable peasants struggled to become full little owners at least, on a portion of the same disputed estates. Both tendencies were active during the 1848 revolution. But the final success in this respect proved to be very difficult. If, in the Banat region and Transylvania it was sanctioned in 1853 and 1854 by Imperial decrees, in Moldova and Walachia the solution was postponed until 1864.

The overwhelming majority of Romanians lived on agriculture. During the above-mentioned period, the peasantry, the landlords and some of the urban population owed their economic condition and their flowering to the agricultural occupations. The government itself, for fiscal reasons, was trying to encourage these very important activities. With a few exceptions, the ownership of the land was in the hands of the landlords, church, state and a reduced number of free peasants, while the remaining peasantry, a majority, were only in a tenant at will condition.

The Romanian agriculture was extensive in its character. The cultivated areas expended mainly on the expense of the surfaces covered with herbs, shrubs, brambles and even woods. A large part of these surfaces became new agricultural soils. As a result, many grounds were broken up. The good fertility of the soil excluded for a long time any other land

improvements. Exploited for years, without interruption, with the same crops, without any rotation of crops, these areas were in the end abandoned. Starting with 1859 the two-course rotation system was introduced.

In Moldova and Walachia most of the landlords did not cultivate by themselves their estates. These estates were usually rented by a specialized class of men, leaseholders, who as a rule were foreigners, mostly Greeks. The leaseholders were also merchants, interested to buy for a three or five years period the right to collect the estate incomes. For this they paid the landowners a rent and in exchange they levied for themselves all the peasants' duties as rent owners. Both the landlords and the leaseholders rarely made, in fact, agriculture by themselves. They did not have agrarian implements and their investments were minimum. But in the Banat, Crisana and Maramures regions, landlords made a part of their estates agricultural production centres.

Both small and market oriented agricultural activities depended on the corvéeable peasants. In Walachia especially at least until 1848 this social class cultivated the most important soils and supplied both domestic and foreign markets. Some free peasants did the same thing.

The agricultural techniques were rudimentary. The most spread implements were the wooden plough, the hoe and the sickle. In Transylvania, in the long run, improvements appeared in agricultural techniques by spreading the iron ploughs. At the same time, some modern agricultural knowledge was introduced. As a whole, the technique progress was still clumsy because the landlords wavered to invest.

Romanians cultivated mostly cereals. More often they cultivated wheat, rye, millet, barley, oat and corn. These cultures were in full expansion, but corn was to be the main cereal cultivated by the peasants. Some vegetable cultures, as well as textile and industrial plants were also introduced. The improvement of those cultures was made by using better seeds, brought from other countries. In the hill and mountain areas there were traditional cultures of wine and fruit trees.

Agricultural output heavily depended on the climate, negatively influenced by flood, natural calamities and pests. Therefore very often the rich crops alternated with poor ones. In the latter cases, the starvation scourge occurred which dealt a blow at peasants and their cattle.

The cattle breeding was an even more important occupation in some areas. There were a lot of natural pastures and they favoured this branch of agriculture.

The Romanian agriculture got a commercial nature. Internal market was supplied with cereals, vegetables and cattle by the peasants. The peasants, landlords and leaseholders also supplied the cereals and cattle for foreign market. A merchant class grew and a lot of commercial agents appeared. This increase of agricultural trade stimulated some flourishing of Danubian Romanian harbours like Galatzi and Braila, acting as bridges between Romanian and Western Europe. At the same time, the first agricultural manufactories started producing.

The new agriculture development resulted in significant changes in landlords', leaseholders' and corvéeable peasants' interests and different outlooks. They all perceived the land as their main means of existence and income. Following the agriculture growth, in all Romanian provinces, a development of the rural areas took place. The villages were modernized, new houses were built and many peasants were drawn out of huts. A new rural world was on the way. But the Romanian society could not be really free unless a radical change in the land ownership was to be made. This took place in 1864, a year announcing a different course in the Romanian agriculture.

CONTENTS

Foreword.....		7
Chap. I.	Social background of the agriculture growth between 1831 and 1848.	11
Chap. II.	The agrarian programme of the 1848 revolution.	19
Chap. III.	The agrarian laws of 1851 in the Romanian Principalities. ...	27
Chap. IV.	The imperial decrees of 1853 and 1854 in the Banat and Transylvania.	37
Chap. V.	Agricultural population.	41
Chap. VI.	The ownership of agricultural soil.	44
Chap. VII.	The extensive nature of agricultural activities.	49
Chap. VIII.	Landowners agricultural system.	55
Chap. IX.	Peasants' agricultural system.	75
Chap. X.	Agricultural techniques.	88
Chap. XI.	The spreading of new agricultural knowledge.	97
Chap. XII.	Agricultural crops.	107
Chap. XIII.	Fruit tree culture, viticulture, and sericulture.	125
Chap. XIV.	Farm produces.	130
Chap. XV.	Cattle breeding.	139
Chap. XVI.	Agricultural markets.	147
Chap. XVII.	The manufacture of the agricultural crops.	160
Chap. XVIII.	The agriculture and the peasants' way of life.	167
Conclusion.....		178
Index.....		181
Summary.....		187

Redactor: NICULINA FLOREA
Tehnoredactor: AUREL BUDNIC

Bun de tipar: 6.06.1994. Format: 16/61 x 86.
Coli de tipar : 12. C.Z. pentru biblioteci
mari: 333.5(498) «1831:1864». C.Z. pentru
biblioteci mici: 33.

Culegere și tehnoredactare computerizată:
Editura PETRION

Lei 1100

I.S.B.N. 973-27-0462-4

